

Kulturmiljöprogram

NORBERGS KOMMUN | VÄSTMANLANDS LÄN

DEL 2: BYBESKRIVNINGAR

ETT SAMVERKANSPROJEKT MELLAN NORBERGS KOMMUN, VÄSTMANLANDS LÄNS MUSEUM OCH LÄNSSTYRELSEN I VÄSTMANLANDS LÄN

NORBERGS
KOMMUN

västmanlands läns
MUSEUM
– en del av Region Västmanland

Länsstyrelsen
Västmanlands län

Detta kulturmiljöprogram är framtaget inom ramen för samverkansprojektet Kulturmiljövårdsprogram för Norbergs kommun. Projektet har drivits i samverkan mellan Norbergs kommun, Länsstyrelsen i Västmanlands län och Västmanlands läns museum 2010–2022. Kulturmiljöprogrammet för Norbergs kommun är antaget av kommunfullmäktige 2022-11-14, § 102.

Text: © 2022, Västmanlands läns museum. All text i denna rapport är fri att använda enligt licens CC BY.

Villkor på: www.creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Foto: Foton på sida 4, 7, 8, 10, 16, 24, 34, 153, 154, 405, 406, 411, 412 © Lasse Fredriksson, foton på sida 126, 374 © Kenneth Sundh, foton på sida 328 © Ronnie Jensen, foton på sida 208 © Joachim Stridsberg, foton på sida 133 © Lena Berg Nilsson, foton på sida 27, 30, 31, 99 © Västmanlands läns museums arkiv.

Där inget annat anges är fotografier tagna av Västmanlands läns museum, Ellen Holtermann Wiig, Fredrik Ehrlén, la Manbo, Lisa Skanser, Sara Bäckman, Torbjörn Lindstedt och Tobias Mård. Foton tagna inom ramen för projektet anges med bild-id: Vlm-nbg och fotografens initialer.

Dessa foton är © Västmanlands läns museum och fria att använda enligt licens CC BY-SA.

Villkor på: www.creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/

Övriga foton: © namngiven fotograf.

Kartor: © Lantmäteriet, Geodatasamverkan. Kartbilder Västmanlands läns museum.

Grafisk form: Bulldozer kommunikationsbyrå.

Layout: Advant.

Denna skrift är utgiven av Länsstyrelsen i Västmanlands län, www.lansstyrelsen.se/vastmanland.html

ISBN: 978-91-988436-6-8

Omslagsfoto: Bråfors bergsmansby, Norbergs centrum, betande kor i Hästbäck samt Gruv museet i Mossgruveparken.

Foto: Lasse Fredriksson.

Kulturmiljöprogram

NORBERGS KOMMUN | VÄSTMANLANDS LÄN

DEL 2: BYBESKRIVNINGAR

ETT SAMVERKANSPROJEKT MELLAN NORBERGS KOMMUN, VÄSTMANLANDS LÄNS MUSEUM OCH
LÄNSSTYRELSEN I VÄSTMANLANDS LÄN

Innehåll

Förord	9
1. Inledning	11
1.1 Bakgrund	11
1.2 Syfte och målsättning	11
1.3 Metod och källor för framtagandet av kulturmiljöprogrammet	12
1.4 Metod för kulturhistorisk värdering	13
1.5 Avgränsningar	14
1.6 Målgrupp	14
1.7 Läsanvisning	14
2. Kulturvärden i samhällsplaneringen	17
2.1 Lagstiftning	17
2.2 Definitioner	19
2.3 Ansvar och roller	20
2.4 Antikvariskt förhållningssätt	21
3. Skyddad bebyggelse i Norbergs kommun	25
3.1 Formellt skydd	25
3.2 Fornlämningar	25
3.3 Kulturresevat	26
3.4 Riksintressen	26
3.5 Byggnadsminnen	29
3.6 Kyrkliga kulturminnen	31
3.7 Skydd i detaljplan	32
3.8 Andra av kommunens uppmärksammade kulturmiljöer	33
3.9 Ekomuseum Bergslagen	33
4. Byägor i Karbenningss socken	35
4.1 Bennebo	36
4.2 Blomdal	46
4.3 Hästbäck	52
4.4 Högfors	60
4.5 Hökmora	69
4.6 Karbenningby	77
4.7 Klingbo	84
4.8 Kråkebo	92
4.9 Laboda	97
4.10 Långsjö	102
4.11 Nickebo	111
4.12 Nyhyttan (Bovallen)	117
4.13 Olsbenning	124
4.14 Snytsbo	135
4.15 Örbäck	144

5.	Byägor i Norbergs socken	155
5.1	Andersbenning.....	156
5.2	Bjurfors	164
5.3	Bråfors.....	172
5.4	Fliken	181
5.5	Flängan.....	188
5.6	Fragg.....	197
5.7	Gäsjö	204
5.8	Halvarsbenning	213
5.9	Häste.....	220
5.10	Ingolsbenning	227
5.11	Kallmora	236
5.12	Karsbo.....	251
5.13	Livsdal.....	257
5.14	Malmkärra	264
5.15	Norbergsby med Norbergs- och Kärrgruvans samhällen.....	269
5.16	Nordansjö	318
5.17	Nyhyttan med Spännarhyttan	326
5.18	Persbo.....	337
5.19	Rabbatsbenning	343
5.20	Rosendal	350
5.21	Spjutsbo.....	358
5.22	Tackhärad.....	363
5.23	Trättsbo	367
5.24	Värblingsberg Gammelhärad/Härad	372
5.25	Väster Djupkärra	380
5.26	Årnebo	387
5.27	Öjersbo.....	393
5.28	Öster Djupkärra.....	398
6.	Källor och administrativa uppgifter.....	407
6.1	Otryckta källor	407
6.2	Tryckta källor	408
6.3	Administrativa uppgifter	410

Förord

Synen på vad som är kulturhistoriskt intressant varierar i takt med att samhället förändras. Det som ansågs vara värdefullt och modernt på 1970-talet anses kanske numera som mindre intressant. Detta beror på hur svängningarna i samhället går, men även på hur kunskapen tas tillvara och förmedlas.

Ett kulturmiljöprogram ska vara ett kunskapsunderlag vad gäller Norbergs kommuns kulturmiljöer och ska sprida kunskap om både fysiska miljöer och byggnader. Det ska undersöka och aktualisera kunskapen om vilka kulturhistoriska värden som finns att ta tillvara. Dessutom ska det fungera som stöd i förvaltningen av våra fastigheter. Kulturmiljön ska även tas tillvara i samhällsutvecklingen – vi måste tänka på den historiska aspekten när vi exempelvis anlägger ett nytt bostadsområde eller bygger ut infrastrukturen.

Norbergs förra kulturmiljöprogram antogs 1993 och bygger på inventeringar genomförda under 1970-talet. Nu har Norbergs kommun tillsammans med Länsstyrelsen i Västmanlands län och Västmanlands läns museum ingått ett samarbete för att kunna uppdatera detta.

Det nya kulturmiljöprogrammet har fokus på landsbygdens kulturmiljöer samt områden med industriminnen och modernismens bebyggelse.

Norbergs kommun har många kulturmiljöer inom alla tre områdena. Norberg har under århundradena satt sin prägel på såväl landsbygden, industrin och varit i framkant vad gäller modernismen.

Jag är glad att kunna presentera kulturmiljöprogrammet i sin helhet och vill även rikta ett stort tack till alla inblandade i detta omfattande verk om Norbergs kommuns kulturmiljöer.

Elizabeth Pettersson

Ordförande i Demokrati- och samhällsutvecklingsutskottet

1. Inledning

■ 1.1 Bakgrund

I ett stort antal av Västmanlands läns kommuner finns kulturminnesvårdsprogram som utgör kunskapsunderlag beträffande kommunernas kulturmiljöer och som upprättades under 1980-talet. I takt med att städer idag förtätas i hög utsträckning och landsortsbebyggelse utvecklas ökar förändringstrycket på redan befintliga byggnader och kulturmiljöer. Sedan de tidigare kulturmiljöprogrammen togs fram har ny bebyggelse tillkommit och den befintliga förändrats. Synen på vad som är kulturhistoriskt intressant är dessutom inte beständigt, utan varierar i takt med att samhället förändras. Detta har lett till ett alltmer ökat behov av uppdaterade kulturmiljöprogram som kan finnas till stöd för bland annat handläggare inom samhällsplanering, men även för andra som på något sätt arbetar med eller intresserar sig för länets kulturmiljöer.

I arbetet med att uppdatera Norbergs kulturmiljöprogram har Länsstyrelsen i Västmanlands län, Västmanlands läns museum, samt Norbergs kommun ingått i ett trepartssamarbete. För att ge stöd åt och för att följa upp genomfört arbetet har en projektgrupp som är knuten till arbetet träffats två till tre gånger per år. Projektgruppen har bestått av representanter från kommunen, läns museet och länsstyrelsen. Västmanlands läns museum har ansvarat för insamlandet av data, som har utförts genom byggnadsinventering. Inventeringen genomfördes under åren 2011–2014 som en totalinventering över kommunens samtliga byggnader och miljöer. Informationen som registrerats i en databas har sedan sammanställts samt analyserats av läns museets byggnadsantikvarier för att i rapportform kunna presentera det som bedöms vara kulturhistoriskt intressant och karaktäristiskt i kommunen.

■ 1.2 Syfte och målsättning

Det övergripande syftet med Norbergs kulturmiljöprogram är att uppmärksamma och sprida kunskap om fysiska miljöer och byggnader så att deras kulturhistoriska värden kan bevaras och utvecklas. Inom detta inkluderas att undersöka och aktualisera kunskapen om vilka kulturhistoriska värden som finns att tillvarata, så att kunskapen om detta i sin tur kan spridas vidare. Syftet är även att programmet ska vara ett vägledande kunskapsunderlag för samhällsplaneringen i kommunen. Här innefattas bland annat översikts- och detaljplanering samt bygglovshantering. Ytterligare syften är att programmet ska fungera som stöd i förvaltning av fastigheter, uppmärksamma den moderna bebyggelsen som inte lyfts fram i tidigare kunskapsunderlag, samt ge råd och sprida information till kommuninvånarna och en intresserad allmänhet.

Ett mål med arbetet är att ta fram en mer tillgänglig och användbar produkt, jämfört med det tidigare kulturmiljöprogrammet. Detta har möjliggjorts genom dagens digitala tekniker, som i allt större utsträckning blir tillgängliga för en bredare publik.

Att i så stor utsträckning som möjligt tillgängliggöra kulturmiljöer och kulturmiljöarbetet är en målsättning för kulturmiljövårdens aktörer både på regional och nationell nivå. Ytterligare en målsättning med framtagandet och tillgängliggörandet av kulturmiljöprogrammet är att öka kunskapen i länet om kulturhistoriskt värdefulla miljöer, och därmed öka människors delaktighet i kulturmiljöarbetet, och med det även samhällsbyggnadsprocessen.

Databasen och kulturmiljöprogrammet har som syfte att fungera som komplement till varandra. I databasen finns information om byggnadstyp, funktion, byggnadsår, byggnadsmaterial och eventuellt kulturhistoriskt värde, samt annan information som rör en byggnads administrativa uppgifter och utformning. I programmet beskrivs den övergripande karaktären för de inventerade platserna, liksom platsens framväxt och kulturhistoriska värden. Informationen presenteras på hemsidan för Kulturarv Västmanland, www.kulturarvvastmanland.se. I den digitala byggnadskartan finns funktionen för zoomning för att se mera detaljerad information om enskilda byggnader och områden.

■ 1.3 Metod och källor för framtagandet av kulturmiljöprogrammet

Insamlandet av materialet till kulturmiljöprogrammet har genomförts av byggnadsantikvarier på Västmanlands läns museum. Bebyggelseområden har inventerats och dokumenterats exteriört i bild och text. Läns museet har även utfört kulturhistorisk värdering av de byggnader och miljöer som inventerats.

Inventeringarna har utförts genom fältarbete där byggnader och miljöer fotodokumenterats och beskrivits i text och via ett webbaserat kartverktyg lagts in i en databas. På så sätt har de fysiska objekten och miljöerna i sig utgjort ett primärt källmaterial för analysen och den kulturhistoriska värderingen av den aktuella platsen. När uppgifterna kring en byggnads historik har varit bristfällig har en uppskattning av dess byggnadsår och ursprungliga funktion gjorts i den mån det har varit möjligt, utifrån en okulär besiktning av dess karaktär, form, material, konstruktion, detaljer, läge och sammanhang.

Under fältarbetets gång har även fastighetsägare och andra privatpersoner kunnat delge information kring en byggnads eller ett områdes historik, uppbyggnad och framväxt. Fältarbetet har kompletterats med arkiv- och litteraturstudier. Material som har studerats har varit arkivmaterial och litteratur från Västmanlands läns museums arkiv och bibliotek, andra bibliotek ute i länet, samt tidigare byggnadsinventeringar och kulturmiljöprogram. Även användning av Lantmäteriets digitala tjänst Historiska kartor har kompletterat fältarbetet.

I vissa fall har byggnader inte inventerats med anledning att de varit otillgängliga eller att fastighetsägaren inte varit villig att delta i projektet. Om en byggnad bestått av flera sammansatta byggnadskroppar har information om byggnaden i databasen lagts in i endast en av byggnadskropparna. Till rapportens del gällande bybeskrivningarna har kartutsnitt från databasen tagits fram för att visa byägornas utbredning. För att visa på landskapets och bebyggelsemiljöernas förändringar över tid har historiska kartor rektifierats efter nutida kartor. Detta innebär att de historiska kartorna inte är helt skalenliga.

Databas samt digitala fotografier lagras hos Västmanlands läns museum. Information från databasen presenteras på www.kulturarvvastmanland.se. Norbergs kommun och Länsstyrelsen i Västmanland har tillgång till databasen.

■ 1.4 Metod för kulturhistorisk värdering

All bebyggelse har något slag av kulturhistoriskt värde, men tyngden varierar. De värderingar som styr vad som betraktas som kulturhistoriskt värdefullt förändras successivt, vilket innebär att sådan bebyggelse som idag inte tillmäts något särskilt kulturhistoriskt värde kan komma att göra det i framtiden.

Genom att redovisa de kulturhistoriska värdena skapas en grund för att kunna motivera varför en byggnad, anläggning eller miljö ska behandlas på ett visst sätt eller ha ett särskilt lagskydd. För att kunna förstå och värdera bebyggelse behöver man dels identifiera dess särskilda karaktärsdrag, dels sätta in den i ett större sammanhang. Metoderna som använts vid den kulturhistoriska värderingen är båda framtagna av Riksantikvarieämbetet. Den ena är en beprövad och vedertagen metod vid värdering av bebyggelse och finns beskriven i boken *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* av Axel Unnerbäck. Värderingssystemet bygger på olika delbegrepp som delats upp i dokumentvärden och upplevelsevärden. Dokumentvärden beskriver den historia en anläggning eller en byggnad kan berätta. Värden av det här slaget kan beskrivas objektivt. Upplevelsevärden rymmer begrepp som kan karaktärisera en upplevelse av en anläggning eller en byggnad.

Den andra metoden återfinns i skriften *Plattform för Kulturhistorisk värdering och urval*, skriften av Cissela Génétay och Ulf Lindberg 2015. Kortfattat går metoden ut på att undersöka om en byggnad eller annat specifikt objekt har kulturhistoriska, sociala, estetiska, ekologisk eller ekonomiska värden. I denna bedömning har primärt de kulturhistoriska, sociala, och estetiska värdena varit aktuella. Värderingen av den inventerade bebyggelsen har även baserats på hur sällsynt, förändrad eller representativ den är för en viss period. Till exempel kan en specifik byggnadstyp som anses sällsynt och med det kulturhistoriskt värdefull, även om den har genomgått många förändringar. Jämför detta med en mer vanligt förekommande byggnadstyp, till exempel en villa från 1970-talet. En sådan byggnad är sällan sällsynt men istället representativ, framför allt om den anses vara välbevarad. På så vis finns en stor spridning i det kulturhistoriska urvalet i länet.

Förutom ovan nämnda perspektiv och kriterier för den kulturhistoriska bedömningen har även hänsyn tagits till lokala och regionala perspektiv. Till exempel kan en byggnad vara representativ på en lokal nivå och samtidigt sällsynt regionalt och nationellt. Det kringliggande landskapet och miljön kan även det ha stor betydelse för den totala bedömningen. Välbevarade helhetsmiljöer kan ibland ge större möjligheter till förståelse för respektive tidsperiod eller fenomen, men enskilda byggnader i en i övrigt kraftigt förändrad miljö kan vara ledtrådar till en förfluten tid.

■ 1.5 Avgränsningar

Byggnadsinventeringen i Norbergs kommun har utförts i form av en totalinventering, vilket innebär att kommunens totala byggnadsbestånd har inventerats. Detta inkluderar bostadsbebyggelse med tillhörande uthus, jordbruksfastigheter med både bostadshus och ekonomibyggnader, industri- och affärsbebyggelse, samt övrig bebyggelse som till exempel lekstugor, jordkällare och tillfälliga byggnader såsom baracker.

I de fall en byggnad inte har fotograferats har det berott på att den har varit oåtkomlig vid inventeringstillfället eller på att en fastighetsägare har begärt att inte få en byggnad fotograferad. Dock har annan information om en sådan byggnad, som till exempel användningsområde, samlats in i den mån det har varit möjligt.

Det kulturhistoriska urvalet har bedömts genom den ovan beskrivna metoden. Det har inte funnits någon avgränsning i mängd gällande hur många byggnader eller miljöer av en viss typ eller på en viss plats som bedömts som kulturhistoriska värdefulla. Samtliga byggnader och miljöer som har bedömts ha ett värde har värderats utifrån ovan beskrivna metod.

■ 1.6 Målgrupp

En av huvudmålgrupperna för kulturmiljöprogrammet är handläggare och politiker som arbetar inom den kommunala och regionala samhällsplaneringen. Programmet ska finnas tillgängligt som underlag och presentera platser och områden utifrån de befintliga kulturhistoriska värdena.

Programmet riktar sig även till andra som yrkesmässigt eller av personliga skäl har behov av aktuella kunskapsunderlag kring länets kulturmiljöer. Möjlighet finns även för den som är intresserad av att själv vårda en plats eller byggnad utifrån ett antikvariskt perspektiv, att vända sig till underlaget, för att få grundläggande råd gällande bevarande.

■ 1.7 Läsanvisning

Norbergs kulturmiljöprogram är indelat i två delar: en övergripande inledning med kulturhistorisk översikt över Norbergs kommun och en del som förutom den övergripande inledningen innehåller bybeskrivningar av samtliga byägor.

Den övergripande inledningen är densamma i de båda rapporterna. Inledningskapitlet innehåller en bakgrund till framtagandet av kulturmiljöprogrammet, tillsammans med syften, metodbeskrivning för framtagandet av kulturmiljöprogrammet och för kulturhistorisk värdering, avgränsningar, målgruppsbeskrivning, samt läshänvisningar. Vidare följer kapitlet Kulturvärden i samhällsplaneringen, där den aktuella lagstiftningen beskrivs, begrepp och definitioner, ansvar och roller samt antikvariska förhållningssätt för vård och bevarande av bebyggelsemiljöer. Sedan följer kapitlet Skyddad bebyggelse i Norbergs kommun där de formella skydden beskrivs.

Kapitel ett till tre läses som bakgrund till programmet och kan användas som generella stöd vid arbete med kulturmiljöer.

Efter de tre inledande kapitlen följer i del 1 kapitlet Kulturhistorisk översikt Norbergs kommun där ett flertal författare beskriver olika viktiga delar av Norbergs historia. I del 2 redovisar det fjärde och femte kapitlet byägor i kommunen och innehåller en sammanställd redovisning av Norbergs samtliga 43 byägor. Byägor är indelade i två delar: Byägor i Karbennings socken respektive Byägor i Norbergs socken. Byägor är därefter sorterade i alfabetisk ordning. I dessa texter anges områdets historik, landskap och siktlinjer, kulturhistoriska lämningar, bebyggelse, värdefulla kulturmiljöer och rekommendationer. Här återfinns även ett urval av bilder som representerar byggnadsbeståndet inom en angiven byäga.

Databasen och kulturmiljöprogrammet har som syfte att fungera som komplement till varandra, se Syfte och målsättning 1.2. I databasen redovisas samtliga byggnader och bebyggelseområden som inventerats.

2. Kulturvärden i samhällsplaneringen

■ 2.1 Lagstiftning

Begreppet ”k-märkt” har fått en något varierad betydelse i vardagligt tal. Det används ofta för bebyggelse och miljöer med ett utpekat kulturhistoriskt värde, men ibland åsyftas endast byggnader skyddade som byggnadsminnen. Begreppet ”k-märkt” har ingen juridisk innebörd, utan är ett allmänt använt samlingsbegrepp för många olika typer av utpekanden eller lagskydd avsedda att bevara bebyggelse och miljöer av kulturhistoriskt intresse.

Det finns flera lagar i Sverige som skyddar landets kulturmiljöer. Bestämmelser om hänsyn och skydd för kulturmiljöer finns i plan- och bygglagen (PBL), kulturmiljölagen (KML) och miljöbalken (MB).

Plan- och bygglagen

Plan- och bygglagen är den lag som till stor del styr bebyggelsen i landet. Den innehåller bland annat bestämmelser om översiktsplanering, planläggning och byggnadslov och kan sägas vara en sammanvägning av allmänna och enskilda intressen. Lagen behandlar också skyddet av kulturvärden och anpassningen av nybyggnation till befintlig miljö. I 8 kap. 14 § och 17 § finns grundläggande krav på underhållsplikt, bestämmelser om varsamhet och hänsyn till kulturvärden samt förbud mot att förvanska särskilt värdefulla byggnader. Kravet om varsamhet innebär att bebyggelsens särart och karaktärsdrag ska tillvaratas vid ändring eller underhåll.

I 8 kap. 13 § återfinns förvanskningsskyddet, som säger att särskilt värdefulla byggnader, anläggningar, tomter, allmänna platser och bebyggelseområden inte får förvanskas. Vid planläggning gäller även hänsynskravet, 2 kap. 6 §, som säger att all bebyggelse ska utformas och placeras lämpligt med hänsyn till kulturvärdena på platsen. Dessutom ska bebyggelseområden med särskilda värden alltid skyddas, oavsett om det rör planläggning, bygglovsärenden, eller vid någon åtgärd som inte regleras i plan eller lov.

Plan- och bygglagen gäller för alla förändringar på alla hus, både exteriört och interiört, och även för bebyggelsemiljöer. Lagen gäller även för åtgärder som inte kräver bygglov. Fastighetsägaren eller byggherren är ansvarig för att lagen följs.

Förutom de fastställda skydden och krav som plan- och bygglagen ställer på bebyggelse ger lagen även kommuner möjlighet att lagskydda kulturhistoriskt värdefull bebyggelse genom skyddsbestämmelse ”q” i detaljplaner. En sådan bestämmelse kan slå fast att en byggnad inte får rivas, att underhåll ska ske med material och metoder anpassade till dess egenart och att den ska vårdas så att den inte förfaller. Man kan även meddela utökad bygglovsplikt för till exempel underhållsåtgärder och ange varsamhetsbestämmelsen ”k”, vilket kan reglera att vid om-, till- och nybyggnad ska karaktärsdrag och värden enligt planbeskrivningen särskilt beaktas.

Kulturmiljölagen

I kulturmiljölagen finns bland annat bestämmelser om fornlämningar, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen. Här finns också bestämmelser om utförelse av kulturföremål ur landet. Enligt kulturmiljölagens tredje kapitel får en byggnad eller anläggning förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen om den anses ha ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde. En sådan förklaring innebär att byggnaden eller anläggningen ska bevaras för framtiden - att anläggningen sparas som ett historiskt dokument över en gångens tid och dess människor och samhälle.

Ett byggnadsminne kan bestå av en enskild byggnad eller ett område med ett stort antal byggnader. Vem som helst kan väcka fråga för om en byggnad eller anläggning ska bli byggnadsminne hos Länsstyrelsen, som även handlägger förfrågningar om ändring av byggnadsminnen. Det finns två typer av byggnadsminnen – byggnadsminnen enligt kulturmiljölagens tredje kapitel (enskilda) och statliga byggnadsminnen. De statliga byggnadsminnena ägs av staten och det är regeringen som tar beslut om dessa. Här är det Riksantikvarieämbetet som har tillsynsansvar.

Svenska kyrkans kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser (även gravkapell, kyrkogårdsmurar och andra fasta anordningar) är skyddade i kulturmiljölagens fjärde kapitel. Detta innebär att miljöerna ska vårdas och underhållas så att de kulturhistoriska värdena inte minskas och att utseende och karaktär inte förvanskas. De kyrkobyggnader som är uppförda innan år 1940 är automatiskt skyddade, men även vissa yngre kyrkor som bedöms ha särskilda kulturhistoriska värden har efter beslut erhållit ett skydd. Vid väsentliga ändringar av kyrkomiljöer krävs tillstånd från länsstyrelsen.

Bestämmelserna kring fornlämningar regleras i kulturmiljölagens andra kapitel, där bestämmelserna säger att det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen på något sätt förändra, ta bort, skada eller täcka över en fornlämning. Grundprincipen är att fornlämningar ska bevaras för framtiden om det inte visar sig att samhällsintresset för en exploatering överväger. Går det inte att undvika fornlämning vid en exploatering kan länsstyrelsen fatta beslut att en arkeologisk undersökning ska genomföras.

Miljöbalken

Miljöbalken är en övergripande lag som syftar till att värna om miljön som helhet. Bestämmelserna är till för att främja en hållbar utveckling för nuvarande och kommande generationer, så att alla kan leva i en hälsosam och god miljö. I miljöbalken anges att områden av riksintresse för kulturmiljövården ska skyddas från åtgärder som kan innebära ”påtaglig skada”. En riksintresseförklaring är i sig inte ett skydd, utan kräver att ett ansvar tas från kommunalt håll och juridiskt enligt plan- och bygglagen. Planläggning ska också genomföras med hänsyn till bland annat skydds- och varsamhetsbestämmelser. Det är Länsstyrelsen som övervakar att kommunerna tar sitt ansvar i den här frågan. I Sverige finns idag cirka 1 700 områden utpekade som riksintresse för kulturmiljövården. De bedöms alltså ha så stora kulturhistoriska värden att det är av nationellt intresse att de bevaras. Ett av målen med dessa områden är att de ska ge en bred bild av historien.

Enligt miljöbalken kan en länsstyrelse eller en kommun förklara värdefulla kulturpräglade landskap som kulturresevat, liksom att mark- och vattenområden kan förklaras som naturresevat. Vid beslut om kulturresevat är länsstyrelsen också förvaltare, och ansvarar för vård och skötsel av värdena på platsen. Kulturresevaten utgörs av landskap där marker, byggnader, anläggningar, spår och lämningar tillsammans utgör värdefulla kulturhistoriska helhetsmiljöer. I ett kulturresevat kan hela områdets kulturmiljö- och naturvärde skyddas och vårdas. Därmed omfattas byggnader, anläggningar, lämningar och marker, men även de värden som består av verksamheter, kunskaper och traditioner.

■ 2.2 Definitioner

Definitionerna av Kulturmiljövårdens begrepp har samlats upp och standardiserats av Riksantikvarieämbetet. Deras definition av **kulturarv** avser ”alla materiella och immateriella uttryck (spår, lämningar, föremål, konstruktioner, miljöer, system, strukturer, verksamheter, traditioner, namnskick, kunskaper etc.) för mänsklig påverkan. Oavsett om det skrivs i obestämd eller bestämd form – kulturarv eller kulturarvet – innefattar det en mångfald av kulturarv. Ibland kan begreppet preciseras för att belysa särskilda delar av samhällsutvecklingen, till exempel det biologiska kulturarvet, det industriella kulturarvet eller modernismens kulturarv”.

Kulturmiljö har inte en lika bred definition, utan avser ”hela den av människor påverkade miljön, det vill säga som i varierande grad präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan preciseras och avgränsas till att omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större landskapsavsnitt, en bygd eller en region. Det kan röra sig om intensivt utnyttjade stads- eller industriområden såväl som extensivt påverkade skogs- eller fjällandskap. Kulturmiljön omfattar inte bara landskapets fysiska innehåll utan även immateriella företeelser som ortnamn eller sägner som är knutna till en plats eller ett område. Kulturmiljön är en del av kulturarvet”.

Kulturhistoriskt värde avser ”de möjligheter materiella och immateriella företeelse kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag”. Ibland används även begreppet **kulturvärde**, vilket är en samlingsbenämning för sådana värden som tillskrivs företeelser, med utgångspunkt i kulturhistoriska, sociala och estetiska aspekter.¹

1. G  netay, Cissela & Lindberg, Ulf. *Plattf  rm Kulturhistorisk värdering och urval [Elektronisk resurs]: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2014

■ 2.3 Ansvar och roller

Olika aktörer bär olika delar av ansvaret för att skydda och vårda de miljöer som berättar om både vår historia och samtid, men alla i vårt samhälle, aktörer inom kulturmiljövården, politiker och medborgare har även ett gemensamt ansvar. Den inledande paragrafen i kulturmiljölagen lyder: "Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla".

På lokal nivå ansvarar **kommunerna** för den fysiska planeringen enligt plan- och bygglagen. I den kommunala samhällsplaneringen att visa varsamhet och hänsyn till både kulturmiljöer och kommunens miljö i sin helhet. Kommunen har även tillsynsansvar rörande ärenden enligt plan- och bygglagen, till exempel bygglov och rivningslov.

Länsmuseerna, däribland Västmanlands läns museum, förvaltar och förmedlar kunskap om kulturmiljön genom bland annat utställningar, pedagogisk verksamhet och framtagandet av olika kunskapsunderlag. De agerar ofta expertråd för länsstyrelserna och kommunerna i frågor om kulturhistoriska värden och bistår även allmänheten med olika förfrågningar.

Länsstyrelsen brukar kallas för "statens förlängda arm" och är den myndighet som har ansvaret för tillämpningen av kulturmiljölagen när det gäller samhällsplanering och tillsyn över kulturmiljövården i länet. För Västmanlands län är det Länsstyrelsen i Västmanland som bär det ansvaret. Länsstyrelsen ger råd, information och lämnar olika typer av tillstånd. Till exempel behövs tillstånd för ingrepp i fornlämning eller ändring av byggnadsminnen och skyddade kyrkor. Det är även till länsstyrelsen man vänder sig med anmälan om till exempel skada på fornlämningar. Länsstyrelsen hanterar också bidrag för vård och underhåll av länets kulturmiljöer och bevakar landets riksintressen enligt miljöbalken. Länsstyrelsen har även ett tillsyns- och vägledningsansvar enligt plan- och bygglagen. Det innebär att de utövar tillsyn och har en vägledande roll över de detaljplaner och översiktsplaner som kommunen antar. De har också en vägledande roll när det gäller byggnadsnämndernas tillsyn över den byggda miljön.

På en nationell nivå finns **Riksantikvarieämbetet**, som är den nationella instansen med ansvar för frågor som gäller kulturmiljö och kulturarv. Myndigheten sorterar under Kulturdepartementet, med uppdrag fastställt av regeringen. Riksantikvarieämbetet har överinseende över kulturmiljövården i landet och är också det centrala expertorganet i frågor kring kulturmiljölagen.

Det finns även flera andra nationella myndigheter såsom till exempel **Boverket**, **Naturvårdsverket**, **Statens Fastighetsverk**, **Skogsstyrelsen**, **Trafikverket** med flera, som har ansvar för kulturarvet och för att de nationella kulturmiljömålen uppnås. Detta för att ge en bättre förutsättning att ta till vara den potential som kulturmiljön utgör för ett hållbart samhälle.

■ 2.4 Antikvariskt förhållningssätt

För att hantera kulturhistoriska värden i bebyggelse och kulturlandskap kan det behövas anvisningar och riktlinjer för de aktuella områdena. Följande riktlinjer är med avsikt allmänt hållna och syftar till att ge en övergripande vägledning till bland annat handläggare och fastighetsägare.

Befintlig bebyggelse bör vårdas och underhållas varsamt, så att deras kulturhistoriska värden bevaras på lång sikt. Eventuella ombyggnationer bör ske varsamt och anpassas till byggnaden i övrigt och kringliggande bebyggelse.

Uppförande av ny bebyggelse bör även det ske varsamt och prövas från fall till fall. Det är viktigt att ny bebyggelse inte påverkar kulturmiljön negativt samt att den anpassas till befintligt bebyggelsemönster och byggnadstradition. När det gäller mindre komplementbebyggelse bör utformning och placering även där anpassas till befintlig bebyggelse.

Bebyggelse som bedöms som kulturhistorisk värdefull bör i framtida detaljplaner skyddas och behandlas varsamt genom ”q”- och ”k”-bestämmelser. I enlighet med plan- och bygglagen har kommunen i samband med bygglovsärenden även möjlighet att styra utvecklingen utanför detaljplanelagt område, bland annat genom begreppet ”värdefull miljö”. Kommunen har möjlighet att utöka bygglovsplikt i områden som är kulturhistoriskt värdefulla. Inom en värdefull miljö kräver de så kallade Attefallsåtgärderna oftast bygglov.

Andra väsentliga landskapselement, som till exempel vägar, murar, diken och gränsmarkeringar som är viktiga för förståelsen och avläsbarheten i landskapet bör vårdas och bevaras. Detta gäller även fornlämningar som på många håll utgör ett stort bestånd. Dessa har även som tidigare nämnts ett starkt lagskydd i kulturmiljölagens andra kapitel.

Tio råd för god byggnadsvård

Nedanstående råd kan vara till god hjälp för den som vårdar kulturhistoriskt värdefulla byggnader eller söker vägledning i en om- eller tillbyggnad. Anders Franzén har genom Svenska byggnadsvårdföreningen formulerat tio råd för god byggnadsvård:

1. **Låt inte huset förfalla.** Håll efter husets skal. Tak och avledning av vatten är viktigt. Se efter fönster och dörrar, målningen på fasaden, håll grunden fri från fukt och låt inte växtlighet komma för nära.
2. **Använd traditionella material och metoder.** Traditionella material är billiga och har lång livslängd. Lita på material som har fungerat sedan länge. Då vet du vad du får.
3. **Låt huset vara med och bestämma.** Behåll husets planlösning så långt det går. Låt eventuella tillbyggnader ske förståndigt. Ersätt uttjänta material och byggnadsdelar med likadant som du tar bort.
4. **Tänk efter, ta dig tid.** Förhasta dig inte. Vissa misstag kan inte repareras. Lär dig vad du och huset klarar av. Ta reda på rätt metod och material. Huset tål att vänta ett halvår.
5. **Fråga om råd – på flera ställen.** Den byggmästare du frågar kan inte allt. Ta in priser från flera och fråga tidigare kunder. Standardlösningar är vanligt i nybyggnadssektorn, men inom byggnadsvården finns det flera vägar att gå. Skaffa dig kunskap, och be om rådgivning från till exempel länsmuseum eller i en byggnadsvårdsbutik.
6. **Planera.** Ett måttbeställt fönster kostar sällan mera än massproduktion, men har högre kvalitet och kan monteras med mindre kringarbete – men har längre leveranstid. Planera i god tid för dina kommande planer. Ha en realistisk plan.
7. **Bevara, återanvänd, spara.** Spara allt som inte hindrar eller gör skada. Kasserade originaldelar kan bli dyra att nyanskaffa. Ofta kan dörrar, beslag, lister återanvändas på andra ställen i huset. Sätt annars in en annons och skänk bort dem – det finns ofta någon annan som behöver det du inte har plats för.
8. **Kräv inte nyskick.** Ett hundraårigt hus kommer inte se perfekt ut. Acceptera dess åldrande och dess rynkor. Slitna handtag och trösklar kan hålla i många år till. Gör inga konstlade ansiktslyft.
9. **Undersök hur huset såg ut från början.** Foton kan vara till god hjälp, men framför allt huset i sig kan vara källa till kunskap. Skrapa eller slipa dig ned genom färglager. Hos din lokala hembygdsförening kan det finnas en del historik om ditt hus.
10. **Dokumentera vad du gör.** Fotografera, rita av eller mät upp före och efter en ombyggnad. Det kan vara till nytta och nöje i framtiden, både för dig och för nästa ägare.²

2. Franzén, Anders. *Tio bud för god byggnadsvård*. 1/2004, Svenska byggnadsvårdsföreningen, 2004.

Vidare läsning

För dig som är intresserad av att läsa mer om byggnadsvård eller bestämmelser kring bebyggelse finns det mycket fritt tillgängligt material på webben:

Boverkets kunskapsbank

PBL kunskapsbank är ett verktyg för den som använder plan- och bygglagen.

Här finns webbutbildningar, planbestämmelsekatalogen, och mycket mer.

<https://boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/>

Kulturarv Västmanland

Samlingssida om Västmanlands läns samlade kulturarvtillgångar. Här finns berättelser, bilder och filmer om personer, händelser och platser.

www.kulturarvvastmanland.se

Länsstyrelsen i Västmanland

www.lansstyrelsen.se/vastmanland

Materialguiden

Materialguiden är en faktabas för dem som arbetar med byggnadsvård eller konventionell fastighetsförvaltning.

<https://www.raa.se/hitta-information/materialguiden/>

Norbergs kommun

www.norberg.se

Nätverket för byggnadsvård i Västmanland

Nätverket för byggnadsvård i Västmanland arbetar för att sprida kunskap och väcka intresse för god byggnadsvård i länet. De anordnar exempelvis kurser och föreläsningar och är navet i ett kunskapsnätverk av hantverkare, materialleverantörer och konsulter.

<http://www.byggnadsvardvastmanland.se/>

Svenska byggnadsvårdsföreningens artikelbank

Samlingssida för artiklar från Svenska byggnadsvårdsföreningen som behandlar bland annat traditionellt hantverk, bebyggelsehistoria och material.

<https://byggnadsvard.se/kunskapsbanken/artiklar>

Vårda väl

Riksantikvarieämbetets serie med enkla, digitala rådgivningsblad. Här finns råd kring allt från arkeologiskt material, byggnadsmaterial, skadedjur, klimat, ljus, textilier med mera.

<https://www.raa.se/hitta-information/publikationer/varda-val-blad/>

Västmanlands läns museum

www.vastmanlandslansmuseum.se

3. Skyddad bebyggelse i Norbergs kommun

■ 3.1 Formellt skydd

När det gäller kulturmiljöer finns det ett antal sådana i kommunen som på olika sätt är skyddade. Bråfors bergsmansby är skyddad som kulturreservat. Det finns också ett antal naturreservat i kommunen där naturen, med tanke på Bergslagens historia, även är rik på kulturhistoriska lämningar. Bästa exemplet är kanske Klackbergs naturreservat, där man vid reservatsbildningen tvekade mellan att bilda natur- eller kulturreservat.

Det finns även kulturmiljöer som är skyddade som fornlämningar. En stor andel av fornlämningarna i Norbergs kommun är kopplade till bergsbruk, men det finns även lämningar från stenålder. Särskilt värdefulla byggnader kan skyddas som byggnadsminnen. I Norbergs kommun finns fyra stycken, Kilgruvans gruvlave, Mossgruvans gruvlave och maskinhus, vilka tillsammans med Gruvförvaltargården, "Löjtnantsgården" utgör ett byggnadsminne, samt Brategården i Bråfors, Polhemshjulet och Thorshammars verkstad som är de tre övriga. Ur kulturmiljösynpunkt särskilt värdefulla områden kan förklaras som riksintressen. Det finns fem riksintresseområden för kulturmiljövården i Norbergs kommun, Bråfors, Livsdal, Norbergs centrum, Norbergs gruvmiljöer och Olsbenning.

Som framgår av ovanstående kan en miljö vara skyddad på flera av de uppräknade sätten. Det kan handla om identisk eller något olika omfattning. Bråfors till exempel är såväl byggnadsminne, kulturreservat som riksintresse för kulturmiljövården. Områden kan ha ett skydd i detaljplanen genom att vara märkta med bokstaven q. Sådan märkning förekommer till exempel i detaljplanen från år 1977, för området kring ån i Norbergs centrum. Två andra områden har av Norbergs kommun uppmärksamats för sina kulturmiljövården, dock utan att ha något formellt skydd i den mening som beskrivs ovan. Det gäller dels Nya Lapphyttan, rekonstruktionen av originalplatsen Lapphyttan i Olsbenning, dels Mimerlavsområdet.

■ 3.2 Fornlämningar

Fornlämningar är skyddade i enlighet med bestämmelser i kulturmiljölagens andra kapitel. En stor andel av fornlämningarna i Norbergs kommun är kopplade till bergsbruk, men det finns även lämningar från stenålder. Nästan alla bergshistoriska lämningar i Norbergs kommun är skyddade som fornlämningar. Det finns bland annat över 500 gruvhål, cirka 65 hyttor och fler än 20 hamrar. I Norbergs kommun finns 50 kända och registrerade stenåldersboplatser och 20 fyndplatser för enstaka stenåldersfynd, dessutom finns ett antal stenåldersfynd vars exakta fyndplats inte är känd närmare än till gård eller by.

■ 3.3 Kulturresevat

Kulturresevat är skyddade enligt miljöbalkens sjunde kapitel. Avsikten med kulturresevat är att möjliggöra vård och bevarande av värdefulla kulturpräglade landskap. I ett kulturresevat kan hela området natur- och kulturmiljövärden skyddas och vårdas. Byggnader, anläggningar, lämningar och marker – men även sådana värden som består av verksamheter, kunskaper och traditioner kan hanteras inom ramen för kulturresevatets förvaltning.

Bråfors bergsmansby

Bråfors är en av landets äldsta bergsmansbyar. I hyttan tillverkades järn och på gården bedrevs jordbruk för att försörja både människor och djur med mat. Arkeologiska undersökningar visar att järntillverkningen började redan på 1200-talet. Stora Bråfors har byggnader från 1700-talet grupperade kring kvadratisk gårdsplan. Intill dessa lämningar efter hyttan, med bland annat masugnsruin, rest av rådstuga och slagghvarp. Bråfors hytta är känd sedan 1300-talet, driften lades ned år 1899. Sista gången hyttan användes var år 1902. Bråfors är privatägt och skyddat som ett cirka 80 hektar stort kulturresevat sedan år 2006. Reservatsförvaltare är Länsstyrelsen.

■ 3.4 Riksintressen

Ett riksintresse för kulturmiljövärden är en kulturmiljö av intresse för hela Sverige. De utpekade miljöerna ska representera olika verksamheter och processer för att tillsammans ge en bild av hela landets historia. I miljöbalken anges att områden av riksintresse för kulturmiljövärden ska skyddas från åtgärder som kan innebära ”påtaglig skada”. Kommunen ansvarar för att i översiktsplanen ange hur riksintressena ska tillgodoses, samt att i planering och lov tillse att riksintressen inte skadas. Riksantikvarieämbetet har den nationella uppsikten och länsstyrelserna den regionala. Riksintressen för kulturmiljövård regleras av 3 kap. 6§ miljöbalken. I Norbergs kommun är nedanstående områden utpekade som riksintressen för kulturmiljövärden.

Bråfors [U 9] (Norbergs sn)

Motivering:

Bergsmansby med rötter i medeltiden och välbevarat byggnadsbestånd från 1700- och 1800-talen.

Uttryck för riksintresset:

Stora Bråfors har byggnader från 1700-talet grupperade kring kvadratisk gårdsplan. Intill dessa lämningar efter hyttan, med bland annat masugnsruin, rest av rådstuga och slagghvarp. Lilla Bråfors vid sidan av bykärnan, har en regelbundet planerad tomt med alléprydd uppfartsväg. Bråfors hytta är känd sedan 1300-talet, driften lades ned 1899.

Livsdal [U 13] (Norbergs sn)

Motivering:

Bergsmansby med rötter i medeltiden och tät bebyggelse från 1700- och 1800-talet. (Kvarnmiljö).

Uttryck för riksintresset:

Bebyggelsen ligger utefter en slingrande byväg med samlad karaktär och en homogen bevarad 1800-talsbebyggelse. Vattenkvarn och bro. Några gårdar ligger kvar på platsen för det äldsta, genom kartmaterial kända bebyggelseområdet från slutet av 1600-talet, andra gårdar flyttades ut i samband med enskiftet 1815. De nuvarande mangårdsbyggnaderna är uppförda under 1700- och 1800-talet och ger till sin karaktär huvudsakligen uttryck för 1800-talets byggnadstradition. På hyttområdet, som på karaktäristiskt sätt för områdets bergsmansbyar ligger mitt i byn, syns idag endast slaggyarp.

Norbergs centrum [U 11] (Norbergs sn)

Motivering:

Sockencentrum med bevarad tomtstruktur efter medeltida gruvby och handelsplats.

Uttryck för riksintresset:

De medeltida gårdstomterna längs ån, präglade av bebyggelse från 1700- och 1800-talet. Tingshus och gästgiveri från 1800-talet. Den stora kyrkan är medeltida och storleken speglar ortens dåtida betydelse.

■ Historiskt fotografi över Bråfors bergsmansby, okänt årtal. Vlm-E 4817.

Norbergs gruvmiljöer [U 10] (Norbergs sn)

Motivering:

Gruvmiljöer som speglar malmbrytning från medeltiden och framåt och med stor betydelse för landets ekonomi.

Uttryck för riksintresset:

Svinryggen: Gruvområde med ett 15-tal mindre gruvhål som följer ett järn-malmstreck. Fältet illustrerar hur man i äldre tid bröt ut de ytliga malmförekomsterna. Spår efter tillmakning kan ses på några ställen. Gruvdriften är belagd sedan 1600-talet men brytningen kan vara äldre. Polhemshjulet, byggt 1877, ingick i den så kallade Norbergskonsten. Förutom det 15 meter i diameter stora vattenhjulet finns delar av stånggången, med ett vändbrott bevarat, samt lämningar efter den kanal som transporterade vatten till hjulet.

Mossbergsgruvan: tillhör Risbergsfältet, har en gruvlave från 1902, maskinhus och ett konstschakt från 1777. Väster om dessa ligger Centralschaktets gruvlave uppförd 1966, men aldrig använd. Området domineras av mycket stora gruvhål (delvis vattenfyllda). Ställvis kan man på väggarna se spår efter tillmakning. Lämningar av en hästvandring och husgrunder finns i området. Brytning på gruvfältet har försiggått sedan medeltiden.

Klackberg – Kolningsberg: Klackbergsfältet har brutits under medeltiden. Många gruvhål, huvudsakligen vattenfyllda, finns inom området. Från 1800-talets senare del finns inom området två gruvlavar i slaggsten, en gruvstuga och en kalkugn samt ett område med gruvarbetarbostäder. I Kolningsberg är brytning belagd sedan slutet av 1600-talet och gruvdriften blev nedlagd 1967. Många gruvhål och omfattande skrotstensvarp finns. I västra delen är den före detta gruvstugan byggd i tegel. Öster om denna ligger de många gruvarbetarbostäderna. De är dels flerfamiljshus, dels enfamiljshus, huvuddelen rödfärgade och panelade timmerhus från sent 1800-tal.

Olsbenning-Lapphyttan [U 14] (Karbennings sn)

Motivering:

Olsbennings bergsmansby och Lapphyttans fornlämningsmiljö, belägna i odlings- och skogslandskap, visar den tekniska, ekonomiska och sociala utvecklingen i Bergslagen samt bergsbrukets betydelse för utvecklingen i riket från medeltiden till industrialiseringen under sent 1800-tal.

Uttryck för riksintresset:

Olsbennings bergsmansby. Bergsmansbyn är karaktäristisk för Bergslagens landskap. Idag präglas byn av bergsmännens sista storhetstid, gårdarnas framträdande position i landskapet speglar bergsmännens höga sociala ställning. Centralt i Olsbennings by ligger sedan sent 1100-tal hyttan och dammen. Hyttdriften upphörde 1876. I byn ligger fem gårdar samlade, med bevarade ekonomibyggnader. De stora timrade mangårdsbyggnaderna har rödfärgad eller oljemålad panel och visar, genom sin storlek i relation till den begränsade jordbruksarealen, skogens och järnets ekonomiska betydelse.

Lapphyttans fornlämningsmiljö. Utmarkshyttan var belägen på avstånd från de gårdar som drev och försörjde verksamheten vilket ännu är läsbart i landskapet. Miljön är opåverkad efter medeltiden. Vid Lapphyttan finns en undersökt komplett utmarkshytta med lämningar efter Europas äldsta kända masugn. Dessutom finns lämningar av dammvall, malmreden, rostgrop, kolhus, vattenhjul, smedjor med färskningshårdar, järnbod, bostadshus och stall. Lapphyttan var i drift från 1100-talets andra hälft till dess att utmarkshyttorna lades ner vid mitten av 1300-talet. I Svartåns sträckning mellan Olsbenning och Lapphyttan finns lämningar som även de vittnar om järnets och skogens betydelse.

■ 3.5 Byggnadsminnen

Byggnadsminnen berättar om historiska skeenden och hur samhället har förändrats över tid. Även specifika händelser och enskilda personers historia skildras. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader, miljöer och anläggningar kan skyddas som byggnadsminnen. En byggnad eller anläggning som anses ha ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde får förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen. Det finns två typer av byggnadsminnen – byggnadsminnen enligt kulturmiljölagens tredje kapitel (enskilda) och statliga byggnadsminnen. De byggnadsminnena som finns i Norbergs kommun är samtliga enskilda byggnadsminnen. Länsstyrelserna är ansvarig myndighet.

Brategårdens mangårdsbyggnad, Bråfors Bergsmansby

Förutom skydd som kulturresevat är mangårdsbyggnaden i Bråfors bergsmansby skyddad som byggnadsminne sedan 2017. Skyddet omfattar köket, trappan och flera rum på övervåningen, vars kulturhistoriska värden ska bevaras. Särskilt värdefulla är de målningar som finns i taket i Stora salen. Målningarna har huvudsakligen bibliska motiv och är utförda som stora tavlor med förgyllda ramar.

Kilgruvans gruvlave, Mossgruvans gruvlave och maskinhus

Kilgruvans gruvlave, Mossgruvans gruvlave och maskinhus utgör tillsammans med Gruvförvaltargården, "Löjtnantsgården" ett av kommunens fyra byggnadsminnen. Kilgruvans gruvlave, även kallad Risbergs konstschakt, rymmer sedan 1980-talet Norbergs Gruvmuseum. Gruvlaven är byggd ovanpå ett 118 meter djupt schakt. Gruvlaven byggdes år 1876 medan schaktet är cirka 100 år äldre. Schaktet och utrustningen i gruvlaven har använts för att pumpa upp vatten från flera gruvor i Mossgruveområdet. Mossgruvelaven (Södra schaktets gruvlave) är byggd år 1902. Gruvlaven och schaktet under den användes för att hissa upp malm från gruvorna i Mossgruveområdet. Maskineriet som behövdes för uppföringen var placerad i Maskinhuset. Gruvförvaltargården. "Löjtnantsgården" ingår också den i samma byggnadsminne som de två gruvlaven och Maskinhuset. Till skillnad från dessa är Löjtnantsgården privatägd. Geografiskt tillhör byggnadsminnet Norbergsby.

Polhemshjulet i Kärrgruvan

Morbergskonsten (Polhemshjulet) byggt år 1877 är ett vattenhjul av överfallstyp med femton meters diameter, placerat inuti ett hjulhus. Det drevs med hjälp av vatten från den drygt tre kilometer långa konstkanalen. Vattnet kom från Bålsjön. Hjulet med sina vevar gav rörelse åt stånggångar som ledde till flera olika gruvor. Vid gruvorna förvandlades den horisontella rörelsen till en vertikal, vilken utnyttjades för pumparnas rörelse. Idag finns en 150 meter lång stånggång bevarad, samt ett vändbrott. Polhemshjulet kan ses som en del i ett tekniskt system där konstkanalen, stånggång och vändbrott samt pumputrustningen i Gruvmuseet ingår. Geografiskt tillhör även detta byggnadsminne Norbergsby.

■ Historiskt fotografi över Polhemshjulet i Kärrgruvan från år 1968. Vlm-FLY 1371.

Thorshammars verkstad

Ett stort värde med Thorshammars verkstad är att den är bevarad i sin helhet, exteriört och interiört och med en mängd verktyg och maskiner, mallar, material med mera. Det finns också ett rikt arkiv och inte minst många dokumenterade berättelser som hjälper till att ge en bild av verksamheten här. Verksamheten startade på 1870-talet och de nuvarande byggnaderna är från årtiondet efter. Verkstaden består av ett gjuteri och en metallbearbetningsverkstad. Byggnaden ligger vid en damm och vattenkraften användes för att med hjälp av en turbin driva remdriftsanläggningen som i sin tur drev, bormaskiner, svarvar och andra maskiner. Hela maskineriet är fortfarande funktionsdugligt och går att demonstrera. Dock är turbinen ersatt av en elmotor. Thorshammars verkstadsaktiebolag är länets äldsta aktiebolag. Det bildades år 1876. En viss verksamhet pågick fram till år 1984, då den sista arbetaren lämnade verkstaden för gott. Thorshammar räknas till byn Nordansjö.

■ Historiskt fotografi över Thorshammars verkstad med anställda från år 1896. Vlm-E 4843.

■ 3.6 Kyrkliga kulturminnen

Kyrkan har sedan lång tid tillbaka varit medelpunkt för socknen. Kyrkobyggnaderna ger därför kunskap om samhällsutvecklingen i stort, om lokalsamhällen och om människors livsvillkor under olika tider. Svenska kyrkans kyrkobyggnader och begravningsplatser uppförda före år 1940 är skyddade enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel. Detsamma gäller vissa yngre kyrkobyggnader och begravningsplatser. Tillståndsplikten omfattar också kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde som inte ägs av privatpersoner. Länsstyrelsen är ansvarig myndighet.

Norbergs kyrka

Kyrkan vid Engelbrekt Engelbrektssons gamla hemvist är belägen intill en mäktig gruvlave. Med ett torn på 60 meter är den lätt att se från långt håll. Kyrkan tros ha uppförts vid slutet av 1300-talet och ersatte då ett äldre träkapell från 1100-talet. Ursprungligen hade kyrkan en klockstapel som var med ända in på 1600-talet då den förstördes vid en brand 1608 tillsammans med de medeltida klockorna. För reparationen av kyrkan samt omgjutning av klockan gav kung Karl IX bönderna i Norberg skattefrihet i ett år. År 1697 uppfördes den smäckra spiran med kyrktornet i Romfar-tunas kyrka som förebild.

Kyrkan har eldhärjats två gånger, år 1608 och år 1727. Den första branden förstörde klockstapeln och klockorna men det var branden år 1727 som var den riktiga katastrofen. Den försatte hela kyrkan i brand och förstörde allt från altartavlorna till den vackra predikstolen från 1600-talet. Men Norbergborna satte nästan genast i gång med att reparera sin kyrka. Då tillkom den nuvarande predikstolen i tidig rokokostil som förgyll-des år 1888 och en barock altaruppsats, allt skänktes av riksråd Arvid Posse.

Norbergs gravkapell

Vid östra kyrkogården ligger Norbergs gravkapell. Beslutet att uppföra kapellet togs när kyrkogården skulle utvidgas år 1902. Kapellet är ritat av arkitekt Ferdinand Boberg, som bland annat ritade Rosenbad i Stockholm, och byggdes år 1904 i rött tegel. Kapellet har släktskap med medeltida kyrkobyggnader. Västverket med en romansk rundbågad tympanon, rött tegel, anspråkslöst tak med en enkel takryttare och rundbågade fönster, ger kapellet ett tidlöst utseende som kan passa in i alla åldrar.

Karbenning kyrka

Karbenning kyrka är från en period som annars är ganska sällsynt i Västmanland där de flesta kyrkorna antingen är medeltida eller nybyggda från 1900-talet. Denna kyrka i nyklassisk stil invigdes år 1845. Kyrkan ersatte ett äldre träkapell från 1600-talet som vid den tiden stod i Karbenning by. Den gamla träkyrkan revs samtidigt som den nya kyrkan byggdes och dess delar auktionerades bort eller flyttades till den nya kyrkan. Delarna kan fortfarande påträffas i olika gårdar runt om i trakten och i den nya kyrkan.

Kyrkan har genomgått flera förändringar varav den senaste ägde rum år 1983 där bland annat murar och valv rengjordes samtidigt som kyrkorummet kortades av för att göra plats åt ett samlingsrum och ett kapprum. Kyrkans kororgel är från år 2000.

■ 3.7 Skydd i detaljplan

Det är en avgränsningsfråga vad som menas med skydd i detaljplan. Med skydd kan avses allt från regelrätt skydd av enskild byggnad eller detaljer i en byggnad till önskemål om "god helhetsverkan". Till exempel i detaljplanen från år 1977, för området kring ån i Norbergs centrum, som med den tidens synsätt var det mest självklara området att skydda ur kulturmiljösynpunkt, förekommer beteckningen q, skydd för kulturmiljövården, för nästan alla hustomter inom området. Som kontrast kan nämnas att i till exempel detaljplanen för området kring Kornettgatan förekommer över huvud taget ingen "q-märkning". Tittar man i några av detaljplanerna för Norbergs samhälle, de flesta från 1970-tal eller äldre, bekräftas intrycket att de återspeglar sin tids syn på vad som var kulturhistoriskt värdefullt och därmed skyddsvärt.

■ 3.8 Andra av kommunens uppmärksammade kulturmiljöer

Nya Lapphyttan

Nya Lapphyttan är en rekonstruktion av originalplatsen Lapphyttan i Olsbenning. Besöksmålet har av kommunen i samarbete med bland annat Länsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet och Jernkontoret utvecklats ända sedan Nya Lapphyttan skapades på 1980-talet. Det finns en vision om att rekonstruktionen, tillsammans med originalplatsen och Besökscentrum i Karlberg, ska bli ett medeltidsmuseum som berättar Bergslagens medeltida historia med fokus på järnet från hyttorna.

Mimerlavsområdet

För Mimerlavsområdet finns också en vision och en politiskt antagen avsiktsförklaring att utveckla området till ett kultur- och fritidsområde.

■ 3.9 Ekomuseum Bergslagen

Ekomuseum Bergslagen är sedan år 1986 ett nätverk av nästan 70 olika platser att besöka, alla på temat industrihistoria. Det handlar om ett 20 mil långt område från Grangärde Finnmark i Dalarna till Mälardalen i Västmanland. De flesta besöksmålen är autentiska och finns på samma plats i landskapet som när de en gång var i bruk. Platserna berättar idag om liv och arbete, teknik och bergsbruk i Bergslagen förr. Det är själva grundtanken med begreppet EKOmuseum. Ordet eko härstammar från det grekiska ordet "oikos" som betyder hushåll, eller helhet.

I Ekomuseum Bergslagen är det möjligt för besökare att uppleva både stora och små historiska miljöer, allt från världsarvet Engelsbergs bruk och Strömsholms slott till hyttplatser, smedjor, bergsmansgårdar, besöksgruvor, hembygdsgårdar och museer.

I Ekomuseum Bergslagens stora nätverk ingår ideella föreningar och privata entreprenörer som både äger och driver många av besöksmålen. År 1990 bildades en stiftelse i syfte att i samverkan belysa Bergslagens historia och att utveckla ett nätverk av attraktiva besöksmål. Stiftarna är kommunerna Ludvika och Smedjebacken i Dalarna, Fagersta, Norberg, Skinnskatteberg, Surahammar och Hallstahammar i Västmanland samt läns museerna i Dalarna och Västmanland.³

3. <http://ekomuseum.se/> 2019-02-22

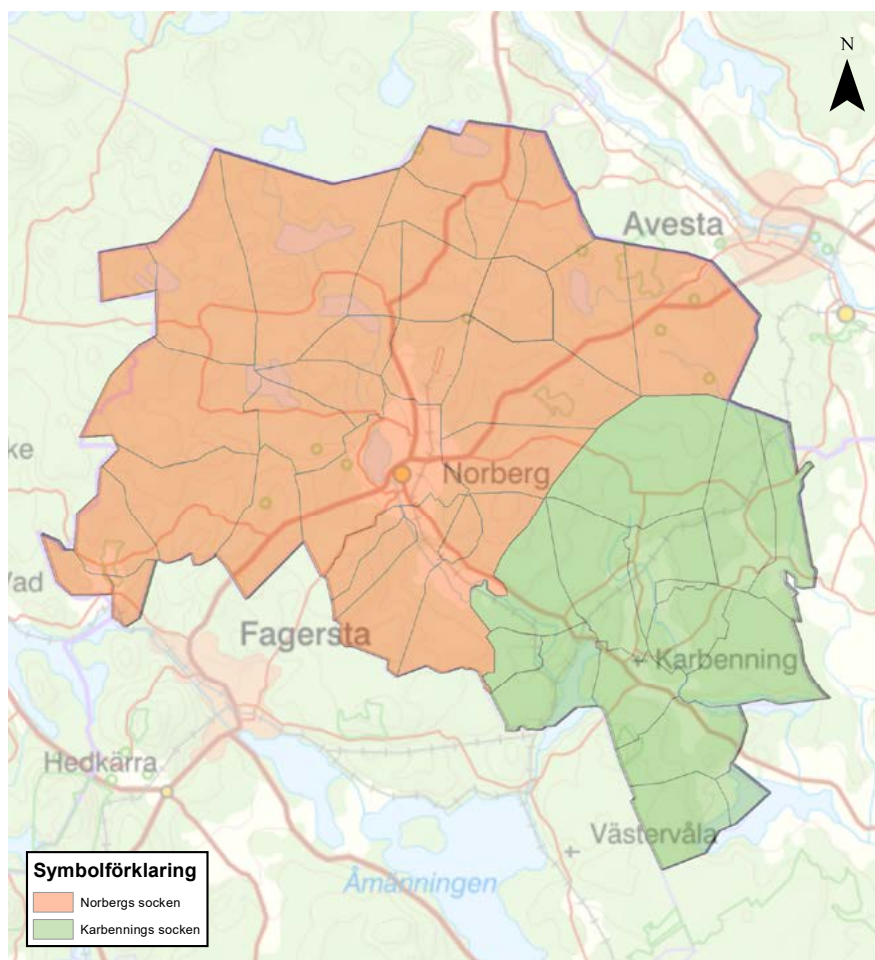

4. Byägor i Karbennings socken

Norbergs kommun har sammanlagt två socknar och 43 byägor, då Lilla och Stora Årnebo i projektet har slagits ihop till en gemensam byäga. Det två socknarna är Karbennings socken och Norbergs socken. Det finns 15 byägor inom Karbennings socken och 28 byägor inom Norbergs socken.

Bybeskrivningarna redovisar övergripande historik, landskap och siktlinjer, kulturhistoriska lämningar, bebyggelse, värdefulla kulturmiljöer och rekommendationer. Byägorna följer alfabetisk ordning.

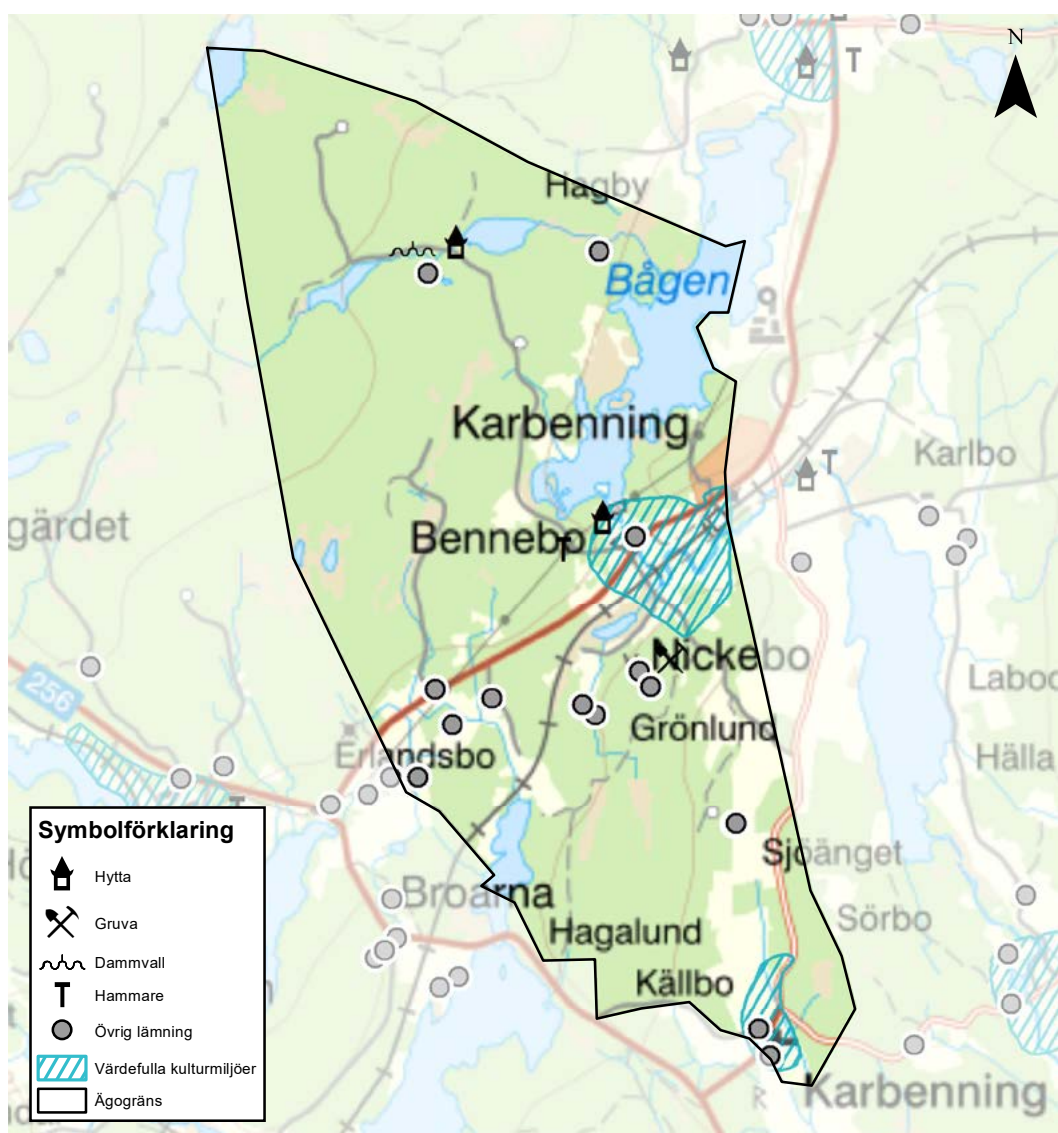
Den digitala byggnadskartan fungerar som ett komplement till kulturmiljöprogrammet och finns på www.kulturarvvastmanland.se. Där finns ytterligare information om särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

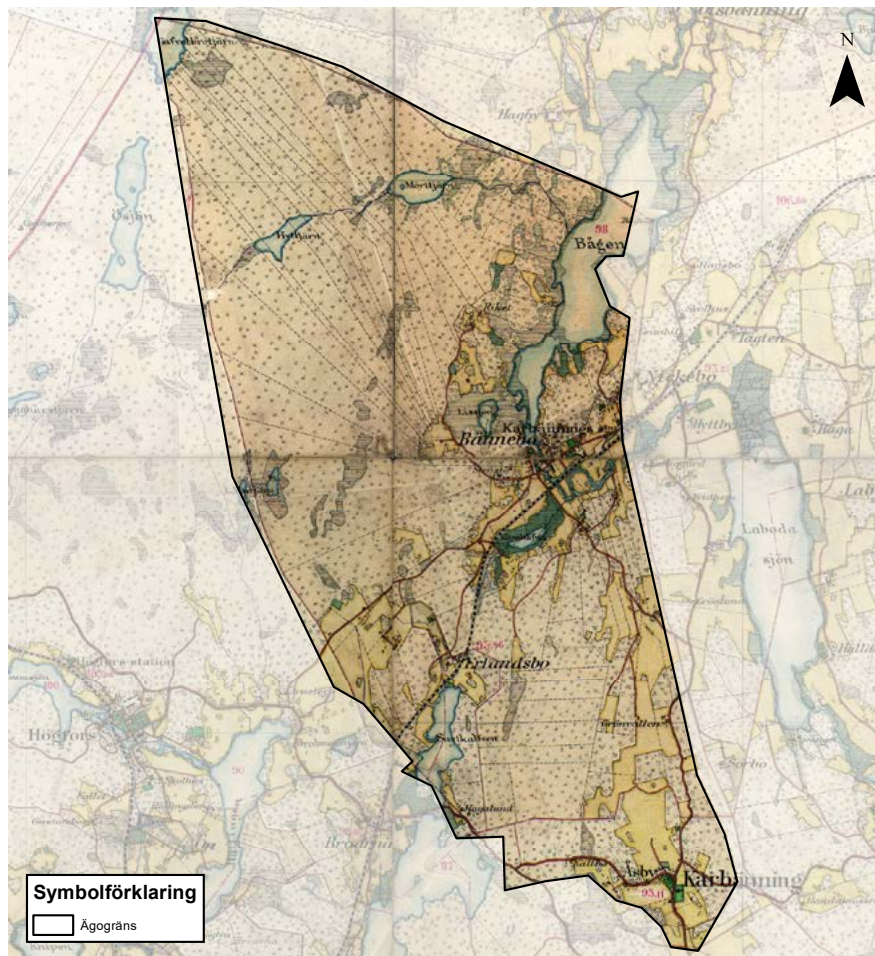
■ Karta över utbredningen av Norberg och Karbennings socken i Norbergs kommun.

■ 4.1 Bennebo

Bennebo ligger i Karbennings socken i kommunens sydöstra del. Karbennings stationssamhälle ligger till hälften inom byägan, den andra hälften ligger i grannbyn Nickebo. Bebyggelsen är koncentrerad till stationssamhället, byn Erlandsbo och kyrkbyn.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Bennebos byåga.

■ Utbredningen av Bennebos byäga över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Bennebo omnämns första gången som Bennæbodum år 1371. Namnet kommer från mansnamnet Bänne eller Bene, en kortform för Benedictus och föregångare till vår tids Bengt. Bo kommer från ”bodhum”, betydande bod, fåbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. De stenåldersboplatser som påträffats, liksom en järnåldersgrav, visar att detta område nyttjats även under förhistorisk tid.

En hytta i Bennebo är belagd 1539. Men det har funnits två hyttor i byn, den ena (Hyttjärns hytta) med medeltida karaktär nedlagd före 1500-talet, är belägen norr om stationssamhället mellan de två vattnen Hyttjärnen och Mörttjärnen. Den andra hyttan fanns tillsammans med en hammare inne i det nuvarande stationssamhället, intill Svartån, strax söder om sjön Bågen. Denna blåstes ned 1893 och revs strax efter sekelskiftet 1900.

Efter att kapellet i Karbenningby blivit för litet och i för dåligt skick för att kunna ta emot alla sockenbor vid gudstjänst byggdes en ny kyrka i södra Bennebo. Kyrkan stod klar för invigning 1845. Kring kyrkan uppfördes flera byggnader med koppling till kyrkan som klockargård, prästgård och sockenstuga samt en arrendegård.

Några hundra meter norr om kyrkan ligger torpet Trumslagarns, uppfört kring 1870 som dagsverkstorp under prästgården. Statkarlen Carl Andersson kom till Åsby år 1870, valdes till kyrkvaktare år 1873 och tituleras som backstusittare från 1876. Han bodde här till sin död 1891, varpå torpet övertogs av Gustaf Herman Pettersson, trumslagare inom militären vilken gav torpet sitt namn.

År 1900 var järnvägssträckan mellan Krylbo och Frövi klar och därmed stambanan mellan Storvik och Mjölby. Den gick bland annat genom Bennebo och samma år byggdes ett stort stationshus i Bennebo, ritat av namnkunnige SJ-arkitekten Folke Zettervall. Fram till detta bestod Nickebo och Bennebo endast av jordbruksbebyggelse och de då nedlagda hyttorna. Stambanan och stationshuset blev grunden för det samhälle som finns idag. Området norr om stationshuset, i Bennebo, byggdes ut under 1930-talet med egnahemsvillor. Under 1960- och 1970-talet uppfördes den bebyggelse som ligger i Nickebo.

År 1912 grundades Wallins fabrik vid Svartån. Innan dess fanns det en kvarn på platsen, troligen uppförd 1856. I början producerades i fabriken benfett för export innan staten förbjöd sådan export. År 1915 byggdes fabriken ut och 1920 startades linberedning och frörensning till jordbrukare i trakten, en verksamhet som pågick fram till 1951. Två år senare började man bereda vadd i fabriken. Under 1960-talet lades verksamheten gradvis ned och fabriken är idag riven.

Karbenning, dit Bennebo hör, blev omtalat 1987 på grund av protester mot Televerkets beslut att ta bort ortens enda telefonkiosk. Protesterna fick stor medial uppmärksamhet och uppfattades av många som en symbolfråga för landsbygden. De resulterade i att telefonkiosken blev kvar under ytterligare ett antal år. Efter protester-na målades telefonkiosken blågul.

Landskap och siktlinjer

Landskapet i Bennebo är relativt oförändrat sedan häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908. Bennebos byåga utgörs till största delen av obebyggd barrskog. I väster ligger stationssamhället och i omgivningarna är marken öppen och delvis odlad. Ett bälte av öppen odlingsmark sträcker sig också från Nickebo och ned till kyrkbyn i Bennebos södra del. Mindre områden av öppen mark finns kvar kring torp som i dag har försvunnit. Från Bågen i norr till Labodasjön i söder rinner Svartån och har på sin korta sträcka, lämningsarna efter både Bennebo och Nickebo hyttor.

Kulturhistoriska lämningar

I Bennebo finns hela tio registrerade boplatser av stenålderskaraktär. I närheten av boplatserna finns även registrerade fyndplatser där en sländtrissa av täljsten, en trindyxa och kvarts med avslagsspår har påträffats, vilket indikerar fler möjliga boplatslägen. Sländtrissan kan vara från järnåldern liksom en osäker stensättning som möjligen kan vara en grav från järnåldern.

De lämningar som ligger centralt i byn består av omfattande hytt- och hammarlämningar med dammvallar, kolhuslämning, vattenhjulsränna och flera slagghvarp. Den andra hyttlämningen (Hyttjärns hytta) med medeltida karaktär består av en hyttruin med tillhörande rostgrop och flera slagghvarp samt en dammvall ett stycke därifrån. Båda hyttorna har undersökts arkeologiskt som visat att de två hyttorna varit i drift parallellt och kan ha anlagts redan under 1200-talet. Hyttjärns hytta lades ned i början av 1500-talet medan Bennebo hytta drevs fram till 1894. Inom byn finns också ett mindre gruvområde och ett par skärpningar med tillhörande gråbergshvarp och ett område med både kolningslämningar och en myrmalmsförekomst.

I Bennebo finns också en källa där en tjuv enligt traditionen ska ha gömt pengar och en jättegyta där bland annat mynt har offrats. Det finns också en så kallad kilometersten från 1940-talet.

■ Järnvägsstationen i Bennebo bykärna och stationssamhälle ritades av Folke Zettervall, chefsarkitekt vid SJ och byggdes år 1900. Foto: Vlm-nbgehw-384.

Bebyggelse

Bebyggelsen är koncentrerad till stationssamhället, kyrkbyn och Erlandsbo några kilometer väst om samhället. Bebyggelsen är till stor del äldre jordbruksbebyggelse från sent 1800-tal med lertegeltak, timmerstommar och fasader målade med röd slamfärg. Kring kyrkan ligger byggnader vanliga i en kyrkomiljö. Prästgården har arkitektur som är typisk för prästgårdar från sent 1800-tal, med vitmålad fasad, frontespis, veranda och inslag av snickarglädje.

Järnvägsstationen från år 1900 är en stor byggnad i ljust tegel och puts. Norr om stationshuset ligger ett område med egnahemshus från 1930-talet. Dessa har arkitektur typisk för tiden, med panelklädda fasader, brutet tak och en och en halv plan. De flesta av dessa har ändrats sedan dess med tilläggsisolering, verandor och utbyggnader.

Flera av de gamla jordbruksfastigheterna i utkanten av stationssamhället har nybyggda timmerhus i äldre utformning, det finns till exempel två nya loftbodar. Dessa är timrade, rödslammade och försedda med lertegeltak, precis som sina äldre förlagor.

Värdefulla kulturmiljöer i Bennebo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Bennebo är Karbennings kyrkby, Bennebo bykärna med stationssamhället och Hyttjärns medeltida hyttplats värdefulla kulturmiljöer.

Karbennings kyrkby

Den lilla kyrkbyn ligger i Bennebos södra utkant och är ett välbevarat exempel på bebyggelsen kring en kyrka. Kyrkan uppfördes 1845, innan dess användes ett kapell från 1645 i Karbenningby, några kilometer öster om den nya kyrkan. Klockargården och prästgården visar hur levnadsförhållandena var med tjänstebostäder nära arbetsplatsen, i det här fallet kyrkan. Sockenstugan och prästgården var socknens administrativa och intellektuella centrum. Arrendegården och dagsverkstorpet Trumslagarns visar hur kyrkans verksamhet finansierades. De flesta byggnaderna är mycket välbevarade med ursprungliga material och utformning.

Värdebärare:

- > Bebyggelsestrukturen med ett lite centrum kring kyrkan och ett torp en bit bort är typisk för 1800-talets mindre kyrksamhällen på landsbygden.
- > Välbevarade byggnader såsom kyrkan, klockargården, prästgården och sockenstugan berättar om hur man byggde, bodde och tillbad under 1800-talet.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Karbenning kyrkby

■ Nya kyrkan i Karbenning kyrkby uppfördes år 1845. Foto: Vlm-nbgehw-61.

■ Klockargården byggdes år 1837 och kallas idag Amandahuset efter den som sist bodde i huset. Foto: Vlm-nbgehw-62.

■ Prästgården och sockenstugan intill byvägen. Foto: Vlm-nbgehw-68.

Bennebo bykärna och stationssamhälle

Området omfattar resterna efter Bennebo hytta och hammare, jordbruksbyn med samma namn, Karbennings järnvägsstation och en grupp mindre gårdar i söder. Bebyggelse från 1800-talet och tidigt 1900-tal dominerar området med inslag av 1950-talsbebyggelse som den före detta Silfers kiosk. I den gamla byn väst om stationen finns flera stora ladugårdar i putsad slaggsten från sekelskiftet 1900, i övrigt är ekonomibyggnaderna faluröda timmerhus. Bennebo har kvar karaktären av en bergsmansby, med relativt stora gårdar glest placerade.

■ Vy över väg och byggnader i Bennebo jordbruksby. Foto: Vlm-nbgehw-320.

■ Vy över bostadshusen i områdets nordvästra del med öppna grönutrymmen. Foto: Vlm-nbgehw-305.

Värdebärare:

- > Det öppna odlingslandskapet speglar äldre tiders jordbruk i den del av kommunen som hade de bästa förutsättningarna för odling och åkerbruk.
- > Gårdarnas välbevarade bebyggelse och struktur visar hur man levde och drev jordbruk på 1800-talet.
- > Några gårdar med tydlig karaktär av bergsmansgårdar ligger intill lämningarna efter Bennebo hytta och hammare.
- > Stationshuset med välbevarad arkitektur är en viktig utgångspunkt för det samhälle som växte fram under 1900-talet.
- > Silfvers kiosk är en välbevarad kiosk/mack och visar på funktionalismens arkitektur och bilismens framväxt.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Bennebo bykärna och stationssamhälle

■ Storskalig ekonomibyggnad i områdets mitt. Foto: Vlm-nbgehw-338.

■ Före detta Silfvers kiosk, uppförd på 1950-talet. Foto: Vlm-nbgehw-392.

Hyttjärns utmarkshytta

Vid Hyttjärn finns en av de mest välbevarade utmarkshyttorna i Norbergs kommun, daterad till 1200-talet. Den är ett exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ut i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

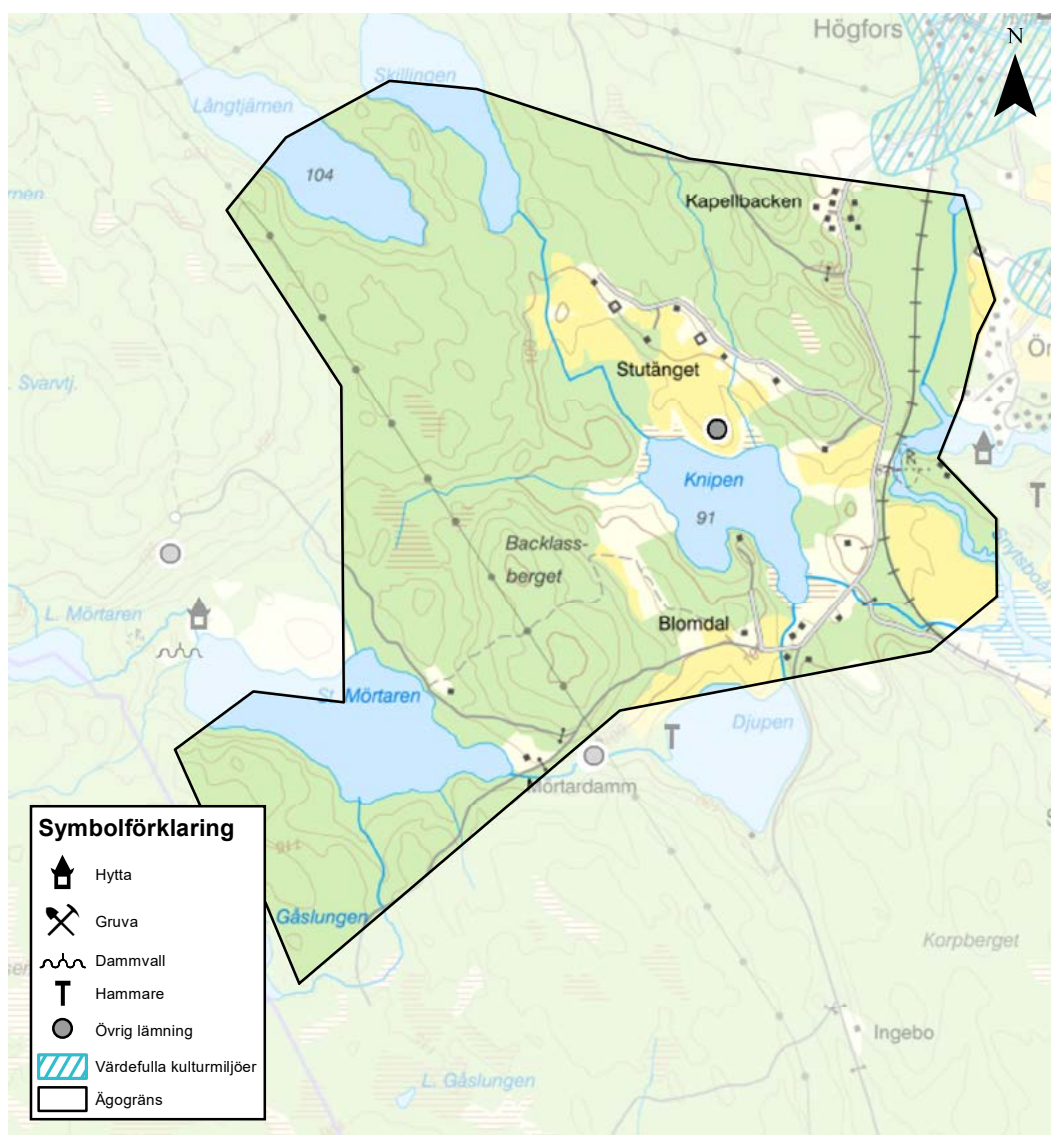
- > Lämningarna efter Hyttjärns hytta speglar väl det expansiva medeltida bruket av hyttor belägna även i byarnas utmarker och inte bara centralt i hyttbyarna. De relativt tydliga lämningarna och platsens tillgänglighet ger ett pedagogiskt värde.

Rekommendationer:

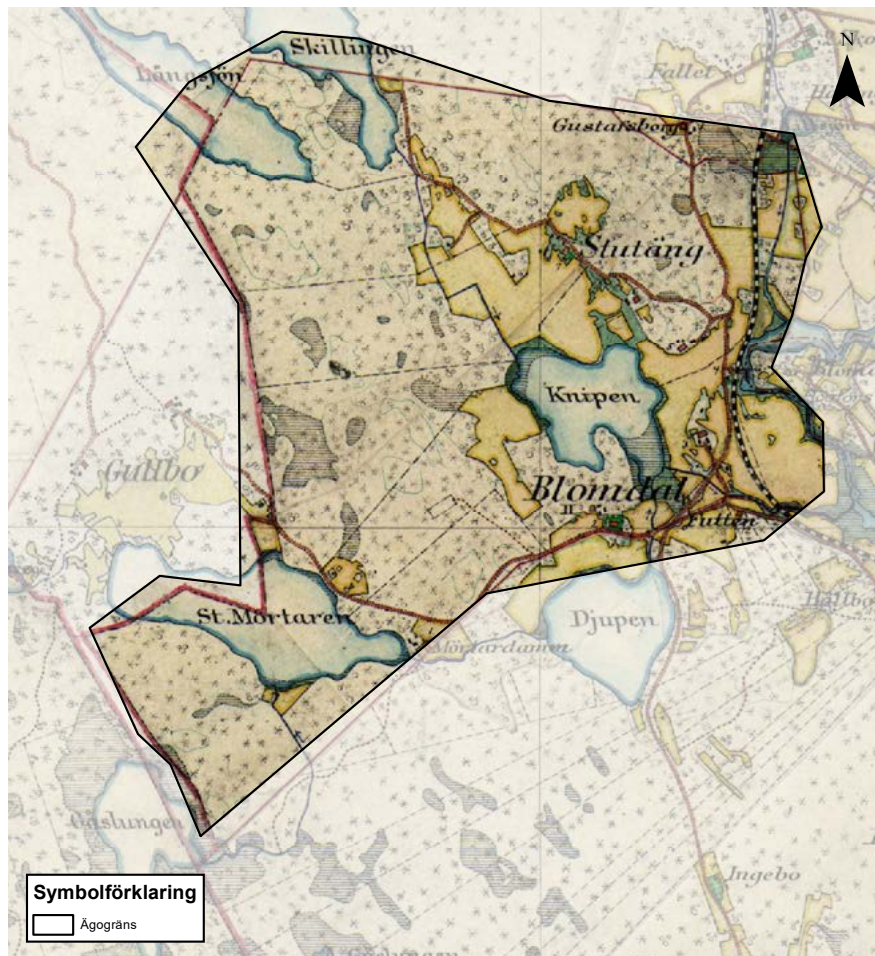
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Karbenning nya kyrka är skyddad enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel. Kyrkomiljöns välbevarade struktur där samtliga byggnader har eller har haft en koppling till kyrkan bevaras. Området är känsligt för förändring och ny bebyggelse bör begränsas. Eventuella tillägg anpassas till befintlig bebyggelse och landskapsbild.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > För att kunna uppleva det välbevarade åkerlandskapet är det viktigt att inte odlingsrösen, impediment eller oregelbundna kanter tas bort.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande. Eventuella tillägg anpassas till befintlig bebyggelse och landskapsbild.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Hyttjärns hytta bör tillgängliggöras, vårdas och skyltas då den är mycket välbevarad och tillhör kategorin utmarkshyttor vilka är unika för Norbergs bergslag och av nationellt intresse.

4.2 Blomdal

Blomdals byäga ligger i södra delen av Norbergs kommun inom Karbennings socken. Den gränsar i söder till Ängelsberg. Bebyggelse och odlingslandskap ligger i anslutning till sjöarna Knipen, Djupen, Stora Mörtaren samt Snytsboån.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Blomdals byäga

■ Utbredningen av Blomdals byäga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Blomdal omnämns första gången år 1371 (*Bromædal*) då Jöns i Blomdal nämns bland bönderna i en skattelängd för Västmanland. Hyttan omnämns första gången i redovisningen för uppbörden av årliga räntan 1539. Blomdals hytta brukades av endast en bergsman och antas ha varit liten. Hyttedriften lades ned runt 1650 på grund av skogsbrist. I Blomdal har det även legat en hammare vilken ödelades 1675. På 1600-talet fanns fyra gårdar med två tillhörande torp. Torpen avsöndrades under 1700-talet. Byn genomgick storskifte vid början av 1800-talet. Det upprättades 1807 men fastställdes först 1825. Den enda byggnad som står kvar på ursprunglig plats efter storskiftet är Skräddarbackens huvudbyggnad.

■ Skräddarbacken med huvudbyggnad och uthus ligger nära den gamla hyttplatsen i Blomdal.
Foto: Vlm-nbgsb-2062.

■ Gård med flygelbyggnader på en höjd över odlingslandskap vid sjön Djupen. Foto: Vlm-nbgsb-2023.

År 1856 togs järnvägen mellan Ängelsberg och Kärrgruvan i drift. Spåren gick delvis över Blomdals ägor. På 1870-talet byggde man om järnvägen från smalspårig till normal spårvidd och lade den på en till stor del ny banvall. Delar av den äldre banvallen används idag som bilväg genom byn.

Vid laga skifte på 1877–1880-talet hade två gårdar tillkommit i byn. Skräddarhemmanet hade kluvits i två och en ny gård bildats norr om sjön Djupen. Likaså hade en gård norr om sjön Knipen, Stuthägnaderna, delats och den nya gården blev utflytningsskyldig till den plats där den ligger idag och som kallas Stutänget. Högfors bruk ägde en gård, Utterns, och Engelsbergs bruk ägde en gård.

I slutet på 1800-talet uppfördes några mindre jordbrukslägenheter i utkanten av byn. I väster Mörtardamm, vid sjön Stora Mörtaren samt två öster om Snytsån. Dessa två låg på Högfors bruks marker inom Snytsbo byäga. De räknades dock till Blomdals by eftersom de låg så nära, den ena kallades dessutom Blomdalstäkten. I norra delen av byägan byggdes en handelsbod med tillhörande bostadshus och ett Betaniakapell. Platsen kallas Kapellbacken och har kompletterats med bostadsbebyggelse under 1900-talet. Här finns bland annat typiska funkisvillor. Flera jordbruksfastigheter har rivits under det sena 1800-talet och under 1900-talet. Samtidigt har flera bostadshus tillkommit och kompletterat bilden av byn. Idag används flera av husen som fritidsboende.

■ Stutängets källare med det gula boningshuset bakom. Foto: Vlm-nbgsb-2085.

■ Den före detta handelsboden på Kapellbacken. Foto: Vlm-nbgsb-2119.

■ Funkisvilla med tidstypiska drag på Kapellbacken. Foto: Vlm-nbgsb-2107.

Landskap och siktlinjer

Delar av Snysboån rinner igenom byägan och här ligger flera sjöar. Fortfarande finns ett öppet odlingslandskap, även om utbredningen har krympt något sedan dess enligt 1908 års häradsekonomiska karta. Den äldre bebyggelsen ligger på höjdparter och är väl synlig i landskapet.

Kulturhistoriska lämningar

Inom Blomdals byäga finns endast ett fåtal kulturhistoriska lämningar registrerade. Dels hytt- och hammarområdet som består av rester av hyttbacken, stenskoningar och slagghvarp, dels två nu obebyggda hustomter (Sures eller Engelsbergshemmanet samt en som legat sydväst om Stutänget).

Bebyggelse

Bebyggelsen är spridd inom byn och en samlad bykärna finns inte. Bebyggelsens ålder skiftar från troligt 1700-tal till sent 1900-tal. Vissa av de äldre byggnaderna är välbevarade i karaktär och material och flera arkitektoniskt intressanta byggnader från 1900-talet är välbevarade. Bebyggelsen präglas av fasader i timmer eller träpanel i röd kulör, det är vanligt med snickerier i vitt. Ekonomibyggnader i varierande skala är även vanligt förekommande.

Värdefulla kulturmiljöer i Blomdal

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Blomdal saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer.

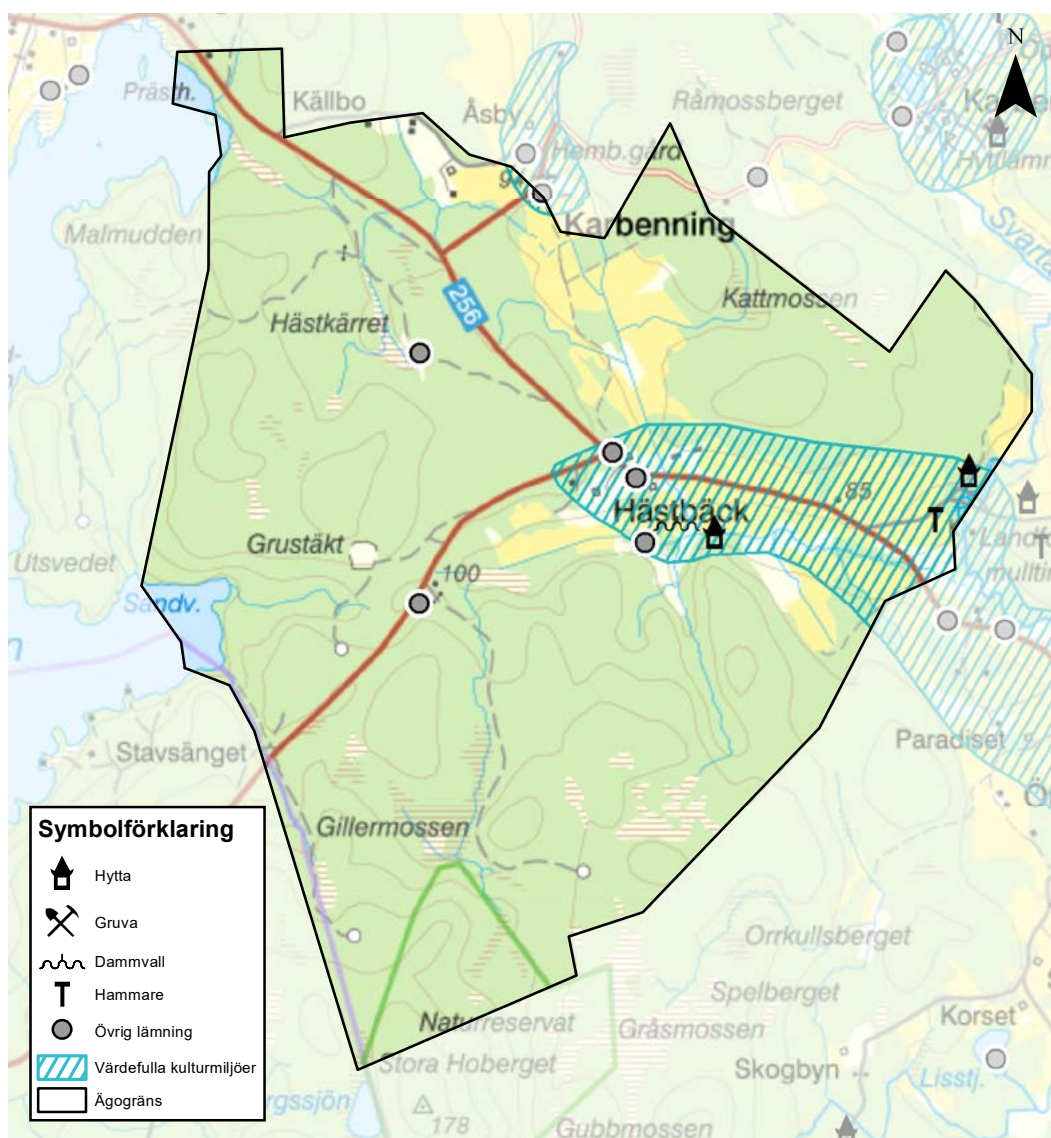
Inom Blomdal saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

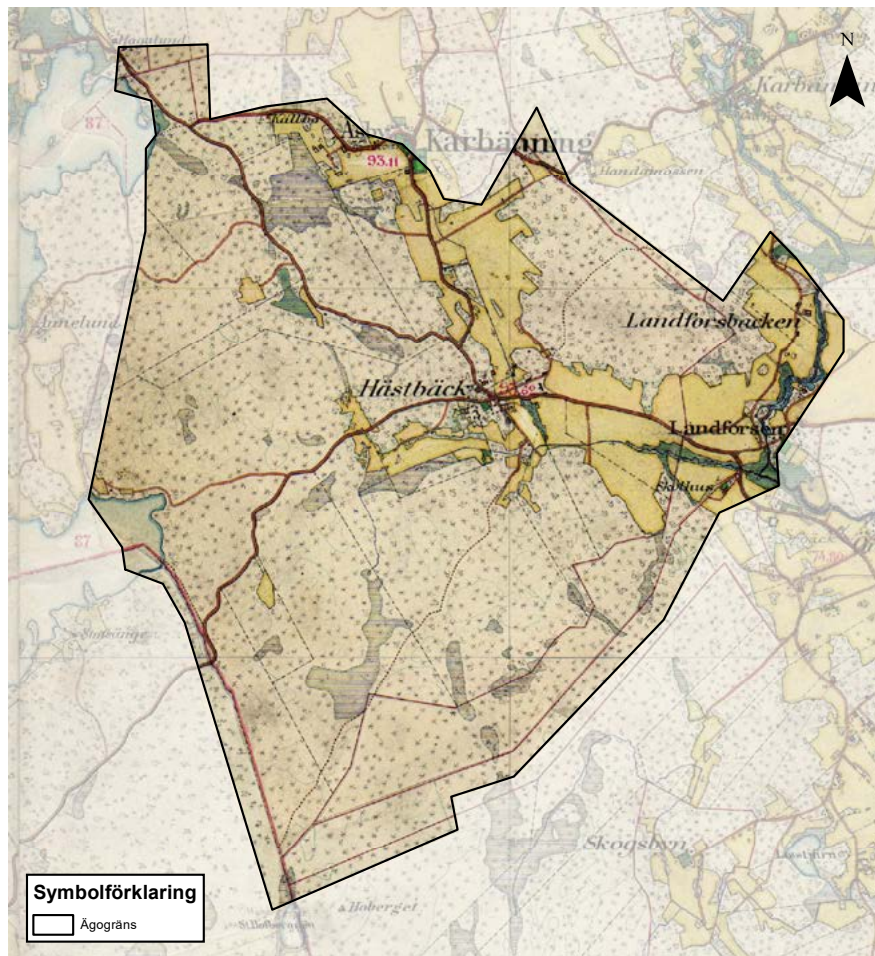
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande. Eventuella tillägg anpassas till befintlig bebyggelse och landskapsbild.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.

4.3 Hästbäck

Hästbäcks byäga ligger i södra delen av Karbennings socken. Byägan angränsar i söder till stationssamhället Ängelsberg och sjön Snyten. Centralt i byägan ligger Hästbäcks by. Bebyggelsen med ett före detta gästgiveri i centrum ligger samlad med rödmålade träfasader. Ekonomibyggnader och odlingsmark breder ut sig på ömse sidor av ån.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Hästbäcks byäga.

■ Utbredningen av Hästbäck's byäga över Häreseconomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Första gången Hästbäck omnämns är år 1460 som Hæsbækkæ. Bynamnet kommer från ett naturnamn och Hästbäck eller Hästebäcken förekommer på flera håll i Sverige. Det har förklarats komma från att man brukade bada hästarna i bäcken. Att området nyttjats även under förhistorisk tid vittnar flera boplatser av stenålderskaraktär inom byägan om.

Belägg för en hytta i byn finns från 1539. Då fanns två brukningsenheter i byn med två bergsmän på Hästbäck No 1 och No 2. Hästbäck No 1 kallas även Hästbäck's övre gård och No 2 för Hästbäck nedre gård.

Verksamheten vid denna äldre hytta lades ner under 1600-talet och en ny hytta hade redan uppförts vid Landforsens västra strand, som omtalades ha hyttverksamhet redan cirka 1635. Ytterligare en hytta, Landforsens hytta, tillkom på 1600-talet på östra sidan och tillhörde Långsjö by.

Norr om Hästbäcks hytta anlade Hästbäcks bergsmän två hammarsmedjor 1632. I anslutning till hyttan och smedjorna fanns även blästerverk och malmkrossar. I slutningen ovanför hyttan låg rostugnar, det vill säga gropar i marken klädda med slaggsten. Järnet lagrades i järnbodar på hyttbacken innan det fördes till Västerås för försäljning. Hästbäcks nya hytta blåstes ner 1864. Hamrarna tillhörde bergsmännen i Hästbäcks by, men från år 1761 tog Ängelsbergs bruk över ägandet för att år 1870 övergå i Högfors ägo. Hamrarna lades ner och produktionen flyttades i slutänden till Högfors.

Norr om byn ligger Hästbäck No 3, Grantorp. Troligen har gården kallats detta i folkmun sedan tidigare men fördes upp i jordeböckerna först på 1680-talet. Gården övergavs senare under 1600-talet. Strax efter skiftet 1840 återuppförs bostadsbebyggelse vid Grantorp. Ytterligare en lite stuga uppförs i utkanten av hemmanet 1857. Bebyggelsen kallas Källbo, troligen på grund av dess lokalisering nära en källa. En delning av hemmanet gjordes och mangårdsbyggnaden monteras ner under en period medan ekonomibyggnaderna stod kvar. Nya mangårdsbyggnader uppförs under 1860- och 1870-talet. Det ena bostadshuset ska enligt dagens ägare ha använts som handelsbod. Åsby-Hästbäck No 4, upptogs ur Hästbäck nedre gård. Hemmanet övergick till prästbostället.

I Hästbäck fanns ett gästgiveri som låg vid landsvägen mellan Norberg-Västerfärnebo-Västerås. Vägen hade stor betydelse bland annat för transporterna av järn från Bergslagen till Västerås. Bönderna i Hästbäck delade gästgiverisyslan med Örbäcks bönder. Respektive by hade sysslan i några år för att sedan övergå till grannbyn. På 1730-talet övergick sysslan helt till den något större Hästbäcks by. Vägen mellan Ängelsberg och Norberg förbättrades vid denna tid och då låg Hästbäck bättre till. Någon järnväg passerade aldrig Hästbäck.

■ Vy från Örbäck mot Hästbäcks by. Foto: Vlm-nbgsb-2754.

■ "Kasern"- statarnas boende i Hästbäck. Foto: Vlm-nbgsb-2469.

Samtliga byggnader i Hästbäcks by brann ner år 1750. De byggnader som är utmärkta på storskifteskartan från 1777 är nyuppförda. Gästgiveriet, eller Herrgården, byggdes 1777. Innan dess hade det uppförts en mindre bostads/gästgiveribyggnad som troligen ingår i den stora herrgårdsbyggnad som står där idag. Efter branden och storskiftet under 1700-talets slut byggdes, byttes och köptes hus så att byn fick den struktur som den mycket aktiva gästgiveridrivaren Jonas Hellström önskade. Bebyggelsen var fortfarande anordnad som en klungby med bostäder och uthus nära varandra. Skiftena hade tidigare legat utspridda kring byn i mindre tegar i något som var ett mycket orationellt jordbruk. På 1840-talet genomfördes laga skifte och antalet skiften per hemman minskade radikalt. Byn behöll dock sin samlade bebyggelse och inga gårdar flyttades ut.

Under 1800-talets första hälft övertog Högfors bruk alltmer av den gamla bergsmansjorden i byn. Det innebar att en ny typ av jordbruksarbetare, statare, började bli dominerande i byn. Statarsystemet tog form under mitten av 1700-talet och började under 1800-talet göra torparna överflödiga, även om systemen fanns kvar parallellt under lång tid. Statarsystemet nådde sin största utbredning i slutet av 1800-talet och minskade därefter i takt med mekaniseringen av jordbruket. Det avskaffades 1945, då det länge minskat i omfattning efter kulmen under sent 1800-tal. Statarna bodde i den stora statarbostaden, "Kasern" byggd 1864 norr om vägen. År 1866 hade Högfors bruk en befallningsman, 13 statare och fyra dagkarlar med familjer på plats i Hästbäck. Därutöver fanns tillfälliga byggnadsarbetare samt byns hemmansägare. En mindre handelsbod byggdes till på ett av bostadshusen i byn under början av 1900-talet.

Landskap och siktlinjer

Byn ligger i ett kuperat jordbrukslandskap genom vilket den äldre landsvägen slingrar sig. Vid vägen finns äldre vägmarkeringstenar. Odlingsmarkerna är lokaliserade till ån och landsvägens sträckning. Den öppna markens utsträckning har minskat i periferierna sedan 1900-talet början där mindre ängar insprängda i skogsmarken har vuxit igen. Från bykärnan och ner mot sjön Snyten sprider ett skogslandskap med enstaka mossar ut sig. Södra delen av byägan drabbades av den stora branden år 2014. Stora Hobergets naturreservat ligger delvis inom byägan.

Kulturhistoriska lämningar

I Hästbäck finns flera boplatser av stenålderskaraktär registrerade, liksom fyndplatser för kvartsavslag och kvartsredskap, vilket indikerar att ytterligare boplatser kan finnas här.

Hyttlämningen i Hästbäck övergavs redan i början av 1600-talet och flyttades till Landforsbacken. De idag synliga lämningarna utgörs av slaggvarp, en dammvall och varp med hammarlägg väster om hyttområdet. Från hytt- och hammarområdet i Landforsbacken som omfattar både Hästbäck och Långsjö bys hyttbackar finns däremot omfattande lämningar. På Hästbäcks sida består dessa av bland annat av hammarruin, fyra slaggvarp, spår av malmupplag, dammvall, brofundament, husgrund och källargrund samt såglämning. Rester från hyttan har inte kunnat lokaliseras men troligen återfinns de under såglämningen.

I sydligaste delen av byägan, på gränsen mot Örbäck finns ett gruvhål (eller eventuellt kvartsbrott) registrerat, liksom fyra gränsmärken. Inom Hästbäcks byäga finns också en milstolpe från 1875, två så kallade kilometerstenar samt en väghållningssten registrerade. I övrigt finns en registrerad äldre vägbank och en stor mängd kolningslämningar.

Bebyggelse

Hästbäcks bebyggelse domineras av klungbyns stora byggnader. Det före detta gästgiveriet, med omgivande ekonomibyggnader och vårdträd, är väl synligt när man närmar sig Hästbäck från öster. Den stora statarbyggnaden ligger intill vägen på samma sida där stora ekonomibyggnader i röd kulör och slaggsten är placerade. Ekonomibyggnader har brukats fram till modern tid, vilket syns tydligt på tillbyggnader i form av silos.

■ Mangårdsbyggnad på en av Hästbäcks fyra gårdar. Foto: Vlm-nbgsb-2447.

■ Källbo torp från 1850-talet. Foto: Vlm-nbgsb-2395.

Värdefulla kulturmiljöer i Hästbäck

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Hästbäck är Hästbäcks by en värdefull kulturmiljö. Landforsens hytta är ett besöksmål inom Ekomuseum bergslagen.

Hästbäcks by (ingår i Hästbäck-Landforsen/Långsjö-Örbäck)

I Hästbäcks by finns idag tre av de gårdar som byggdes upp under 1700- och 1800-talet kvar. Den välbevarade gästgiveribyggnaden består av två våningar under ett brutet tegeltak. Den timrade byggnaden är klädd med rödmålad träpanel. Övriga byggnader har också rödfärgad panel med vita knutar.

Den äldre hyttbacken ligger intill byn med slaggvarp och resterna efter en hammare. Den yngre hyttplatsen vid Landforsen bildar tillsammans med hyttbacken från grannbyn en mycket välbevarad miljö.

Värdebärare:

- > Bykärnan som ligger i dalgången i öppen odlingsmark. Bymiljön kan upplevas i sin helhet från vägen som leder genom byn. Flera av bostadshusen och ekonomibyggnaderna är monumentala till sin storlek och samtidigt välbevarade.
- > Flera av byggnaderna i byn är i helhet och detaljer välbevarade med äldre karaktär, ursprungliga proportioner och traditionella byggnadsmaterial.
- > Flera byggnader är delvis eller i sin helhet uppförda i slaggsten, ett byggnadsmaterial som traditionellt använts i Bergslagen och i områden med exempelvis järnbruk.
- > Statarbostaden är viktig för förståelsen hur levnadsförhållanden kunde vara under perioden då statarsystemet var i bruk.
- > Hästbäcks yngre hyttbacke vid Landforsen bildar tillsammans med Landforsens hytta i Långsjö en välbevarad hyttmiljö.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Hästbäcks by

■ Hästbäcks gästgiveris huvudbyggnad. Foto: Vlm-nbgbsb-2434.

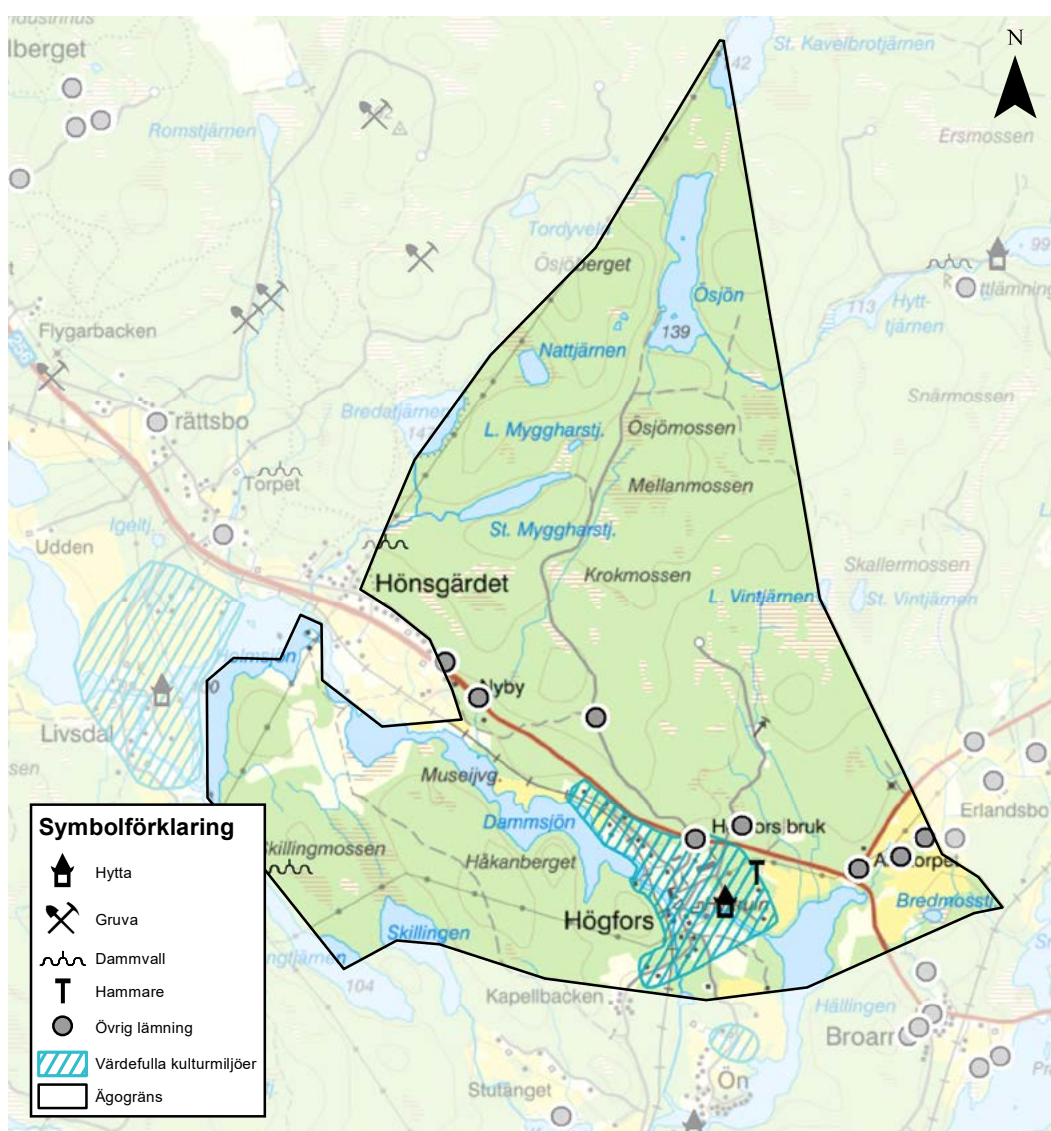
■ Ekonomibyggnad i skiftesverk som ligger synligt vid vägen. Foto: Vlm-nbgsb-2453.

Rekommendationer:

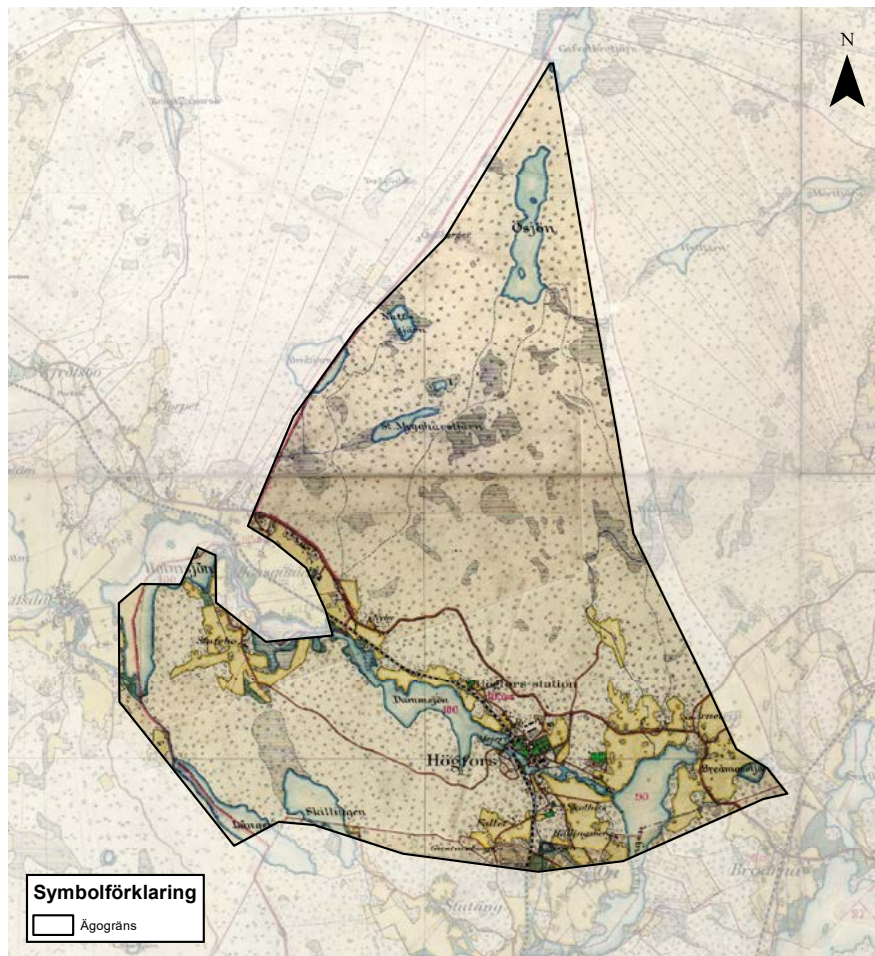
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande. Eventuella tillägg anpassas till befintlig bebyggelse och landskapsbild.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Hästbäcks yngre hyttbacke med lämningar av en hammarsmedja bör vårdas och skyltas.

4.4 Högfors

Högfors ligger i Karbennings socken cirka sex kilometer sydöst om Norberg vid vägen mellan Norberg och Sala. Det är det mest välbevarade och omfattade järnbruket i kommunen med bebyggelse samlad kring det gamla hytt- och hammarområdet vid Norbergsån mellan sjöarna Hällingen och Dammsjön i södra delen av Högfors.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Högfors byåga.

■ Utbredningen av Högfors byäga över Häradsökonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

År 1464 omtalas Högfors (*Høghafors*) för första gången i skriftliga källor. Bynamnet är ett naturnamn, troligen kommer det från att här fanns ett kraftigt vattenfall. Det är åtminstone så som ortnamnet Högfors i Ljusnarsberg har tolkats. Flera boplatser av stenålderskaraktär inom byägan visar att området nyttjats även under förhistorisk tid.

Äldsta skriftliga belägget för järnhantering på platsen är från år 1539 då osmundsjärn tillverkades, men hyttan i byn har antagligen varit i drift redan under tidig medeltid. Stångjärnshammare omtalades och anlades kanske redan 1545 och kan vara den första som anlades i landet. Under tidigt 1600-tal anlades ytterligare en hammare och en tackjärnshytta i Högfors. Hyttan blev en av de största inom bergslaget.

■ Hytttruinen är mycket dominant och ligger synligt mitt i byn. Foto: Vlm-nbgsb-229.

■ Det monumentala kolhuset från det tidiga 1900-talet. Foto: Vlm-nbgsb-175.

Högfors ägdes av adel redan på 1500-talet och en större byggnad fanns sannolikt redan då invid bruksdammen, men den beboddes inte av de ägarna utan fungerade som arrendatorsbostad. Den brann ned 1683. En karta från 1699 visar brukets omfattning med den nyuppförda herrgården med flyglar, kvarn, två hamrar, hytta, smedsstugor och torp. Under 1700-talet skedde flera ombyggnader av brukets byggnader. Hyttan och hamrarna byggdes om vid flera tillfällen. Kvarnen ersattes med en större vilken fungerade som tullkvarn.

År 1809 byggdes herrgårdens stora stall som fortfarande finns kvar. Så gör även inspektorgårdens mangårdsbyggnad från 1828.

Mellan åren 1853 till 1855 drogs en smalspårig järnväg rakt genom samhället. Järnvägen, som på 1870-talet ersattes av en bana med normal spårvidd, underlättade transporterna av järn och malm. Stationsbyggnad och tillhörande tjänstebostäder uppfördes intill järnvägen i norra delen av samhället.

År 1874 gjordes en genomgripande ombyggnad av herrgården. Huvudbyggnadens vind inreddes varvid byggnaden fick säteritak och sina takkupor. De två äldre fristående flyglarna revs och ersattes med ett par större. På 1890-talet fanns i Högfors ett nyligen moderniserat sågverk, klensmedja, mejeri och hytta från år 1893 samt hammarsmedja, tyskhärd, mumblingshammare, räckhammare och kvarn. Hammarsmedjan lades ned 1895 och revs på 1910-talet.

I början av 1900-talet bestod bruket av hytta med två masugnar, sintringsverk, kraftverk, gjuteri, kvarn, snickeriverkstad, klensmedja och såg. Vid full drift sysselsattes här cirka 250 arbetare. Det stora kolhuset byggdes sannolikt samtidigt med den nya hyttan åren 1915–1916.

Bostadsbyggandet utökades också vid 1900-talets början framför allt med arbetarbostäder. En del av dessa finns fortfarande kvar, men flera är rivna. På hammarsmedjans plats uppfördes åren 1915–1916 en ny hytta som var i drift till omkring 1950. Ett tegelbruk fanns i Högfors sedan 1840-talet, men detta revs 1920 för att ge plats åt ett gjuteri. Söder om bruket byggdes ett pensionärsboende under sent 1930-tal. Intill landsvägen i närheten av järnvägsstationen byggdes en konsumbutik 1934. På 1930-talet lades sågen, kvarnen, smedjan och skolan ned. Omkring 1950 upphörde driften i hyttan och konsumbutiken lades ned 1964.

Landskap och siktlinjer

En jämförelse mellan häradsekonomiska kartan från 1908 och dagens karta visar att det fanns mer öppen mark öster och väster om byn kring sekelskiftet 1900 jämfört med hur det ser ut på nutida kartor. Runt byn och söderut längs järnvägen finns även idag mindre åkermark blandat med skogspartier. Norra delen liksom sydvästra delen är skogbeväxt. Norbergsån rinner genom byn och ansluter till Snyten i byns sydöstra del. Väster om bykärnan bildar ån Dammsjön.

Kulturhistoriska lämningar

I östra delen av byägan finns flera boplatser av stenålderskaraktär och fynd av kvartsavslag indikerar att fler kan finnas.

Lämningarna efter Högfors bruk är mycket omfattande och delvis monumentala. De består av stående byggnader i form av en hyttbyggnad, två masugnspipor och en hammarruin. Här finns även en plats för tegelugn, slagghvarp och en laboratoriebyggnad. I området finns också husgrunder och murar, dammvall och järnvägsfundament samt kolhus, stallbyggnad och turbinrännor med mera. Spåren efter äldre perioder kan inte iaktas men bör finnas kvar överlagrade. I närområdet finns även ytterligare slagghvarp.

Inom byägan finns också flera gränsmärken, en milsten från år 1875, en minnessten och en cirka 1,2 kilometer lång sträckning av den äldre landsvägen registrerade. Det finns även en trefaldighetskälla registrerad i FMIS men denna förefaller utgöras av en vanlig gårdsbrunn täckt av ett lock av betong.

Bebyggelse

Högfors by domineras idag av stora byggnader kopplade till järnbruket. Centralt i byn ligger herrgården och monumentala ruiner efter bruksverksamhet. Runt detta ligger de före detta arbetarbostäderna som idag används som bostäder och fritidshus. Merparten av bostadsbebyggelsen är uppförd i timmer och målad med röd slamfärg. Grunderna är ofta byggda av slaggtegel. I byn finns många äldre byggnadskategorier bevarade som visar på verksamheten som dominerat byn. Under senare delen av 1800-talet och 1900-talet har bebyggelse och verksamheter fortsatt att utökas norrut.

■ Masmästarbostaden i Högfors. Foto: Vlm-nbgsb-180.

■ Högfors herrgård med dess utseende som den fick efter den genomgripande ombyggnaden år 1874. Foto: Vlm-nbgsb-206.

Värdefulla kulturmiljöer i Högfors

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Högfors är Högfors bruk en värdefull kulturmiljö samt ett besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

Högfors bruk

Ett 30-tal byggnader med historisk anknytning till bruket finns i närheten till hytt- och hammarområdet. Byggnaderna utgörs av en herrgårdsbyggnad med flygelbyggnader, en mängd tjänstebostäder för rättare, smeder, lantarbetare och andra arbetare. Vidare finns stora ekonomibyggnader som hört till brukets jordbruk, exempelvis ladugård och stall i slaggsten, från 1800-talets första hälft.

I Högfors bebyggelse avspeglas den historiska utvecklingen som tydliga årsringar. Här finns herrgården som trots ombyggnationer på 1870-talet ändå, genom platsen och genom byggnadsplanen, refererar till 1700-tal. 1800-talets och det tidiga 1900-talet expansion och utveckling kan utläsas genom stora ekonomibyggnader, järnvägsbebyggelsen, arbetarbostäder och kolhuset. Under 1930-talet uppfördes ett pensionärshem och en konsumbutik i en för tiden typisk utformning i återhållen modernism. Konsumbutiken har på senare år ändrats. Efter att driften i hyttan upphörde omkring 1950 har ingen ny bebyggelse tillkommit. Högfors bruk utgör ett besöksmål i Ekomuseum Bergslagen.

Värdebärare:

- > Högfors är en unik bruksmiljö där brukets alla delar, från industri-anläggningar till bostäder och jordbruk finns bevarade som ruiner eller byggnader. Det finns tydligt avläsbara sociala strukturer med herrgårdsbyggnad, tjänstebostäder, torp och ekonomibyggnader. Ytterligare har ekonomibyggnaderna en stor betydelse för upplevelsen av miljön som helhet.
- > Den modernare delen av bruksmiljön med den gamla banvaktarbostaden, nya järnvägsstationen, arbetarboställe, konsumbutik och järnvägstjänstemannabostad, visar på ett pedagogiskt sätt på den historiska framväxten och kontinuerliga förändringen av Högfors bruk. De utgör en tydlig årsring i Högfors.
- > Hyttruinen med två masugnspipor och kolhuset, från sent 1800-tal respektive första världskriget, representerar anläggningar som oftast har rivits ner i Europa och är därför värdefulla även på en internationell nivå.
- > Högfors långa kontinuitet som en lokalhistoriskt viktig bruksmiljö är avläsbar i de avtryck som lämnats i landskapet och i bebyggelsestrukturen.
- > De flertalet äldre byggnadskategorier visar på de funktioner som fanns i det närmaste självförsörjande Högfors bruk även om de inte har kvar sin ursprungliga funktion.
- > Kolhuset har genom sin placering utmed landsvägen ett viktigt läge. Den är omfattande i storlek och är ett av de få bevarade kolhusen i Sverige. Kolhuset har en byggnadstekniskt intressant uppbyggnad med ett intrikat system av pelare och bjälkar och är en tydlig markering av brukets betydelse.
- > Flera byggnader är representativa för sin tids arkitektoniska ideal, speglar uppförandetidens moderna färgkombinationer, omsorgsfullt utformade detaljer samt höga kvalitén på materialen.
- > Stångjärnshammaren från år 1545 som troligen är den äldsta i landet.
- > Fornlämningar tyder på att området har en lång kontinuitet och var bebyggt tidigt.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Högfors bruk

Tjänstebostad för anställda inom järnvägen som uppfördes på 1910–1920-talet. Foto: Vlm-nbgsb-247.

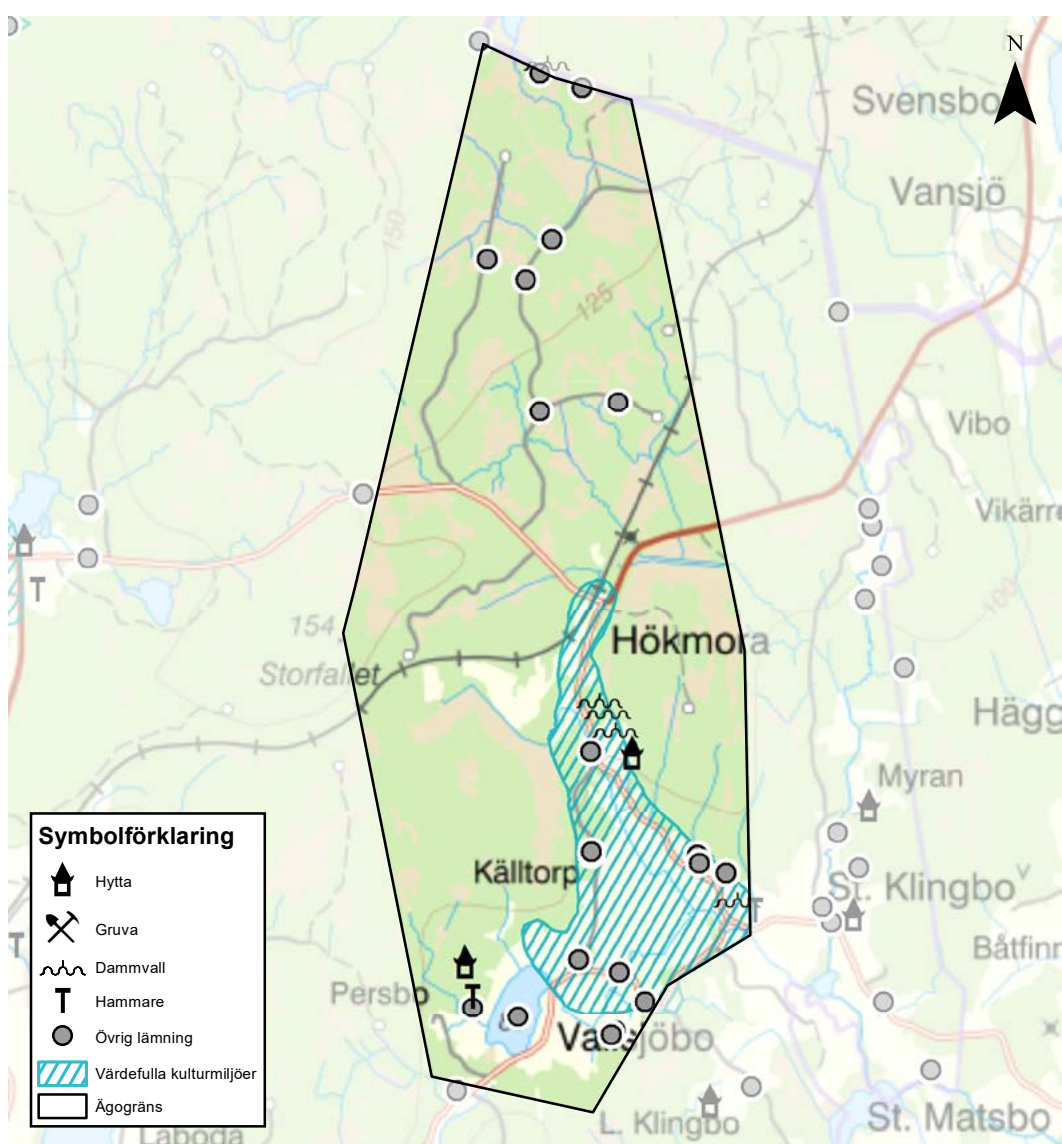
Arbetarbostad för brukets lancashiresmeder. Foto: Vlm-nbgsb-177.

Rekommendationer:

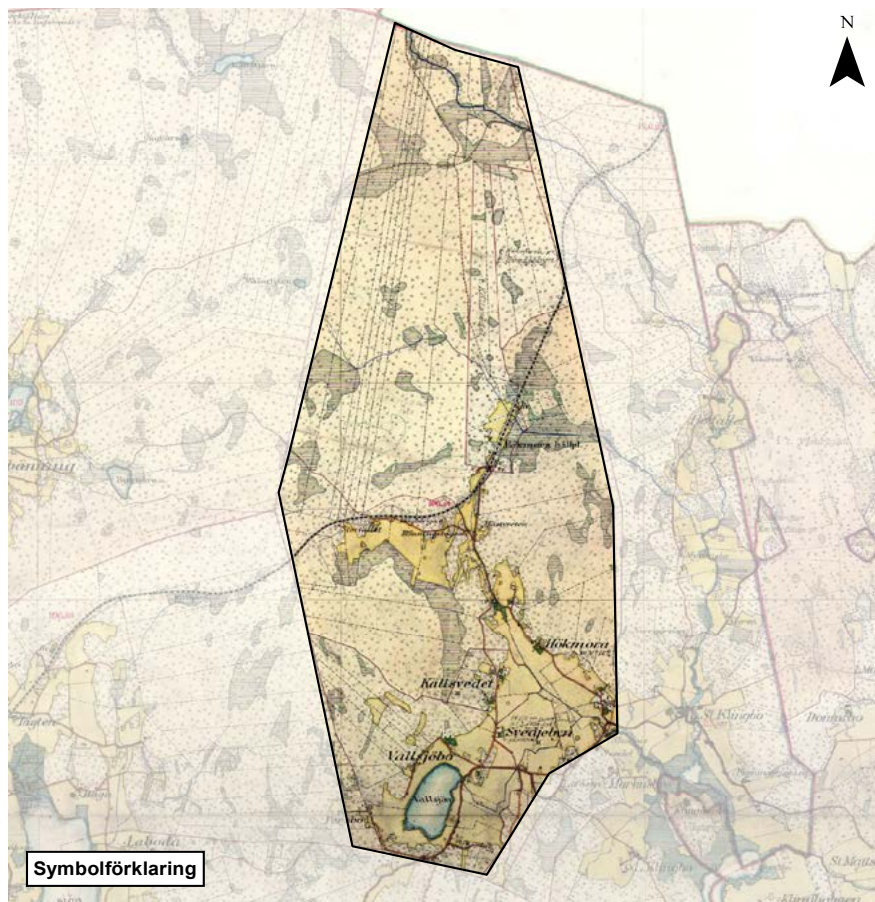
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Industrihistoriska lämningar såsom stenmurar och kanaler bevaras.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vådräd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Bland byggnader direkt knutna till järnhanteringen bör kolhuset framhållas.
- > Ruinerna efter hyttan bör underhållas och sly samt gräs bör hållas undan.
- > En mer omfattande skyltning av hela bruket bör göras.

■ 4.5 Hökmora

Hökmora ligger i Karbennings socken i kommunens sydöstra del. Bebyggelsen är koncentrerad kring byvägen och består till stor del av jordbruksfastigheter och fritidsbostäder. Bykärnan präglas av den öppna odlingsmarken som inramas av vägen och bebyggelsen.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Hökmora byåga.

■ Utbredningen av Hökmora byäga idag Häredeekonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Hökmora omnämns i skrift första gången år 1399, då som *Hökamoor*. ”Mor” eller ”mora” betyder värdefull, ofta sumpig, granbevuxen skog. Förleden i namnet, ”hök”, har tolkats som att hökar har hållit till på platsen. Boplatser av stenålderskaraktär i området visar att området nyttjats redan under tidig förhistorisk tid.

En hytta i Hökmora är belagd 1539. Men det har funnits två hyttor i byn, den ena i byns södra del och den andra centralt intill byvägen. Troligen var den södra i bruk under medeltiden, parallellt med den centralt belägna hyttplatsen intill byn. Den senare lades ned under 1700-talets första hälft.

I Hökmora och Klingbo konverterade många av invånarna till mormonismen under sent 1800-tal. Samtliga konvertiter emigrerade till Utah i USA. På 1870-talet och fram till 1896 emigrerade cirka 70 personer från den här trakten. 35 av dessa kom från Vallsjöbo, en liten by i södra Hökmora nära Karbenningby. Antalet emigrerade härifrån utgjorde mer än hälften av byns invånare. Skälet till emigrationen var troligen de knappa levnadsförhållandena. Många gårdar var små och hade dålig bärkraft samtidigt som de flesta hyttorna i trakten var nedlagda så arbetstillfällena var få.

År 1917 byggdes ett stationshus som enligt uppgift revs på 1970-talet. Det var en träbyggnad av en typ, som med vissa variationer, byggdes vid många mindre stationer. Stationsbyggnaden var ritad av den namnkunnige SJ-arkitekten Folke Zettervall, som också ansvarade för ritningarna till samtliga nya stationshus på bansträckningen Frövi – Krylbo, vilken invigdes år 1900.

I anslutning till det numera rivna stationshuset växte ett mindre samhälle fram under 1900-talets första hälft med bland annat en banvaktarstuga (numera riven), lanthandel och bostadshus.

■ Den gamla lanthandeln, nära platsen där järnvägsstationen låg. Foto: Vlm-nbgehw-824.

Landskap och siktlinjer

Den norra halvan av Hökmora har tät, obebyggd barrskog. Byvägen kommer in från Karbenningby i söder och slår en cirkel runt ett stort, öppet jordbrukslandskap innan den fortsätter norrut. Vid det lilla stationssamhället delar vägen sig och lämnar byn mot öst och väst. Bebyggelsen ligger tät längs med vägen, från Karbenningby till stationssamhället. Här är landskapet öppet och mycket av marken odlas fortfarande. Både utbredningen av öppen mark, bebyggelsestrukturer och vägnät är oförändrat sedan häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908.

Där vägen går runt den odlade marken har man utsikt över till vägen på andra sidan, och man säger att man "går runt byn" när man går runt åkern. Längst söderut i byägan ligger den lilla sjön Vallsjön. Väster om denna finns lämningarna efter Hökmoras medeltida utmarkshytta.

■ Vy över det öppna odlingslandskapet i mitten av byn. Foto: Vml-nbgehw-891.

Kulturhistoriska lämningar

Vid bebyggelsen kring bykärnan finns flera lämningar från förhistorisk tid, bland annat boplatser från stenåldern med kvartsfynd och trindyxor. Det finns också uppgifter om en eventuell blästplats som kan indikera en förhistorisk järnhantering.

Inom byägan finns lämningar efter ett hytt- och hammarområde nordväst om Vallsjön, ett hyttområde centralt i bykärnan och ett hammarområde sydöst om detta. Hytt- och hammarområdet består av en hammarruin, slagghvarp, rostgrop och dammvall och den dominerande aktiviteten verkar ha varit hammarsmide. Masugnsslaggen där är av den typ som påträffats vid Lapphyttan i Olsbenning. Hyttområdet som ligger centralt i Hökmora har brukats längre fram i tiden och lades ned först i början av 1700-talet. Hela området är idag kraftigt igenväxt av gräs, sly och buskar men där finns bland annat slagghvarp och en hyttruin som lokaliserats med viss osäkerhet. Hammarområdet sydöst om detta består av en slagghförekomst och är även detta kraftigt igenväxt och stört av såväl väg som bebyggelse. Inom byägan finns också flera dammvallar som betjänat hyttor och hamrar i såväl Hökmora som Klingbo.

I byägens norra delar finns flera kolningslämningar i form av kolbottnar och ett mindre gruvhål/skärpning samt en dammvall som sannolikt betjänat Klingbo hytta och hammare. Inom byägan finns också en varggrop registrerad och längs vägen mot Karbenningby en milstolpe från år 1875 samt en kilometersten. Det finns även uppgifter om förhistoriska gravar vid ett par platser inom byägan. Sannolikt rör sig detta dock om sammanblandningar med naturbildningar och röjningsrösen.

Bebyggelse

I Hökmora finns det fortfarande några större jordbruksfastigheter, med djurhållning och markodling. Två av dessa gårdar är mycket välbevarade med många ekonomibyggnader för olika ändamål. Bebyggelsen i Hökmora präglas av timmerbyggnader från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, med lertegeltak och slamfärg som dominerande materialval. Många byggnader har fått tegeltaket utbytt mot röd trapetskorrugerad plåt. Intill hyttlämningen ligger ett äldre timmerhus som idag är fritidsbostad, enligt byborna var detta det gamla hyttkontoret.

■ Mangård och ladugård i en välbevarad gårdsmiljö. Mangårdsbyggnaden är från 1930-talet medan uthusen är från 1800- och tidigt 1900-tal. Foto: Vlm-nbgehw-976.

■ Välbevarad stuga från sent 1800-tal med rödslammade väggar, vita knutar och enkupigt lertegeltak. Foto: Vlm-nbgehw-959.

Värdefulla kulturmiljöer i Hökmora

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Hökmora är Hökmora bykärna och Hökmora utmarkshytta värdefulla kulturmiljöer.

Hökmora bykärna

Området består av det lilla stationssamhället och det öppna jordbrukslandskapet söder om detta. Stationssamhället har delvis bevarat karaktären av mindre järnvägs-samhälle från 1900-talets början, trots att byggnaderna kopplade till järnvägen nu är rivna. Den gamla lanthandeln, en stor panelklädd byggnad från tidigt 1900-tal, är välbevarad och miljöskapande.

Jordbruksbyn är ett synnerligen välbevarat kulturlandskap. De välbevarade gårdarna med intakta ekonomibyggnader och gårdsstruktur berättar om äldre tiders jordbruk och sociala förhållanden. Det öppna åker- och ängspartiet där byvägen gör en cirkel är intakt och brukas fortfarande.

Värdebärare:

- > Det öppna, brukade landskapet har unika siktlinjer och utgör en grund för den välbevarade jordbruksbyn.
- > De stora gårdarna med många ekonomibyggnader och intakt gårdsstruktur visar hur man levde och brukade jorden tidigare.
- > Byggnaderna kring före detta järnvägsstationen vittnar om samhällen som växte fram kring järnvägen under tidigt 1900-tal.
- > Många hus har kvar traditionella material och utformning, med lertegeltak, slamfärgade fasader och timmerstommar.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Hökmora bykärna

■ Det gamla hyttkontoret som ligger intill hyttlämningarna. Foto: Vlm-nbgehw-870.

■ Hökmora gamla skola från tidigt 1900-tal, idag en bygdegård. Foto: Vlm-nbgehw-943.

Hökmora utmarkshytta

Utmarkshyttan i Hökmora är ett exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ut i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

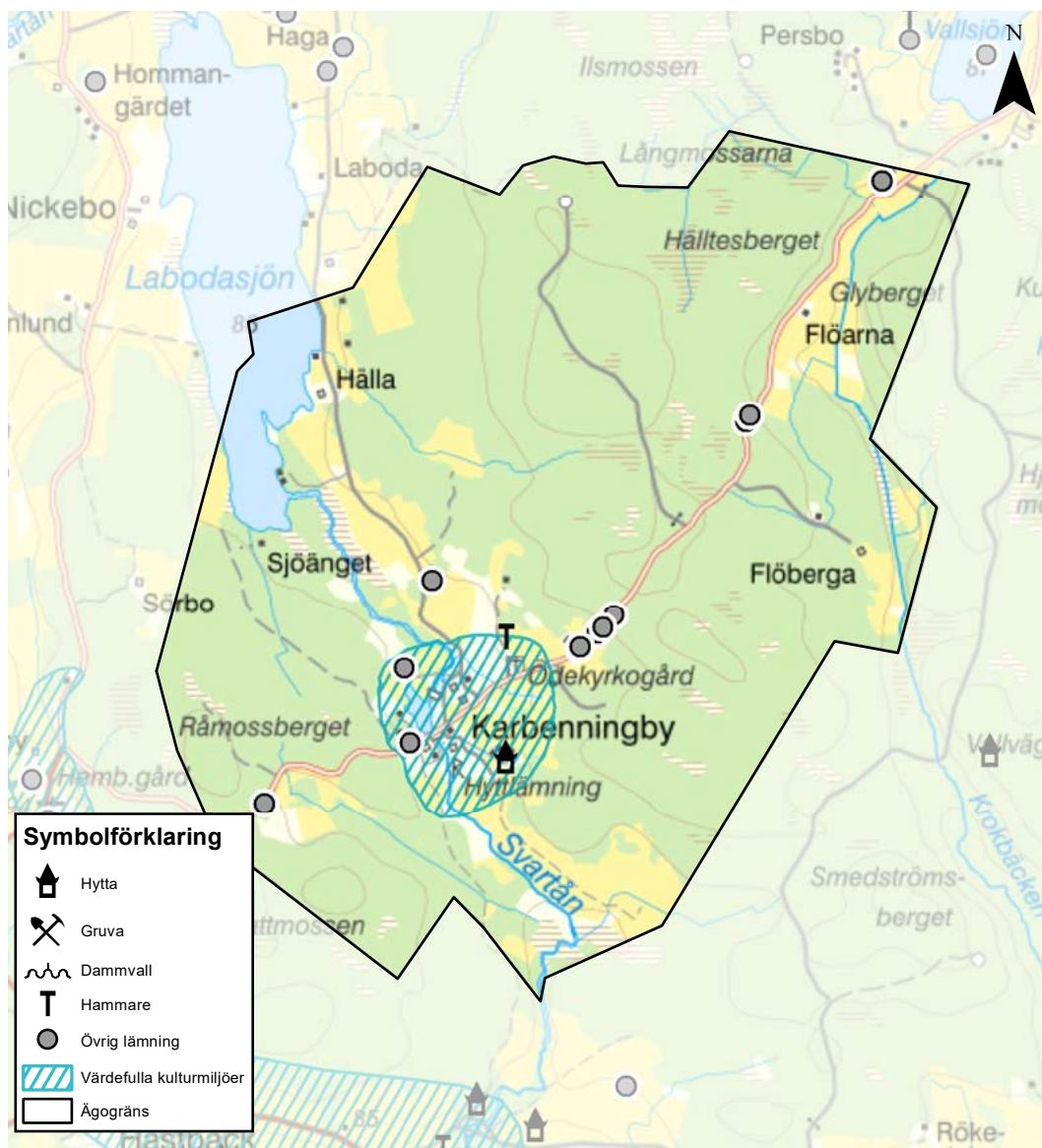
- > Den medeltida hyttlämningen i sydvästra delen av byägan är en av de i Norbergs bergslags unika utmarkshyttorna.

Rekommendationer:

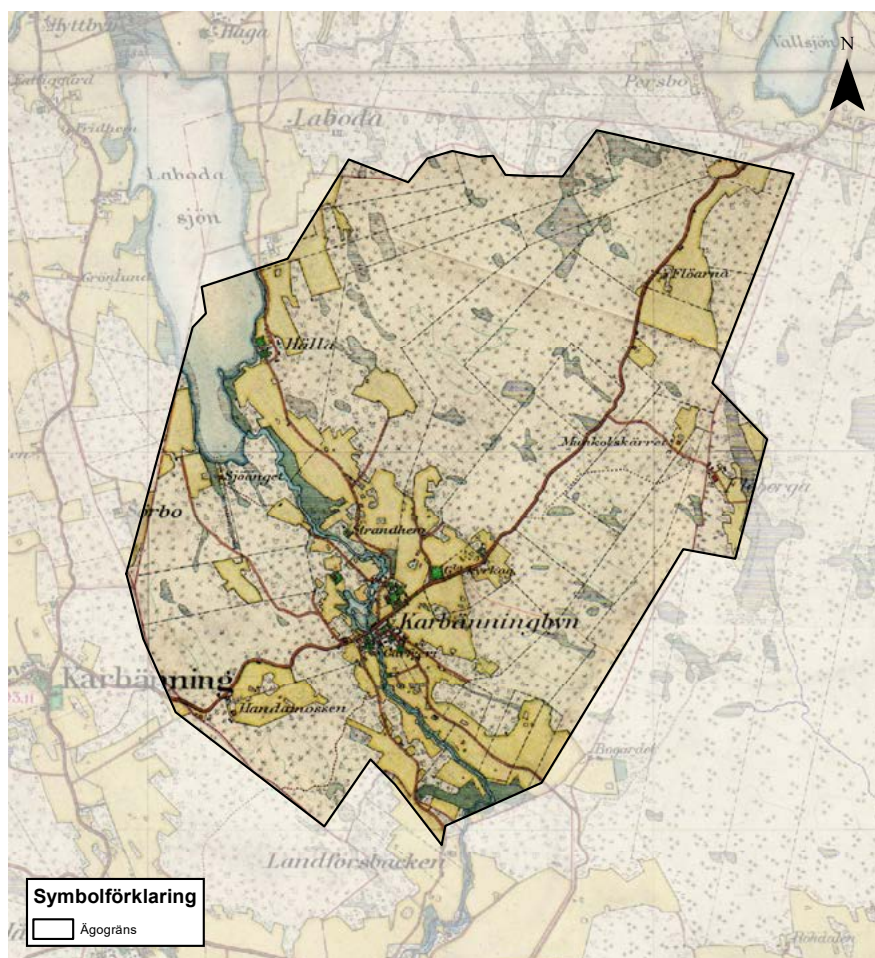
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vådräd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Det öppna jordbrukslandskapet i mitten av byn bibehålls.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

4.6 Karbenningby

Karbenningby ligger i Karbennings socken i kommunens sydöstra del. Det mesta av bebyggelsen är samlad i en större bykärna kring Svartån, söder om Labodasjön. Kring bykärnan ligger en rand med mindre torp som idag är sommarställen eller ligger öde.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Karbenningbys byäga.

■ Utbredningen av Karbenningbys byäga över Häresekonomska kartan från år 1905–1911.
Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Den första säkra källan på hytt drift i Karbenningby är genom 1539 års skattelängd. Ortsnamnet Karinæbøning dyker dock upp i en text från 1461 och beroende på tolkningen av ordet "benning" eller "böning" bör det då redan ha funnits en hytta på platsen. Ortnamn med efterleden -benning tolkas som en plats som etablerats genom bergsbruket och hytt driften. Ordet ansågs förr komma från -bygning och syfta på hyttbyggnaden. Numera tolkas det stamma från det fornsvenska verbet byggia – en plats där man bedrev bergsbruk. Sannolikt fanns därför hyttan i Karbenning före år 1461. Förledet torde komma från kvinnonamnet Karin eller Katarina, som då skulle ha varit den ursprungliga ägaren. Flera stenåldersboplatser inom byägan visar att området varit nyttjat även under förhistorisk tid.

Hyttan låg vid den lilla vattensamlingens södra strand. En ny hytta anlades enligt uppgift strax nordöst om den gamla kring 1865 och var i bruk fram till sekelskiftet 1900. Byggnaderna revs 1907. Det har funnits två hammare i byn som sannolikt anlades vid 1600-talets början, den ena lades ned redan 1689 och den andra under 1873. Läget för den förstnämnda är dock något oklart.

Liksom grannbyarna i Karbenningss socken tillhörde Karbenningby ursprungligen Västerfärnebo socken, innan det 1849 blev egen socken efter några årtionden tillhörande Västervåla. År 1683 färdigställdes ett eget kapell i byn. Byggnaden var uppförd i timmer med rödmålade panelfasader och spånklätt tak. Intill kyrkan stod en klockstapel. På grund av odränerad mark och platsbrist beslutades under 1790-talet att låta bygga en ny kyrka. Stridigheter gjorde att kyrkbygget dröjde några årtionden, och först 1845 stod den nya kyrkan klar, då på en ny plats inom Bennebo bys ägor. Den gamla kyrkan och klockstapeln revs några år senare. Mycket från kapellet såldes på auktion och finns numera på gårdar runt om i Karbenningbygden. Kyrkoplatsen finns kvar som ödekyrkogård (vilken även är registrerad i FMIS) med bogårdsmuren och grindstolparna intakta. År 1907 uppfördes en liten klockstapel som 1968 flyttades till sockenstugan vid den nya kyrkan. Samma år uppfördes en ny klockstapel på ödekyrkogården samt ett stenaltare.

■ Bogårdsmuren kring kyrkogården som omgav Karbenningss gamla kyrka. Foto: Vlm-nbgehw-1200.

Landskap och siktlinjer

Byägan domineras av barrskog med mossar och våtmark, vilket den även gjorde när häradsekonomska kartan upprättades år 1908. Utbredningen av öppen och odlad mark är även den oförändrad sedan 1908. Kring bebyggelsen sträcker sig ett bälte av odlad mark från söder till norr. Odlad mark finns även kring Flöarna och Handamossen. I bykärnan är ån dämmd till en hyttedamm innan den rinner vidare söderut. Byvägen går från Karbenningss kyrka sydväst om byn till Hökmora i nordöst. Mitt i bykärnan grenas vägen och en mindre väg leder norrut mot Laboda.

Kulturhistoriska lämningar

Inom byägan finns flera registrerade boplatser av stenålderskaraktär och fyndplatser där bland annat en trindyxa och kvartsavslag har påträffats.

Lämningarna vid hyttområdet i Karbenning består av två hyttruiner, rostugnsgrund och en dammvall samt platsen för ett kolhus, stenmurar och syllstensrader. Den äldre hyttruinen är ovanligt välbevarad med en nära 2,5 meter hög synlig hyttpipa. Av den yngre rostugnen är bara cirka 3 decimeter av pipan av tegel synlig. Hyttbacken är delvis överlagrad av en ladugårdsgrund. Hyttedammen är återskapad genom en nybyggd dammvall. I nära anslutning till hyttområdet finns ytterligare två slagghvarp registrerade, som delvis är utschaktade. Ett stycke sydväst om hyttområdet finns också en slaggförekomst registrerad. Sannolikt rör det sig om slagg som flyttats dit för att jämna ut området.

Vid hammarområdet finns idag en hammarruin och två slagghvarp, varav det ena förefaller innehålla masugnsslagg, en dammvall, vattenhjulsränna, en kolbotten och en husgrund. I området finns även en sågverkslämning.

Inom byägan finns dessutom vägmärken registrerade i FMIS. Dessa består av två milstolpar i gjutjärn från 1875, två kilometerstenar och fem väghållningsstenar.

Bebyggelse

Bykärnan är tät och har relativt stora gårdar med mangårdsbyggnader i två våningar. Många hus har rivits sedan hyttan blåstes ned för hundra år sedan, men byn har ändå bibehållit karaktären av bergsmansby. Slamfärgade fasader och lertegeltak dominerar bebyggelsens exteriör. Det finns flera byggnader från sent 1900-tal. I bykärnan är några av de nybyggda husen timrade med ålderdomligt utseende, bland annat finns en nybyggd loftbod med röd slamfärg och lertegeltak. Torpbebyggelsen är till viss del försvunnen, i några fall ersatt av fritidshus från 1900-talets andra hälft. Där torpbebyggelsen finns bevarad kännetecknas den av traditionell utformning i rödmålat timmer med tegeltäckta sadeltak.

■ Välbevarad gårdsmiljö i Hälla i utkanten av Karbenningby, nära Laboda. Foto: Vlm-nbgehw-1215.

Värdefulla kulturmiljöer i Karbenningby

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Karbenningby är Karbenningbys bykärna en värdefull kulturmiljö.

Karbenningbys bykärna

Området utgörs av bykärnan, med lämningarna efter hytta och hammare, gårdarna kring dessa samt några torp och ödekyrkogården. Karbenningby bär fortfarande prägel av en bergsmansby med relativt stora gårdar placerade nära hyttan. Placeringen av torp i utkanten av bykärnan är också utmärkande för byar i trakten.

Värdebärare:

- > Den täta bebyggelsen ger karaktären av en äldre, oskiftad bergsmansby med gårdarna kvar i en bykärna kring hyttedammen.
- > Bebyggelsestrukturen med bergsmansgårdar nära hyttan och mindre torp i kranen kring dessa är typiska för äldre bergsmansbyar i trakten.
- > Många av byggnaderna är välbevarade med ursprunglig utformning och material, såsom slamfärgade timmerfasader och lertegeltak.
- > Den återskapade dammen ger en vattenspegel, en miljökomponent som historiskt var typisk för hyttbyar, men som idag är ovanlig.
- > Hyttruinen intill bäcken och strax nedströms dammen är relativt stor och omfattande med hyttpipan som är väl synlig i ruinens mitt.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Karbenningbys bykärna

■ Mangårdsbyggnaden till en bergsmansgård i centrala Karbenningby. Foto: Vlm-nbgehw-1258.

■ En stor gårdssmedja från sent 1800-tal i slaggsten. Foto: Vlm-nbgehw-1300.

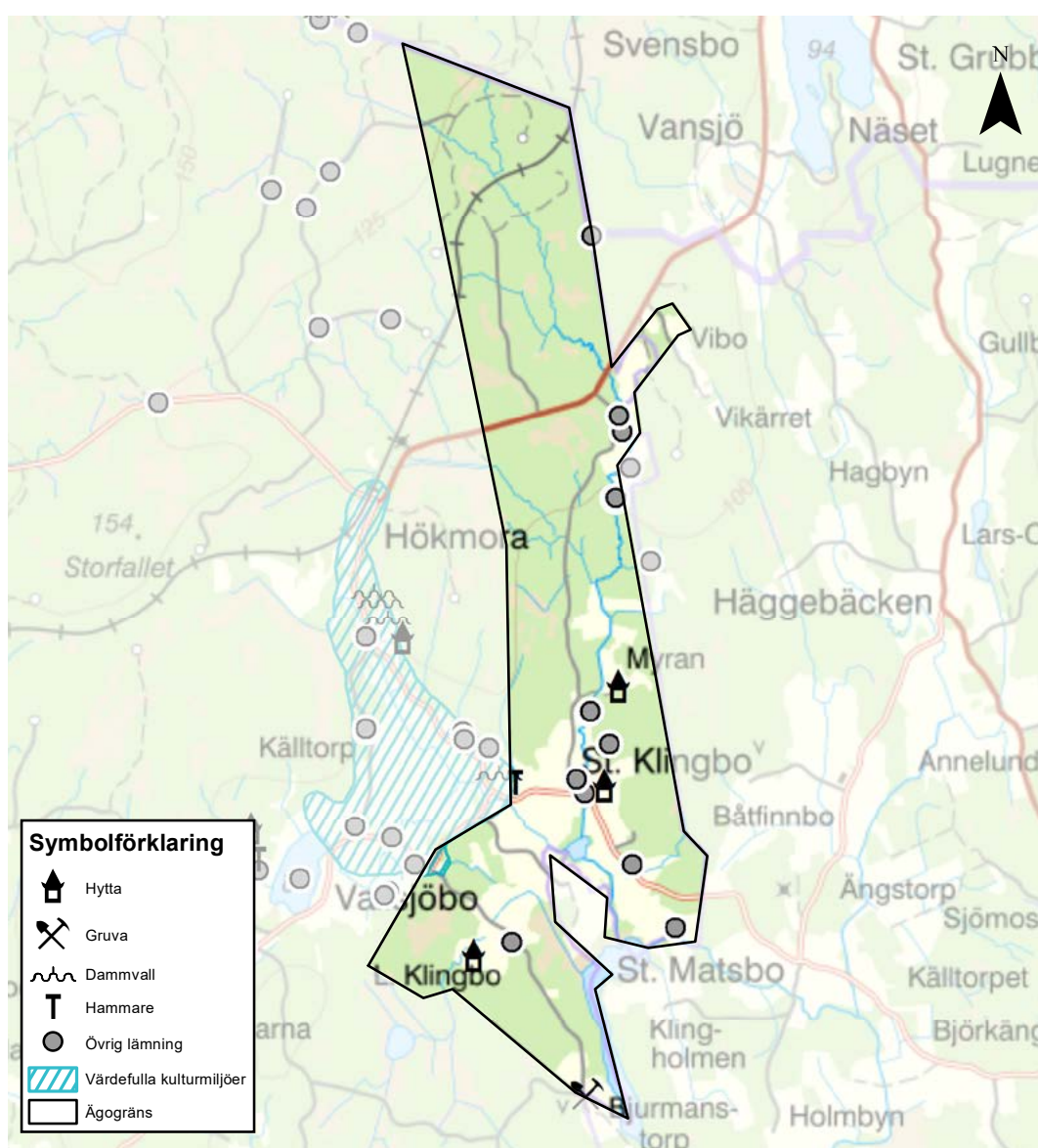
■ Vy över Karbenningbys gamla hytt- och hammarområde mitt i byn. Foto: Vlm-nbgehw-1247.

Rekommendationer:

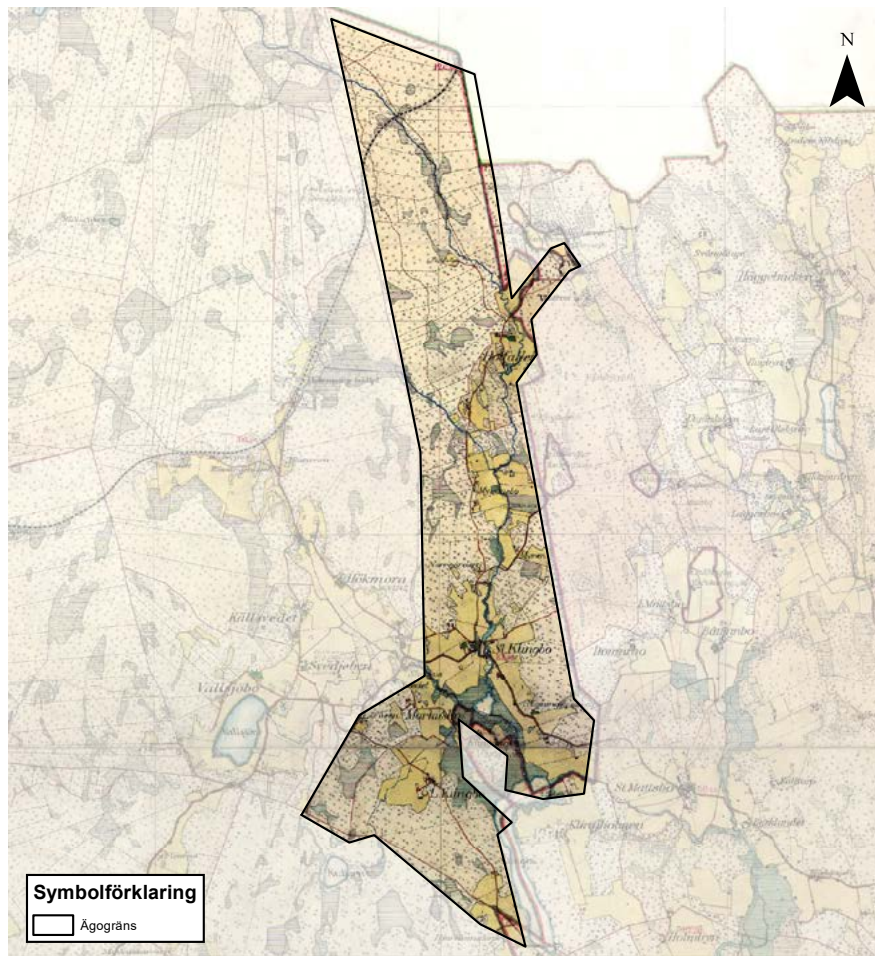
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Bebyggelsestrukturen med tätbyggda bergsmansgårdar nära hyttan och torp i kringliggande landskap bibehålls.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Dammen bör vårdas och vattenspegeln bibehållas.
- > Den välbevarade hyttruinen nerströms dammen bör vårdas och området röjas och skyltas.

4.7 Klingbo

Den mindre bergsmansbyn Klingbo, bestående av Stora och Lilla Klingbo ligger i Karbennings socken i Norberg kommuns östra del. Vid vattendraget som löper söderut genom byn finns flera lämningar efter hyttverksamheten. Bebyggelsen är utspridd längs med den äldre väg som också löper i nordsydlig riktning genom byn.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Klingbos byåga.

■ Utbredningen av Klingbos byäga över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Fler boplatser av stenålderskaraktär inom byägan visar att området varit nyttjat redan under förhistorisk tid. Som ortsnamn finns namnet *Klingabodum* dokumenterat sedan år 1371. Förleden i ortnamnet kommer från sjön "Klingen" (inom byägan finns såväl sjöarna Lilla Klingen som Stora Klingen) och efterleden -bo från *bodha*, betydande bod, fåbod eller bodland, odling långt ifrån byn. Klingbo kan därför tolkas som (fä)boden eller odlingen vid sjön Klingen.

En ödehytta togs upp i redovisningen av årliga räntan 1539 och en ny hytta anlades vid samma tid. Vid 1600-talets början anlades också en hammare i byn som var i drift in på 1700-talet. År 1699 var det elva bergsmän som verkade i hyttan. Då Hökmora hytta lades ned, före 1734, flyttade bergsmännen i Hökmora sin verksamhet till Klingbo hytta.

Under 1700-talet koncentrerades bergsbruket till ett mindre antal platser. Rika brukspatroner och köpmän köpte upp produktionen och på sikt slog detta ut de små bergsmansbyarnas hyttor. 1760-talet blev en period som var extra kritisk för bergsmännen bland annat i Klingbo, men även fler byar drabbades. Många anpassade sig och bedrev då i stället boskapsskötsel och jordbruk. Klingbo hytta lades ner 1875.

Inom byägan finns förutom Klingbo hytta i bykärnan ytterligare två hyttlämningar i utmarkslägen. Efter arkeologiska undersökningar av hyttlämningarna i området har det konstaterats att det inom hyttområdet, vid Lilla Klingbo, finns färskningsslagg av medeltida typ. Troligen kan alltså Lilla Klingbos hytta vara samtida med Lapphyttan som är daterad till tidig medeltid. Den har då troligen varit i drift innan och parallellt med den hytta som låg vid Stora Klingbo mitt i byn. Vad gäller den andra hyttlämningen i utmarksläge, den norra, är den av yngre karaktär men där finns också färskningsslagg som pekar mot en äldre datering. Om hyttan är anlagd före 1539 har den flyttats till Klingbo hytta innan lantmäteriakterna upprättas över området.

■ Fallet med platsen för kvarn och såg i Klingbo. Foto: Vlm-nbgfe-2190.

En kvarn norr om Stora Klingbo finns utsatt på storskifteskartan från år 1794. Kvarnbyggnaderna finns ännu kvar, men i förfallet skick. En vattendriven såg finns utsatt vid Stora Klingbo på häradskartan från sekelskiftet 1900.

Landskap och siktlinjer

Klingsbo är till ytan en långsmal byäga. Bebyggelsen är koncentrerad till Stora Klingbo i söder och följer sedan vägen en bit upp i byägan. Kring bebyggelsen, främst vid Stora Klingbo, är landskapet öppet med stora ytor odlings- och betesmark. Markerna är delvis igenvuxna vid Myransbo, men i övrigt är omfattningen den samma som vid häradsekonomiska kartans uppmätning 1908. I norr breder ett område med blandskog ut sig.

■ Vy över öppen jordbruksmark i Stora Klingbo. Foto: Vlm-nbgfe-2214.

■ Torpet Rönningsmossen från 1800-talet ligger på en höjd med odlingsmarken som breder ut sig i söder. Foto: Vlm-nbgfe-2200.

Kulturhistoriska lämningar

Flera boplatser av stenålderkaraktär finns inom byägan, vilket visar att området nyttjats även under förhistorisk tid. I byn har även en trindyxa påträffats.

Från Klingbo hytta finns lämningar i form av en hyttruin, fyra slagghvarp, en kolhuslämning, rester av en gårdssmedja och olika murrester. Hyttruinkullen ligger precis vid kanten av en sågverkslämning från den såg som drivits på platsen efter hyttan. Inom området finns även en äldre bro samt ett turbinhus och en dammvall i betong som hör till senare verksamhet på platsen.

Den norra hyttlämningen består av en eventuell hyttruin, två slagghvarp, en rostgrop, stenröjda ytor, en husgrund, en syllstensrad och platsen för en dammvall. Anläggningen är kraftigt utgrävd och utschaktad.

Vid hyttan i Lilla Klingbo är anläggningarna identifierbara, men relativt otydliga då området är igenväxt. Där finns en hyttruin, två slagghvarp, en vattenhjulsränna, en rostgrop och en dammvall. Slaggen är av äldre typ och anläggningen bör härröra från samma tidsskede som Lapphyttan i Olsbenning, det vill säga från tidig medeltid.

Lämningar efter hammaren i Klingbo har inte identifierats ännu, möjligen kan dessa lämningar vara överlagrade av Klingbo hytta. Vid de förfallna kvarnbyggnaderna i byn, som nämnts ovan, finns slaggh som sannolikt förts dit med vattnet. Detta har gjort att kvarnområdet ibland pekats ut som platsen för hammaren i Klingbo. Detta förefaller dock inte sannolikt efter besiktningar på platsen. Inom byägan finns också ytterligare en slagghförekomst registrerad, men denna tolkas utgöras av ditflyttad slaggh.

Förutom sågverkslämningen vid Klingbo hytta finns ytterligare en sådan, med två tillhöriga dammvallar, registrerad längre norrut. Ett gruvområde är registrerat på gränsen mot Långsjö och en skärpning med tillhörande gråbergshvarp finns också registrerade. Inom byägan finns även ett gränsröse på gränsen mot Västerfärnebo socken, en trefaldighetskälla som delvis rasat in och en milstolpe från 1875.

Bebyggelse

Bebyggelsen utgörs till stor del av gårdar utspridda i odlingslandskapet. Det finns några få större jordbruksfastigheter som använder byggnader och mark till djurhållning och markodling. Bebyggelsen varierar med timmerbyggnader från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Röda fasader i slamfärg, ljus puts och målade ljusa träfasader är dominerande. Vid gårdsbebyggelsen finns ängslador. Enstaka fritidshus från senare delen av 1900-talet har kompletterat bebyggelsen här och var. Det finns flera torp som idag används som fritidshus.

■ Ett ålderdomligt härbre som har året 1787 inristat på vindskivan. Foto: Vlm-nbgfe-2242.

■ Bostadshus från sent 1800-tal bredvid den gamla hyttplatsen. Foto: Vlm-nbgfe-2186.

Värdefulla kulturmiljöer i Klingbo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Klingbo saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

I Klingbo är Klingbos utmarkshyttor en värdefull kulturmiljö.

Klingbos utmarkshyttor

I Klingbo finns två så kallade medeltida utmarkshyttor. De är exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ut i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. De är unika för Norbergs bergslag och av nationellt intresse.

Värdebärare:

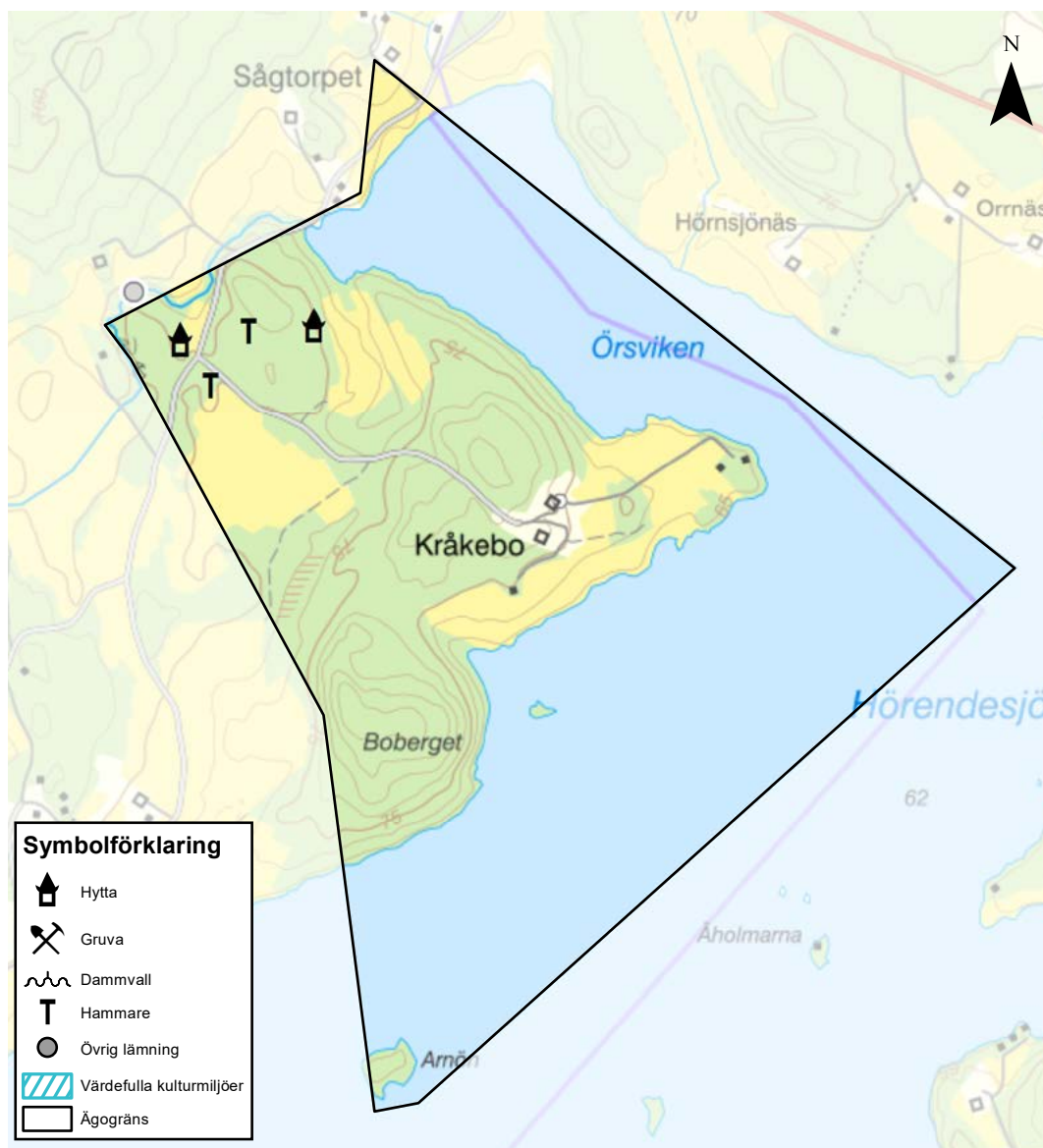
- > Lämningarna efter Klingbos två medeltida utmarkshyttor varav särskilt RAÄ Karbenning 20:1 är väl bevarad, speglar det expansiva medeltida bruket av hyttor belägna även i byarnas utmarker och inte bara centralt i hyttbyarna.

Rekommendationer:

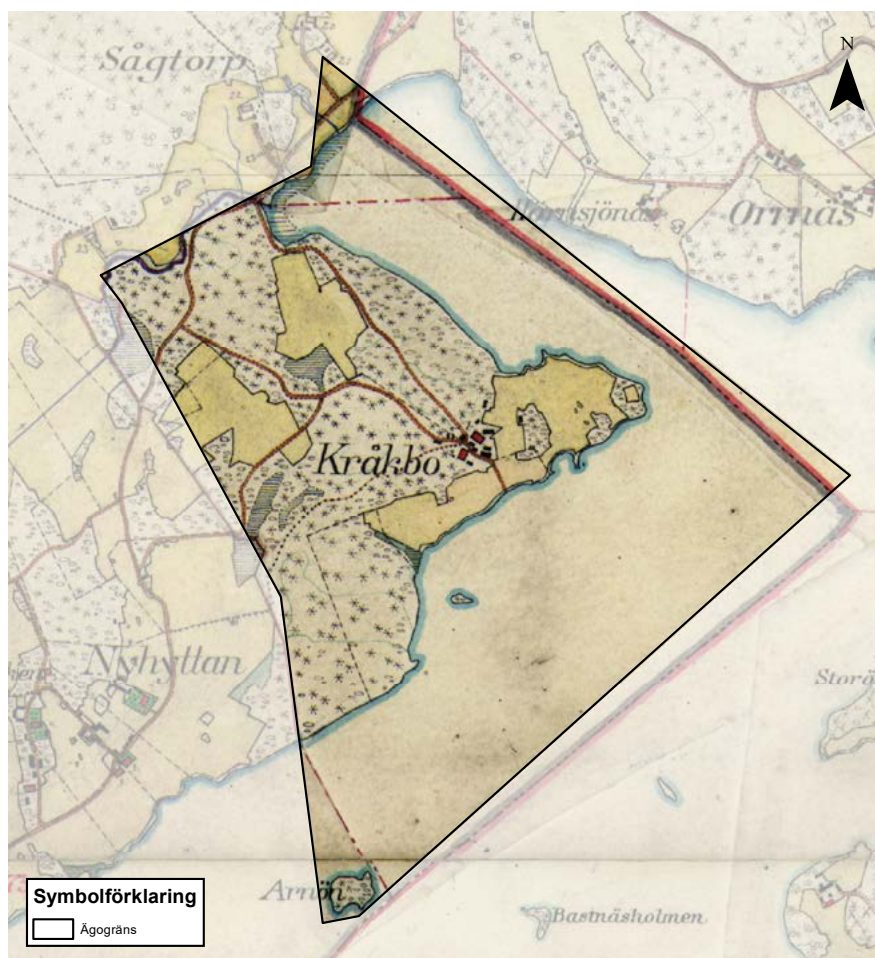
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Klingbos två utmarkshyttor bör vårdas och skyltas, då dessa tillhör en kategori av hyttlämningar som är unika för Norbergs bergslag och av nationellt intresse.

■ 4.8 Kråkebo

Kråkebo ligger i Karbennings socken i kommunens sydspets. Byägan är liten till ytan, bebyggelsen består av två gårdar tätt placerade vid Hörändesjön. Närmare stranden ligger fritidshus från 1900-talet. Bland bebyggelsen finns flera äldre ekonomibyggnader.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Kråkebos byåga.

■ Utbredningen av Kråkebo byåga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Äldsta skriftliga belägget för byn är från år 1540, då som *Krakaboda*. Ortnamnet kommer från mansbinamnet *Kraka*, det vill säga. Kråka, och efterleden *-bo* från *bodha*, betydande bod, fäbod eller bodland, en odling långt ifrån byn.

I norra delen av byågan, vid Mossbäcken på gränsen mellan Kråkebos och Nyhyttans ägor, ligger ett hytt- och hammarområde. Kråkebo saknar historiska belägg för en hytta. Byn är en av de få enheter i Karbennings socken som inte var ett bergsmanshemman utan skattade för jord. Trots detta finns det lämningar efter en hytta i samma område som hammaren. Det kan antingen vara en hytta som inte syns i det skriftliga materialet eller ett äldre utmarksläge för Nyhyttans hytta, då den kvarvarande hyttruinen är belägen på västra sidan bäcken inom Nyhyttans byåga. Kråkebos hammare anlades vid 1600-talets början och lades ned mellan åren 1675–1687. Nyhyttans hammare låg enligt kartmaterialet här under 1600-talet och fram till 1800-talet. Om Kråkebos hammare också har legat på samma plats är oklart. Möjligen kan Nyhyttans hammare ha flyttats till platsen när Kråkebos hammare lades ner. En såg och kvarn finns markerad öster om hammarområdet på en karta från 1699.

Byns skiftades genom storskiftet 1807. Då fanns två gårdar i den täta byn. Flera av byggnaderna, bland annat två loftbodar och en jordkällare finns kvar, troligen med samma placering idag som innan skiftet. Övriga byggnader i byn har flyttats och ersatts. Vid tidpunkten för storskiftet hade platsen för hammaren ersatts med en smedja med dammanläggning. Varken sågen, kvarnen eller smedjan finns kvar idag.

Landskap och siktlinjer

Bebyggelsen ligger främst på en höjd med vy över Hörendesjön. Vid uddens strandängar, på *Dikängen* i norr samt på *Svedet* i anslutning till Nyhyttans byäga finns odlingsmark. Utbredningen av markerna stämmer mer eller mindre överens med 1908 års häradsekonomiska karta. I övrigt består ägan av skog.

■ Magasin på gården Kråkebo från början av 1900-talet. Foto: Vlm-nbgsb-2726.

■ Äldre loftbod, troligen från 1800-talets början. Foto: Vlm-nbgsb-2730.

■ Bostadshus i Kråkebo. Foto: Vlm-nbgsb-2731.

■ Ett av flera fritidshus vid Hörendesjön. Foto: Vlm-nbgsb-2746.

Kulturhistoriska lämningar

På hytt- och hammarområdet finns en hyttruin och en slaggharp. Av hammaren finns en vall bevarad som möjligen utgör del av en husgrund, talrikt med slagg, sten och tegel från både hytta och hammare samt stenskoning i bäckravinen. Av sågen och kvarnen som är markerade öster om hammarområdet på 1699 års karta finns inga kända lämningar. Däremot finns lämningar efter en såg strax norr därom. Inom byägan finns även en kolningslämning.

Bebyggelse

Den äldre bebyggelsen från 1800-talet ligger koncentrerat på en höjd vid udden mot Hörendesjön. Möjligen kan några av byns loftbodar härstamma från 1700-talets senare del. Samtliga byggnader har en traditionell karaktär med rödmålad panel och vita knutar. Nyare ekonomibyggnader från 1900-talet är blandade med äldre byggnader. De två fastigheterna ligger vad som idag upplevs som mycket tätt. Utanför byn och närmre vattnet har två fritidshusfastigheter bebyggts från 1950-talet och framåt.

Värdefulla kulturmiljöer i Kråkebo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Kråkebo saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer. Lämningarna efter hyttan och hammaren är skadade av äldre markarbeten och bäckrensning och därmed inte tydliga i landskapsbilden.

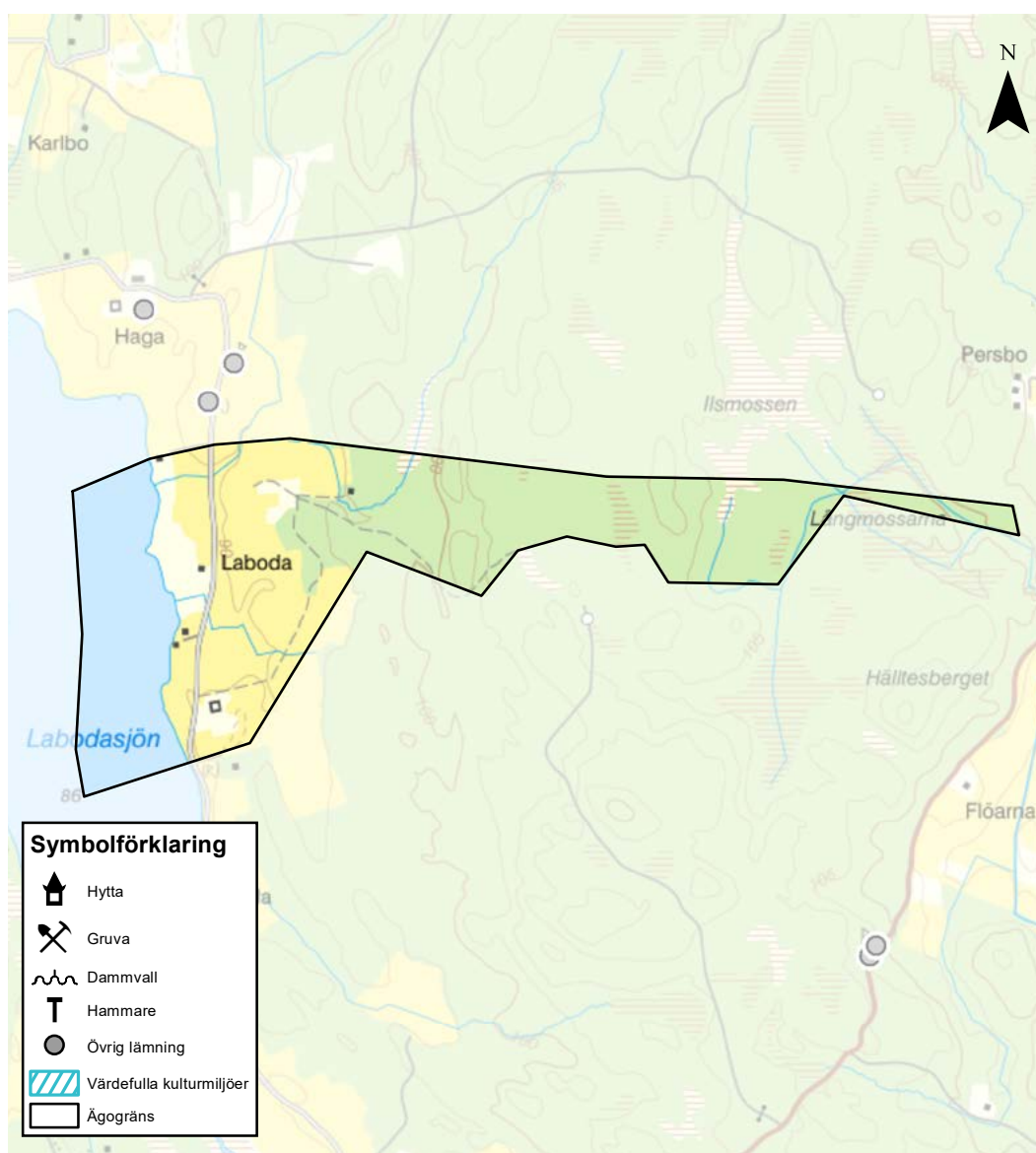
Inom Kråkebo saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

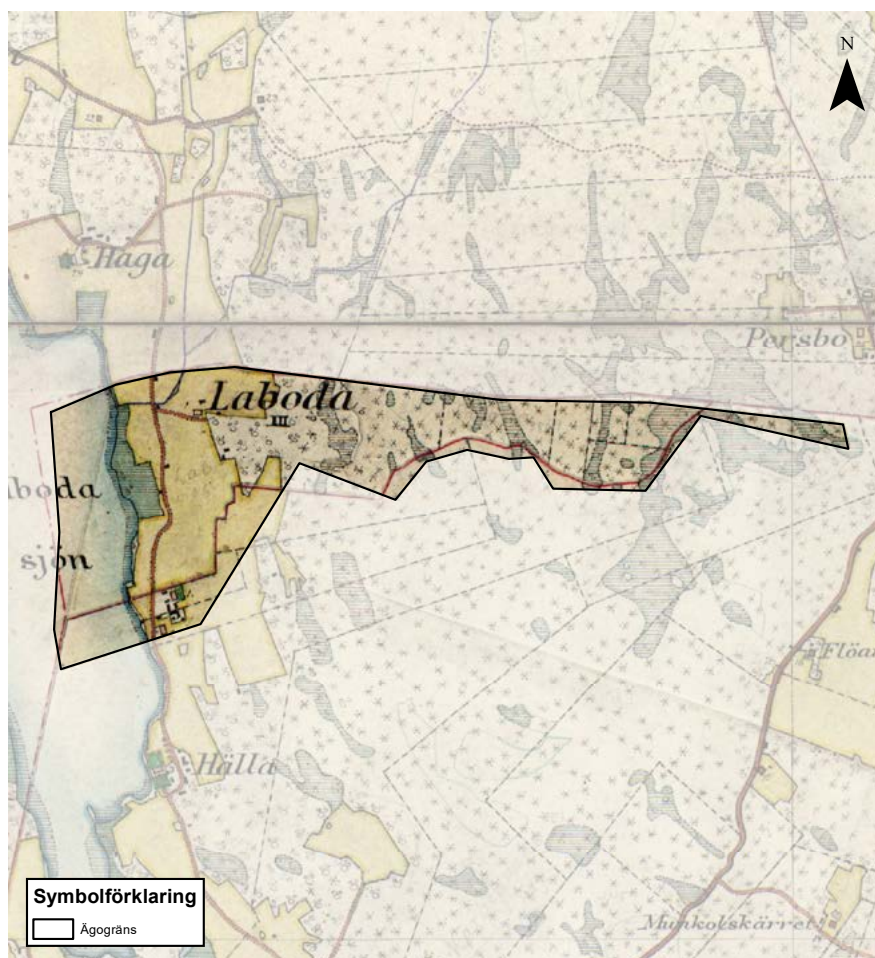
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

■ 4.9 Laboda

Laboda är en till ytan mycket liten by belägen i Karbennings socken i kommunens sydöstra del. Idag består området av skogsmark i den östra delen och öppen jordbruksmark i den västra, mot Labodasjön. Bebyggelsen utgörs av Laboda gård, resterna efter Rajtet gård samt tre sommarboställen.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Labodas byåga.

■ Utbredningen av Labodas byäga över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Laboda nämns första gången redan år 1371, då byn är upptagen som skattehemmanet *Lababodhum* i skattelängden över östra Västmanland. År 1540 kallas området "Lababoda". Namnet torde komma från mansnamnet "Labbe", som var vanligt i Dalarna och Finland under medeltiden och "bodha" som betyder bod, fåbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. Laboda var således Labbes (fä)bod. En boplats av stenålderskaraktär visar dock att området nyttjats även tidigare, under förhistorisk tid.

En jämförelse mellan Häresekartan från år 1908 och fastighetskartan från 2011 visar att landskapet till stor del är oförändrat sedan tidigt 1900-tal. Byvägen är den samma och den odlade markens utsträckning är identisk, dock minskad med någon procent.

Laboda har idag endast en gård, men hade fram till 1960-talet ytterligare en gård vars mangårdsbyggnad kallades Rajtet. Den uppfördes år 1916 av Per Larsson som kom från Karbenning, men hade bott tio år i Stockholm där han byggde villor i högre-ståndsmiljöer.

Huset fanns kvar i familjens ägo fram till 1961 då Per Larssons barn sålde fastigheten till granngården, Laboda gård. Huset stod mer eller mindre tomt efter detta och revs i april 2013.

■ Rajtet eller Amerikahuset. Bilden är tagen några år innan huset revs. Foto: Västmanlands läns museums arkiv.

Rajtet uppnådde nationell berömmelse 2008 då byggnaden pryddes omslaget på två av Sven Olov Karlssons böcker, romanen *Amerikahuset* och reportageboken *Svenska ödehus*. I den senare ingår även en artikel om byggnaden. Rajtet kallades ibland *Amerikahuset* efter romanen.

Landskap och siktlinjer

Byägan gränsar mot Nickebo i väster och norr och Karbenningby i söder och öster. Byvägen skär genom Laboda från norr till söder, och omges av öppen åker- och betesmark. Vägsträckningen och det öppna landskapet är den samma som vid härads-ekonomiska kartans uppmätning 1908. Från sjön reser sig marken i en svag sluttning mot den skogklädda östra delen, vilket ger en vacker utsikt över Labodasjön från bebyggelsen.

Kulturhistoriska lämningar

Laboda är en av få byar i Norbergs kommun som helt saknar lämningar efter bergsbruk. Det enda registrerade fornminnet inom byägan är en stenåldersboplats i dess norra del.

Bebyggelse

Laboda by domineras idag av Laboda gård, en mellanstor gård med byggnader från 1700-tal och sent 1900-tal. Det nya bostadshuset bildar en delvis kringbyggd gård med det gamla huset från 1700-talet och en loftbod, troligen samtida med den gamla bostaden. Vid sjön finns tvättstugan och en nätbod bevarade. De tre sommarställena är alla från tiden kring 1960-talet och består av små stugor med uthus i klungor. Det norra av sommarställena ligger på platsen för Rajtets tvättstuga och består av flyttade och nybyggda timmerhus. Bebyggelsen består till största delen av rödmålade byggnader, de äldsta i röd slamfärg. De äldsta husen har även lertegeltak medan de nyare till övervägande del har plåttak.

■ Välbevarad nätbod från sent 1800-tal intill Labodasjön. Foto: Vlm-nbgehw-804.

■ Laboda gård, vy från byvägen. Foto: Vlm-nbgehw-806.

Värdefulla kulturmiljöer i Laboda

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Laboda saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer.

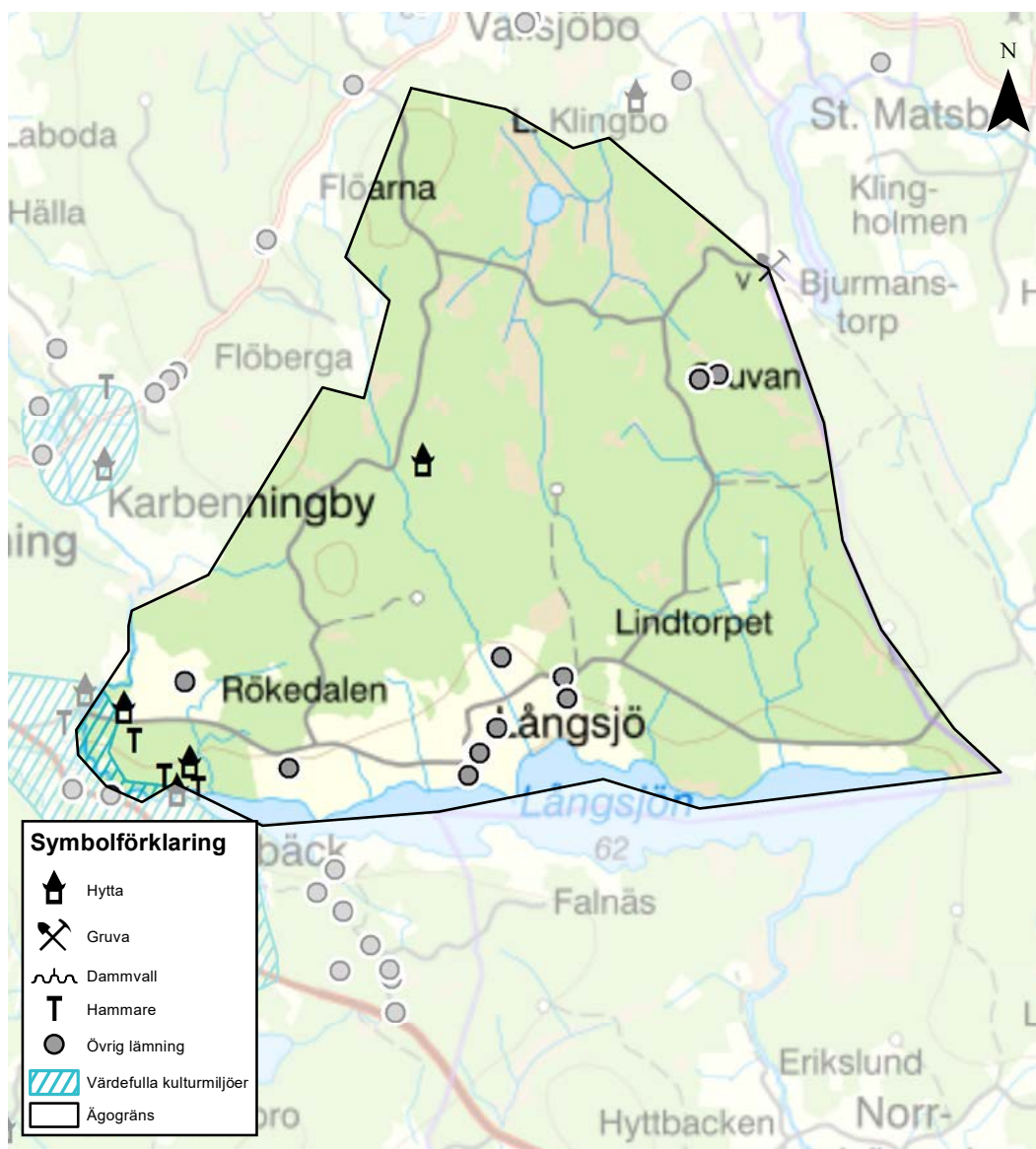
Inom Laboda saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

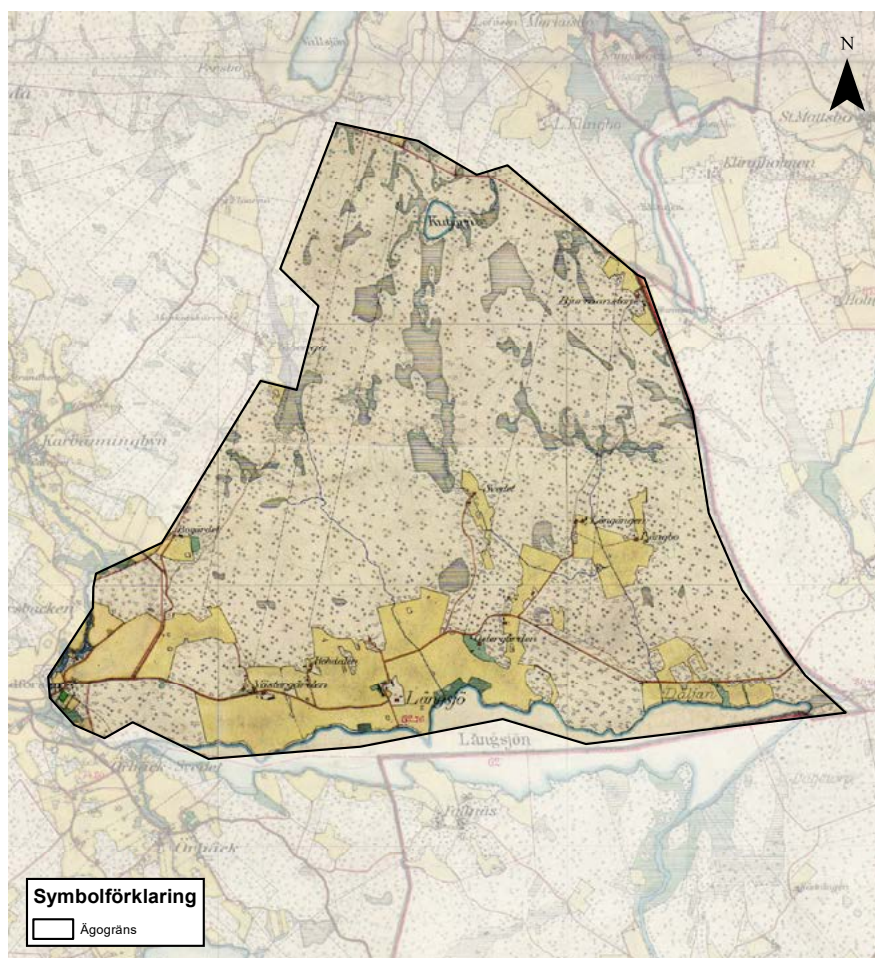
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

4.10 Långsjö

Långsjös byäga ligger i Karbenningss socken i östra delen av Norbergs kommun. Gårdarna ligger spridda på bördiga ångar norr om Långsjön. Bebyggelsen är traditionell med faluröda fasader och sadeltak från 1800-talet.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Långsjös byäga.

■ Utbredningen av Långsjös byåga över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Att området kring Långsjön varit nyttjat sedan förhistorisk tid visas av flera boplatser av stenålderskaraktär. Det finns också en järnåldersgrav som visar att byn sannolikt etablerades redan under den yngre järnåldern. Byn har fått sitt namn från sjön Långsjön och omnämns första gången år 1371 som Langasyo. Hyttdriften i byn har inga medeltida belägg eller belägg ur äldsta jordeboken från 1539 på grund av att byn låg under frälse.

Det finns tre hyttplatser i byn. Landforsens hytta anlades under 1600-talets början och ligger i västra delen av byn, vid gränsen mot Hästbäck. Där har också legat en stångjärnshammare som anlagts vid samma tid. De andra två hyttorna i byn är belägna i utmarkslägen och bör vara från medeltiden. Vid den som ligger på gränsen mot Örbäck har det även funnits en hammare som enligt historiska kartor ska ha varit Örbäcks hammare. Båda dessa hyttor bör ha lagts ned före 1699 då de inte finns med på historiska kartor, men om Långsjö haft en hytta som bytt plats eller om det funnits två samtida är inte känt.

Vid Landforsen i Svartån är lämningarna efter hytt- och hammarverksamheten mycket framträdande. På västra sidan av Svartån ligger Hästbäcks hytta. (se vidare under Hästbäck). På östra sidan ligger den hytta och hammare som anlagts på Långsjös byägor. År 1613 byggdes ett torp på Landforsbacken som kallades Bodevallen. Hytt- och hammarverksamheten var då inte etablerad än. Sannolikt etablerades denna något senare, i början av 1600-talet. Hästbäcks hytta flyttades hit från Hästbäcks by till västra sidan av ån vid samma tid.

Den nuvarande mulltimmerhyttan, som ligger i en djupt nedskuren åfåra, uppfördes 1785 och blåstes ned på 1840-talet. Den utgörs av en välbevarad och restaurerad byggnad i rödmålat timmer på hög stengrund. Byggnaden har ett flackt valmat tegeltak. Vid hyttan finns bland annat lämningar efter kolhus, rostar och hammare varav en gavel till en hammare står kvar. År 1767 flyttar Engelsbergs bruk verksamheten från den nedre av hamrarna vid forsen och 1851 övergår produktionen vid den övre hammaren till Högfors bruk. Området ingår numera som ett besöksmål i Ekomuseum Bergslagen. Hyttan har blivit restaurerad då bland annat ett tak byggdes för att skydda pipan mot vittring. Brofästena efter den höga bro som gick över Svartån är fortfarande synliga liksom rester efter hammare och kolhus.

■ Nybygget, välbevarat bostadshus från 1800-talets slut. Foto: Vlm-nbgehw-664.

Byns ägor skiftades genom storskiftet år 1823. Då fanns det inom byn sex gårdar fördelade på fem hustomter varav en var soldatens tomt på samfällig mark. Denna ingick således inte i skiftet. Samtliga gårdar lydde under Engelsbergs eller Högfors bruk. Det var endast skog, åker och äng som fick ändrade ägarförhållanden genom skiftet. Två större gårdar har försvunnit sedan laga skifte samtidigt som det tillkommit mindre jordbruksenheter under 1800-talets slut som Nybygget och Lindtorpet.

Vid Landforsbacken låg Bengtsbo gård. Gården kallades senare för Landforsens gård och hade en herrgårdsliknande mangårdsbyggnad med flera ekonomibyggnader.

Ägaren Generalkonsul Axel Axelsson Johnsson anlade 1923 en vincentpark med djur från Skansen i anslutning till gården. Senare flyttades parken till Avesta. Gården revs vid 1900-talets mitt. Grunden med skorstensröse till den stora, betydligt yngre, förvaltarbostaden och dess källare syns ännu. Flera prydnadsbuskar och trädgårdsväxter finns också kvar som vittnar om trädgården.

Längs byvägen som går vid sjön ligger en intressant byggnad (registrerad i FMIS som RAÄ Karbenning 173:1). Det är en knuttimrad kölna som användes för öltillverkning genom beredning av malt samt för torkning av lin och säd. Kölnan tillhörde ursprungligen Östergården som tidigare låg söder om vägen. Av gården finns endast husgrunden kvar (RAÄ Karbenning 203:1).

I nordöstra delen av byägan finns ett kalkbrott. Brottet ska ha använts under första delen av 1800-talet enligt räkenskaper förda vid Klingbo hytta men spår efter tillmakning på platsen antyder ett betydligt tidigare ursprung. En enkel stuga står vid vägen idag.

■ Kölnan användes för torkning av bland annat malt. Foto: Vlm-nbgehw-668.

■ Mindre stuga vid kalkbrottet. Foto: Vlm-nbgehw-681.

Landskap och siktlinjer

Långsjöns norra strand ligger i en sydsluttning med omfattande åkerjord och bördiga strandängar, bebyggelsen är lokaliserad i åkermarkens övre del. Landskapsbilden vid Långsjön är påfallande vacker och har en stor betydelse för upplevelsen. Norra delen av byägan är till största delen täckt av skog. Här fanns de två gruvorna.

Kulturhistoriska lämningar

Flertalet boplatser från stenåldern inom byägan finns längs strandängarna. Flera fynd av trindyxor har gjorts i området, liksom av en knacksten och kvartsavslag, vilket indikerar att fler boplatser än de hittills registrerade kan finnas.

En stor hög med tolv meters diameter, vilken omnämns som Kungshögen, ligger söder om Långsjö gård. Egentligen är det ingen hög, utan en naturlig åkerholme med en järnåldersgrav i form av en stensättning. I anslutning till graven ska det i äldre tid påträffats ”järnsaker” och detta kan vara en indikation på att ytterligare gravar kan ha funnits, men som nu har odlats bort.

Vid Landforsens hytta, belägen öster om bäcken finns en restaurerad mulltimmerhytta, se beskrivning ovan, och omfattande lämningar efter hyttbacke, rostgropar, hammarsmedja samt byggelslämningar efter den herrgårdsliknade gård som legat här. Väster om bäcken, mitt för Landborsens hytta ligger Hästbäcks hytt- och hammarområde, se vidare under Hästbäck. Nordöst om hyttområdet finns lämningar av ett malmupplag i en åker. Denna hytta och hammare ska vara anlagd vid början av 1600-talet.

Vid hytt- och hammarområdet på gränsen mot Örbäck finns lämningar i form av slagg- och stybbvarp, kolupplag, en dammvall med enstaka stycken hammarslagg, en vattenhjulsränna och en stenskonig. Varken hytt- eller hammarruin har gått att identifiera inom området men ett område med skörbrända stenar, stybb och bränd lera kan möjligen indikera platsen.

Vid det tredje hyttområdet inom byägan finns en osäker hyttruin, tre slaggvarp, två rostningsgropar, ett troligt kolupplag, dammvall med mera. Lämningarna här är identifierbara men otydliga. Slaggvarpen har blivit urschaktad och använts till en brukningsväg som delar hyttområdet i två delar. Norr om vägen har även bäcken rensats vilket kan ha medfört att lämningar försvunnit.

De två sistnämnda hyttorna kan vara så kallade utmarkshyttor och varit i bruk huvudsakligen under medeltiden.

I nordöstra delen av byägan finns ett kalkbrott/gruvområde med flera brytningsplatser med tillhörande skrotstens- och gråbergsvarp samt sju välbevarade vandringer. Mellersta delen av kalkbrottet förefaller tillmakat. Ett gruvområde finns även norr om kalkbrottet, på gränsen mot Klingbo.

Bebyggelse

Bebyggelsen ligger spridd längs vägen som går på höjden norr om Långsjön. Långsjö gård har kvar flera stora ekonomibyggnader även om några har försvunnit. Bostadshusen är timrade och flera är klädda med rödslammad träpanel och tegeltak. Två av dessa har halvvalmade tak. Flera byggnader har slaggsten i grund eller fasader.

■ Västergårdens bebyggelse från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgehw-643.

■ Magasin tillhörande Långsjö gård. Foto: Vlm-nbgehw-659.

Värdefulla kulturmiljöer i Långsjö

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Långsjö är Långsjö by och Landforsen värdefulla kulturmiljöer. Landforsens hytta är ett besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

Långsjö by

Odlingslandskapet norr om Långsjön, med bebyggelsen centralt, är präglad av den agrara verksamheten som pågått här sedan sen förhistorisk tid. Det är för bygden ovanligt stora, sammanhängande åkerarealer.

Värdebärare:

- > De öppna markytor i bebyggelsens närhet är viktiga att bevara för avläsbarheten i det äldre odlingslandskapet.
- > Flera av byggnaderna i byn är i helhet och i detaljer välbevarade med äldre karaktär, ursprungliga proportioner och traditionella byggnadsmaterial.
- > Järnåldersgraven, den så kallade Kungshögen, är en viktig markör i landskapet och helt unik för Norbergs kommun.
- > De många stenåldersboplatser som finns i samma område från tiden då Långsjön var en del av en havsvik, flera tusen år före vår tideräkningens början. Genom sjön visualiseras läget för dessa boplatser som utnyttjades för jakt och fiske.

Landforsen (ingår i byägorna Hästbäck/Långsjö/Örbäck)

Området har rester efter tre byars hytt- och hammarverksamhet. Vid Landforsen, väster om bäcken ligger Hästbäcks hytt- och hammarområde. Öster om bäcken ligger Landforsens hytt- och hammarområde som tillhört Långsjö. Hyttverksamhet har även bedrivits i Örbäck där Dammsjöns vatten rinner ut i Långsjön. Hyttan från år 1785 på Landforsbacken är en välbevarad och restaurerad mulltimmershytta. Området ingår i Ekomuseum Bergslagen.

De två utmarkshyttorna är exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ut i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden.

Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

- > Landforsens mulltimmerhytta som en av få bevarade från sin tid, är viktig för upplevelsen av bergsbrukets betydelse i Bergslagen.
- > Lämningarna efter utmarkshyttorna speglar det expansiva tidigmedeltida bruket av hyttor belägna även i byarnas utmarker. Lämningarna är tydligast vid den norra platsen.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Landforsen

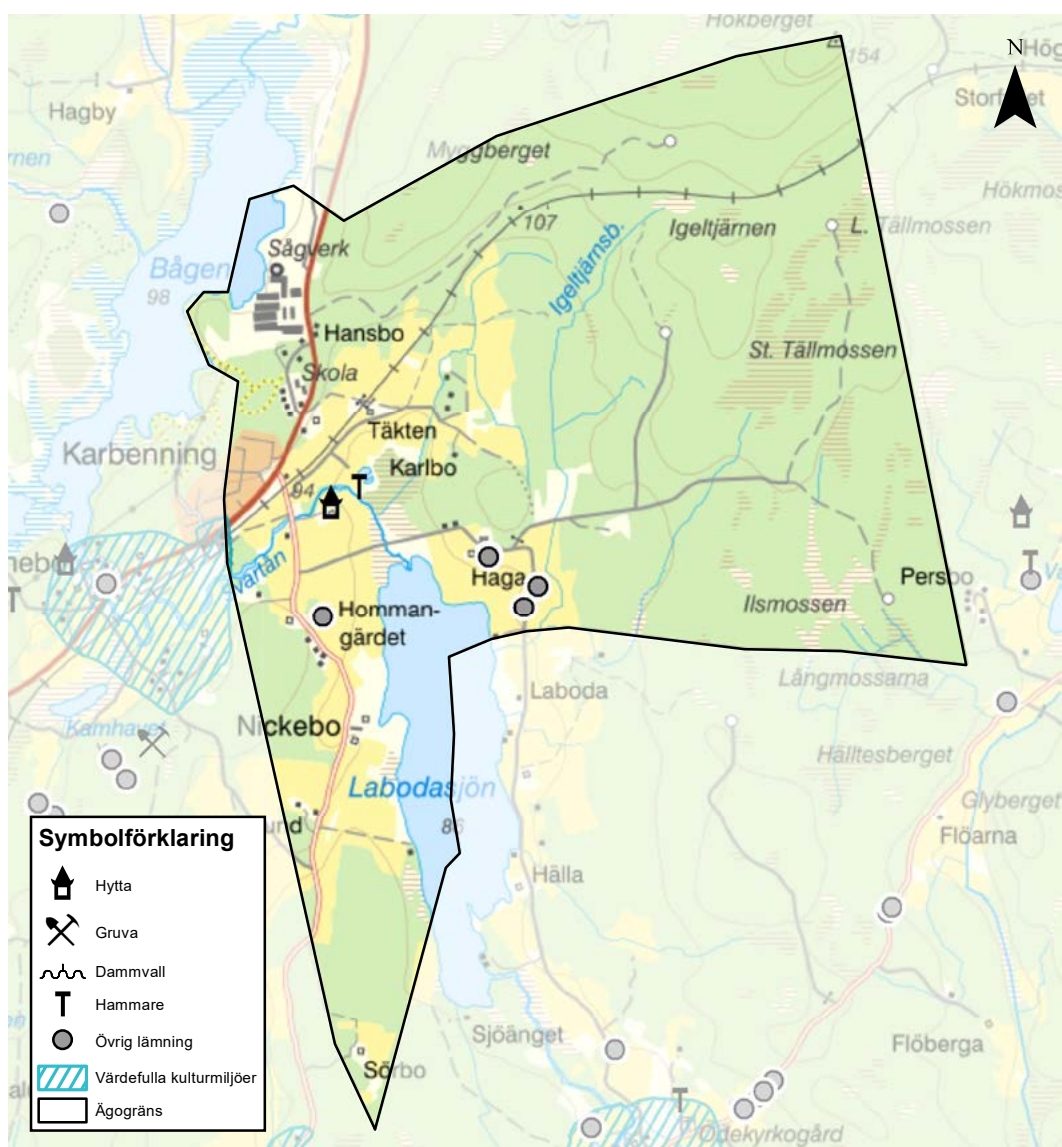
■ Enda kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen inom byägans del av Hästbäck-Landforsen-Örbäck. Restaurerad mulltimmerhytta vid Landforsen. Foto: Vlm-nbgehw-632.

Rekommendationer:

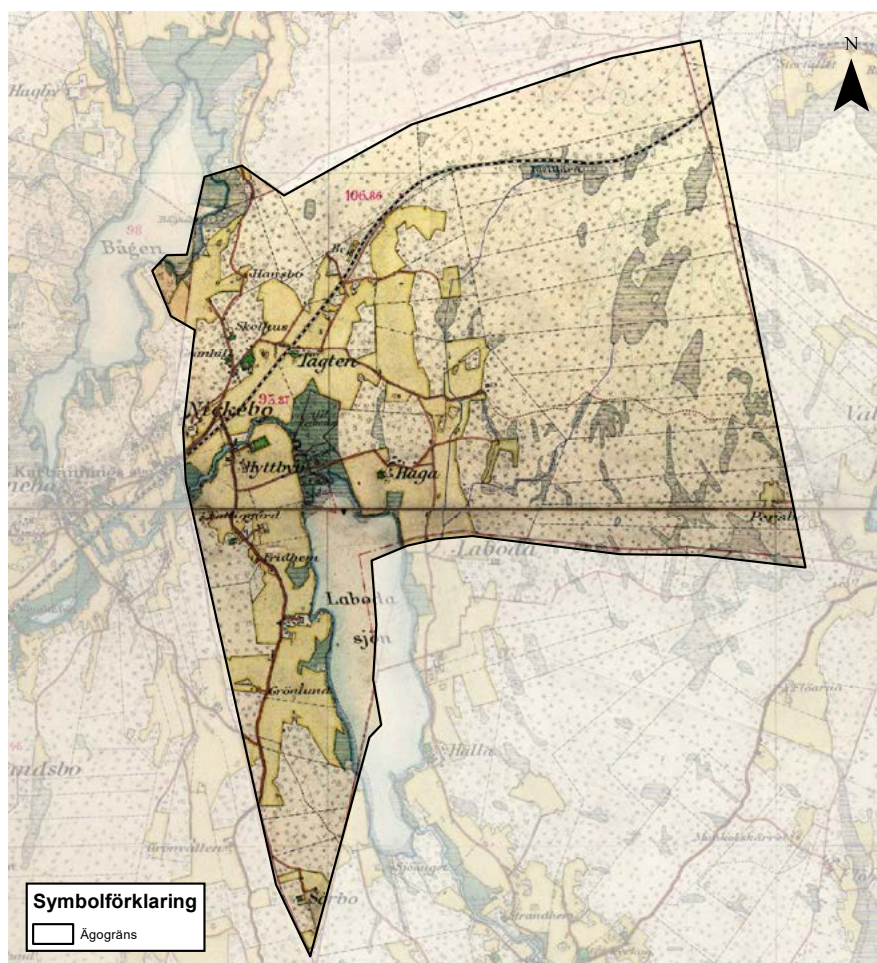
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Öppen åkermark bör i fortsättningen hållas öppen och inte bebyggas.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Området vid Multimmerhyttan bör ytterligare tillgängliggöras, vårdas och skyltas.

4.11 Nickebo

Nickebo ligger i Karbennings socken i kommunens sydöstra del och gränsar mot Olsbenning i norr. Karbennings stationssamhälle ligger till hälften inom byägan, den andra hälften ligger i grannbyn Bennebo. Bebyggelsen består utav den modernaste delen av stationssamhället med bland annat Karbennings sågverk, och flera större gårdar söder och öst om samhället.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Nickebos byåga.

■ Utbredningen av Nickebos byägor över Häresekoniska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalnlig.

Historik

Området kring Labodasjön i Nickebo har nyttjats redan under förhistorisk tid, vilket bland annat stenåldersboplatser vittnar om. Den första skriftliga hänvisningen till Nickebo är belagd till 1371, då med namnet Nickkabodum. Precis som för grannbyarna Bennebo och Laboda består ortnamnet av ett mansnamn – i det här fallet Nicke eller Nicka, förmodligen kort för Nikolaus – och bodha, det vill säga bod, fåbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. Hyttan låg vid Svartån, intill Nickebo herrgård. År 1539 är hyttan upptagen i redovisningen för uppbörden av den årliga räntan, och mellan 1600-talet och 1765 fanns även en hammare. Hyttan blåstes ned först 1873.

Strax söder om stationssamhället, på en höjd på andra sidan av järnvägen, ligger Gamla hemmet. Det uppfördes som fattigstuga 1905 och fungerade som det fram till 1960-talet. Äldrevården var tidigare en del av fattigvården, men de två funktionerna separerades genom ny fattigvårdslag 1918. Sedan dess fungerade Gamla hemmet som ålderdomshem fram till nedläggningen, då det blev privatbostad. Idag har det funktion som gästboende.

År 1900 var järnvägssträckan mellan Frövi och Krylbo klar, och därmed stambanan mellan Störvik och Mjölby. Den gick bland annat genom Nickebo. Samma år byggdes ett stort stationshus i den angränsande byn Bennebo, ritat av namnkunnige SJ-arkitekten Folke Zettervall. Fram till detta bestod Nickebo och Bennebo endast av jordbruksbebyggelse och de då nedlagda hyttorna. Stambanan och stationshuset gav förutsättningarna för det samhälle som finns idag. Området norr om stationshuset, i Bennebo, byggdes ut under 1930-talet med egnahemsvillor. Under 1960- och 1970-talen uppfördes villabebyggelsen som ligger i Nickebo.

I utkanten av stationssamhället ligger Karbennings Sågverk och Hyvleri, AB Karl Hedin. Sågen anlades 1919 av dalkarlar och kallades då "Massåga". Den såldes 1948 till Karl Hedin senior som genomförde successiv modernisering och utbyggnad sedan 1954. Under 1970-talet expanderade sågen kraftigt och är i dag AB Karl Hedins största sågverk, med en volym på 220 000 kubikmeter sågad vara.

■ Haga gård med vitmålad mangårdsbyggnad från sent 1800-tal, flyglar och utsikt över Labodasjön.
Foto: Vlm-nbgehw-758.

■ Karbennings Sågverk och Hyvleri, AB Karl Hedin. Foto: Vlm-nbgehw-368.

Landskap och siktlinjer

Den östra halvan av Nickebo består av tät, obebyggd barrskog. I den västra halvan ligger stationssamhället nära Labodasjön, omgivet av öppen odlingsmark. Utbredningen av odlad mark är nästan oförändrad sedan Häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908.

Järnvägen går genom stationssamhället och fortsätter nordöst, in i Hökmora. Från Bågen i norr till Labodasjön i söder rinner Svartån och här finns lämningarna efter både Bennebo och Nickebo hyttor. Från byvägarna kring Labodasjön har man längs stora sträckor utsikt över sjön på grund av markens svaga lutning och det öppna landskapet.

Kulturhistoriska lämningar

I Nickebo finns några stenåldersboplatser registrerade, nordväst om Labodasjön. Nordöst om sjön finns en fångstgrop samt en fyndplats för två trindyxor, vilket indikerar att fler boplatser kan finnas. Det finns också registrerade boplatser i detta område nordöst om Labodasjön, men på Laboda byäga.

Vid platsen för Nickebo hytta finns lämningar i form av två slagghvarp som delvis är utschaktade, två husgrunder, en dammvall, rester av såväl kvarts-, som malmupplag med mera. Tidigare stod här en lada som nu är riven, delar av dess grund kan ha tillhört hyttan. Några lämningar efter hammaren har inte påträffats på platsen, men dessa kan mycket väl vara överlagrade av hyttverksamheten som pågick länge efter att hammaren lagts ned.

Det finns även uppgifter om att Karbennings första kapell/kyrka ska ha legat öster om Labodasjön. Detta anses efter besiktning på platsen vara föga troligt.

Bebyggelse

Den gamla jordbruksbebyggelsen i Nickebo är till stor del större, välbevarade gårdar med byggnader från 1800-talet. Mangårdsbyggnaderna har ofta två våningar, och flera är vitmålade. I övrigt domineras byggnadernas exteriör av falurött timmer och lertegeltak. Flera av de stora gårdarna har mangårdsbyggnader och flyglar som bildar en helt eller delvis kringbyggd gårdsplan som till exempel Haga och Wernergården. Bebyggelsen i Nickebos del av stationssamhället domineras av villor i ett- eller ett och ett halvt plan från 1960–1970-talet, med fasader av mexitegel och tak täckta av betongpannor.

■ Bostadshus i två våningar från tidigt 1800-tal med rödslammad fasad, vita snickerier och dekorerad farstuvikst. Foto: Vlm-nbgehw-231.

■ Bostadshus i stationssamhället, uppfört under tidigt 1970-tal i mexitegel med betongpannor på taket. Foto: Vlm-nbgehw-489.

Värdefulla kulturmiljöer i Nickebo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Nickebo saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer. Hyttområdet i byn är mycket påverkat av senare tiders verksamhet.

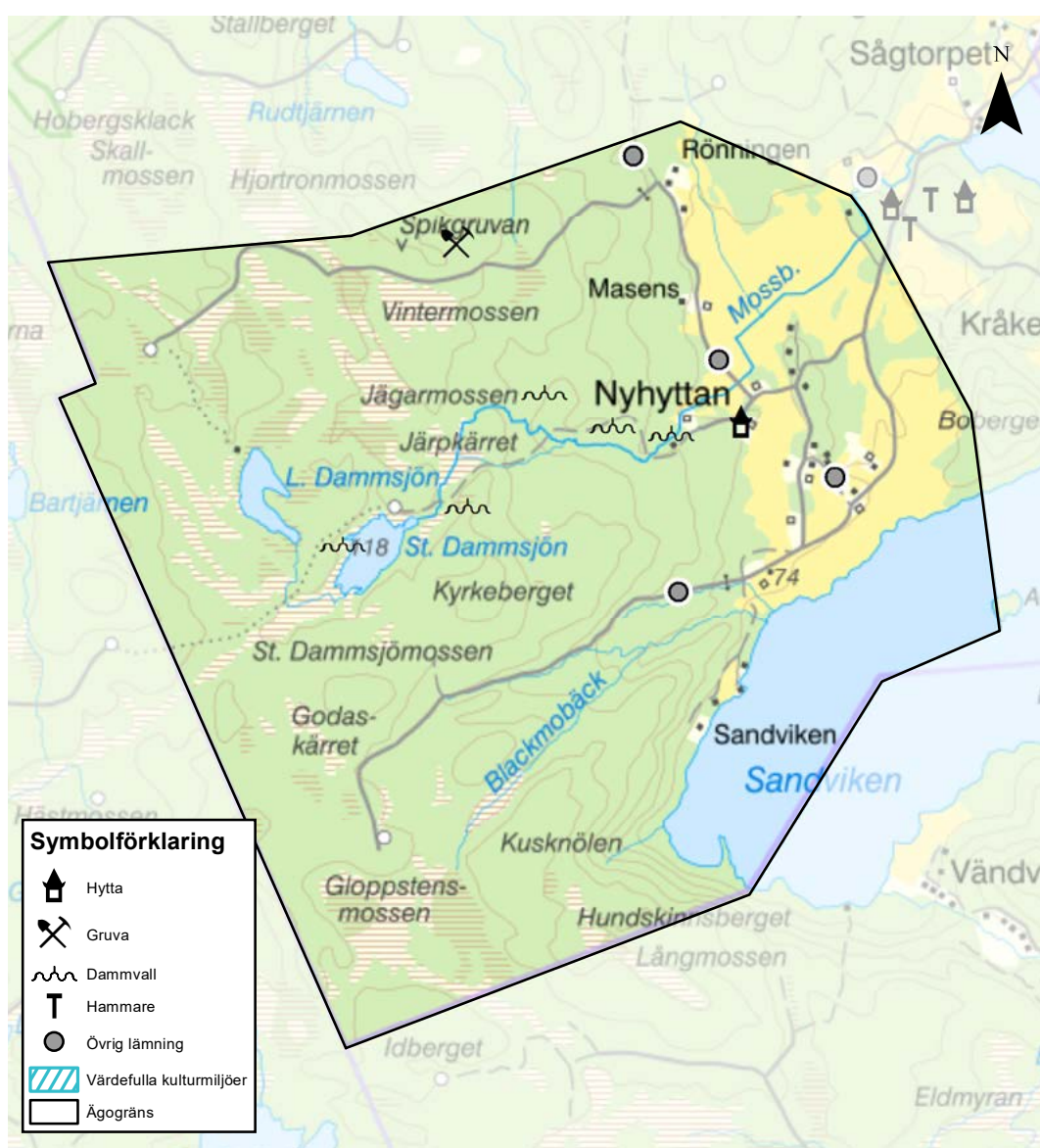
Inom Nickebo saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

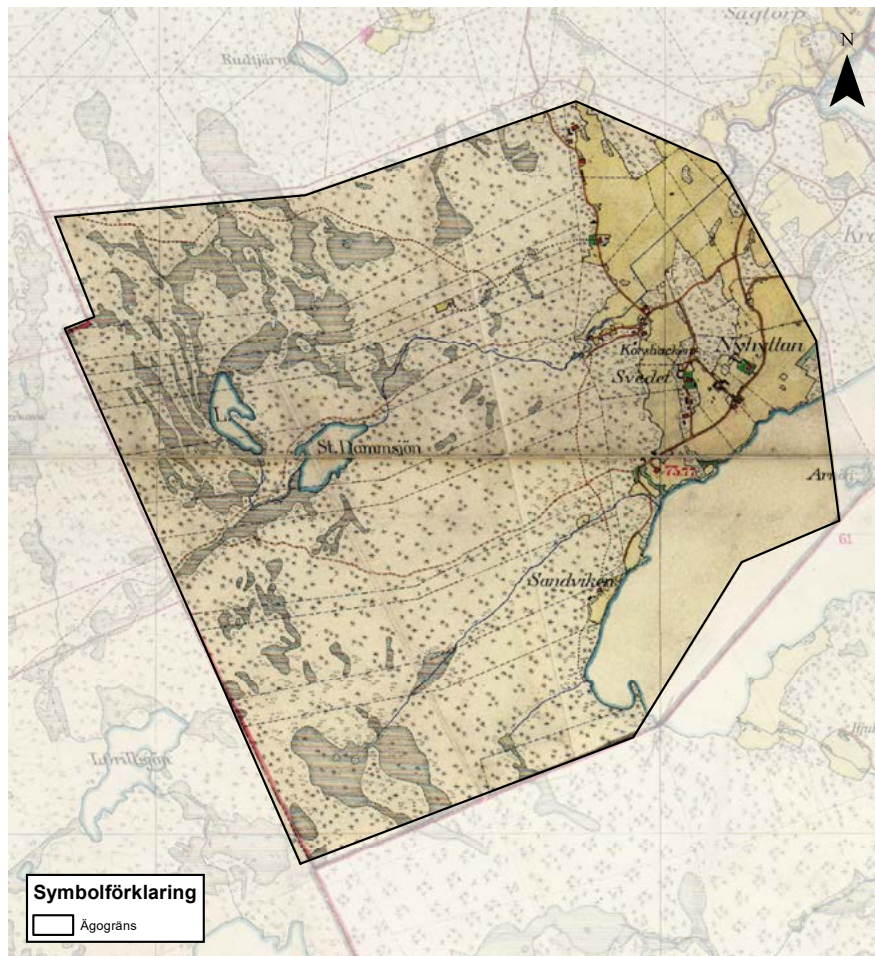
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

■ 4.12 Nyhyttan (Bovallen)

Nyhyttan ligger i Karbennings socken och är Norbergs sydligast belägna byäga. Byn ligger vid Hörendesjön och kallas även Bovallen. Bebyggelsen är till största delen från 1800-talet och början av 1900-talet. Husen har traditionellt utseende med rödmålade fasader och sadeltak och ligger spridda bland odlingslandskapet med utblick över sjön.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Nyhyttans byäga.

■ Utbredningen av Nyhyttans byäga över Häradsökonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Nyhyttan nämns i skrift första gången år 1539 som *Nyiehytta*. Ortnamn med efterleden – *hytta* syftar mer precist på metallframställningen än – benningnamnen och är tämligen ovanliga i Norbergs kommun. Det är inte helt ovanligt att det sker förväxlingar i litteraturen vad gäller historiska belägg mellan Nyhyttan i Karbennings socken och Nyhyttan i Norbergs socken.

Platsen har under medeltiden varit bebodd och troligen blivit en ödegård efter digerdöden på 1350-talet. Enligt ett dokument från 1621 ska "*den förste man att bygga i Nyhyttan*" ha kommit dit "*2 mansåldrar före Kung Gustavs tid*". Det var under 1400-talet platsen köptes av en bonde som bosätter sig i Borstensboda som platsen kallades då. Namnet Borstensboda lever kvar i kartmaterial och platsnamn fram till 1900-talet.

Hyttområdet låg vid Dammsjöbäcken mitt i byägan vid det som idag kallas Gamla gården. En hammarsmedja etablerades under tidigt 1600-tal och var i bruk fram till 1800-talets mitt. Dammvallar, luckor och vattenhjulsränna från Stora Dammsjön via Järpkärret försåg hyttområdet med vattenkraft. Hyttan blåstes ned 1749 och produktionen flyttades till Hästbäcks nya hytta. Enligt 1699 års karta ska det även ha funnits flera mindre kvarnar i området. På 1700-talet ska en sågkvarn ha funnits på platsen och även 1915 fanns en såg här enligt markering på historisk karta.

■ Före detta såg som ligger vid den gamla hyttplatsen. Foto: Vlm-nbgtl-90.

I norra delen av byägan, vid Morrbäcken på gränsen mellan Kråkebo och Nyhyttans ägor, låg ytterligare ett hytt- och hammarområde. Det kan vara ett äldre utmarksläge för Nyhyttans hytta, men också och mer troligt en parallell hytta även den från medeltiden. På kartor är hyttområdet tillskriven som tillhörande Nyhyttans byäga. Om Kråkebos hammare också har legat på den platsen är oklart. Möjligen kan Nyhyttans hammare flyttats till platsen när Kråkebos hammare lades ner. Se även under Kråkebo.

Under 1600-talet fanns två bergsmän i byn. Bebyggelsen var samlad på platsen för Gamla gården samt en mindre gård vid odlingsmarkerna söderut. År 1731 fanns fyra bergsmän i Nyhyttan. Trots att hyttan flyttats under 1700-talet fortsatte byn att växa med fler gårdar och mer bebyggelse. Byn genomförde ett laga skifte under första delen av 1800-talet, påbörjat 1835 och klart 1847. Då blev två markägare anmodade att flytta ut sina gårdar från hyttområdet. Den ende som fick bo kvar flyttade även han sin gård och tomten på hyttbacken blev ledig till försäljning. Byn fick till stor del den struktur som den har idag. På den gamla hyttplatsen uppfördes ett nytt bostadshus 1880.

■ Gamla gårdens mangårdsbyggnad från år 1880. Foto: Vlm-nbgtl-81.

■ Äldre mangårdsbyggnad som fungerade som byskola. Vlm-nbgtl-210.

I byn instiftades en roteskola med ambulerade lärare efter att folkskolestadgan införts under 1840-talet. Kring 1860 upphörde småskolan för att 1879 återinföras igen. Den äldre mangårdsbyggnaden på Hemmet 1:1 ställdes till förfogande för skolbarnen sedan ägaren hade uppfört en ny mangårdsbyggnad 1874. Skolan fungerade endast som småskola, de äldre barnen fick gå i folkskolan i Örbäck. Verksamheten upphörde 1893 och skolan hade då endast sex elever.

Nyhyttan/Bovallens Elektriska Förening bildades 1924. En kraftstation byggdes en bit nedanför Stora Dammsjön för att förse gårdarna med elektriskt ljus. Sjön och Järpkärret dämades upp till de nivåerna som tidigare använts för drift av hytta, hammarsmedja, kvarnar och sågar. Det dröjde fram till 1942 innan elnätet byggdes ut till Nyhyttan. Byggnaden finns inte kvar idag.

Landskap och siktlinjer

Området ligger på en höjd med utsikt över Hörendesjön i sydöst. I östra delen av byn ligger bebyggelsen omgärdad av odlingsmark och öppna ängar. Utbredningen av öppet landskap och odlingsmark är densamma som vid häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908. I den västra delen tar skog vid med mossar och kärr.

Kulturhistoriska lämningar

Vid Nyhyttans hyttområde finns omfattande lämningar, bland annat flera husgrunder, slagghvarp, ett spismursröse (eventuellt efter en ässja) och dammvall. Flera lämningar, till exempel vattenhjulsränna, husgrunder, en välvd spång och kantskonningar i bäcken härrör förmodligen efter en 1900-tals såg som har legat på platsen, men möjligen också efter den äldre sågkvarnen. Delar av slagghvarpen är urschaktade och skadade av en väg. Till hyttan hör ett system med flera dammvallar och vid en av dessa har det även legat en kvarn.

Vid hytt- och hammarområdet på gränsen mot Kråkebo finns en hyttruin och slaggvarp samt en eventuell hammarlämning. Hyttruinen är skadad och täckt av dumpmassor efter rensning av bäcken. Se även under Kråkebo.

I norra delen av byägan ligger Spikgruvan, ett gruvområde med tre gruvhål registrerade, varav ett är sprängt med krut eller dynamit. Det finns även ett närliggande gruvhål och ett kvartsbrott kvar inom byägan.

Inom byägan finns flera gränsmärken registrerade. Tre av dessa, varav ett femstenarör, är belägna på gränsen mot Västervåla socken. Det finns även en varggrop samt två broar registrerade. En trefaldighetskälla ska enligt uppgift ha funnits i den nordligaste delen. En fyndplats för kvarts och en kvartsbit med avslagsspår indikerar att det kan finnas en boplats i närområdet. Dessutom finns ett stort antal kolningslämningar i form av såväl kolbottnar som kolarkojsrester.

Bebyggelse

Byns gårdar har till stor del kvar strukturen som den fick efter laga skiftet under första delen av 1800-talet. Byn har sedan kompletterats med fler gårdar och bebyggelse från tiden kring sekelskiftet 1900. Gårdarna ligger på en höjd över sjön omgivna av ängar och odlingsmark. Byggnaderna är till största delen timrade och ofta klädda med träpanel. Fasaderna är målade med röd slamfärg och som taktäckning ligger både lertegel och i många fall plåt. Varje gård har flera ekonomibyggnader. Två mindre områden med fritidshus från 1900-talets mitt har kompletterat jordbruksbebyggelsen i den norra och södra delen.

■ Bostadshuset från år 1864 på Gustav Hagbergs gård. Foto: Vlm-nbgtl-113.

Loftbod på gården Svedet. Foto: Vlm-nbgtl-189.

Fritidshus från 1970-tal i norra delen av byn. Foto: Vlm-nbgehw-696.

Värdefulla kulturmiljöer i Nyhyttan

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Nyhyttan saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer. Hytt- och hammarområdet är delvis skadat av senare tiders verksamhet.

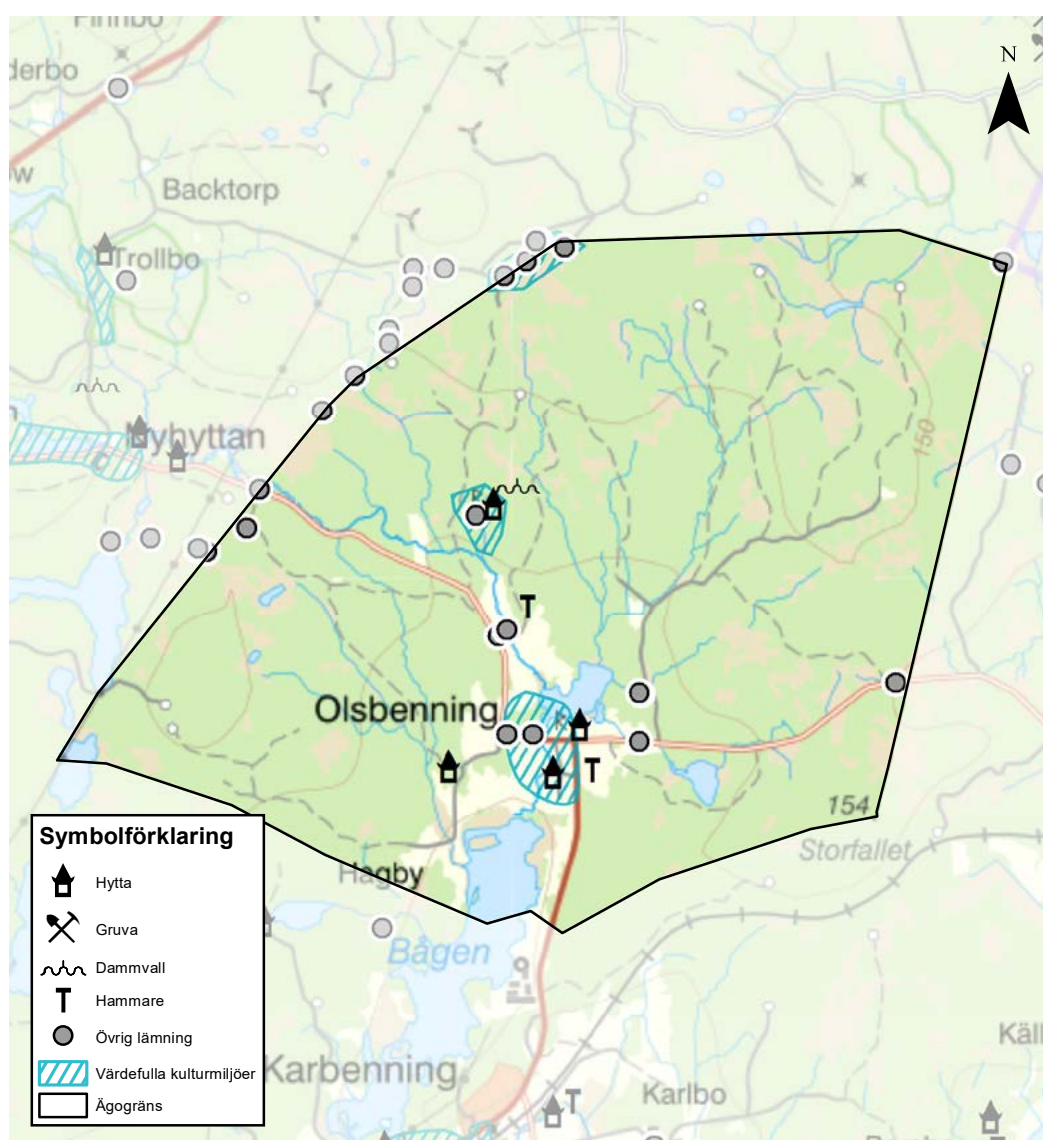
Inom Nyhyttan saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

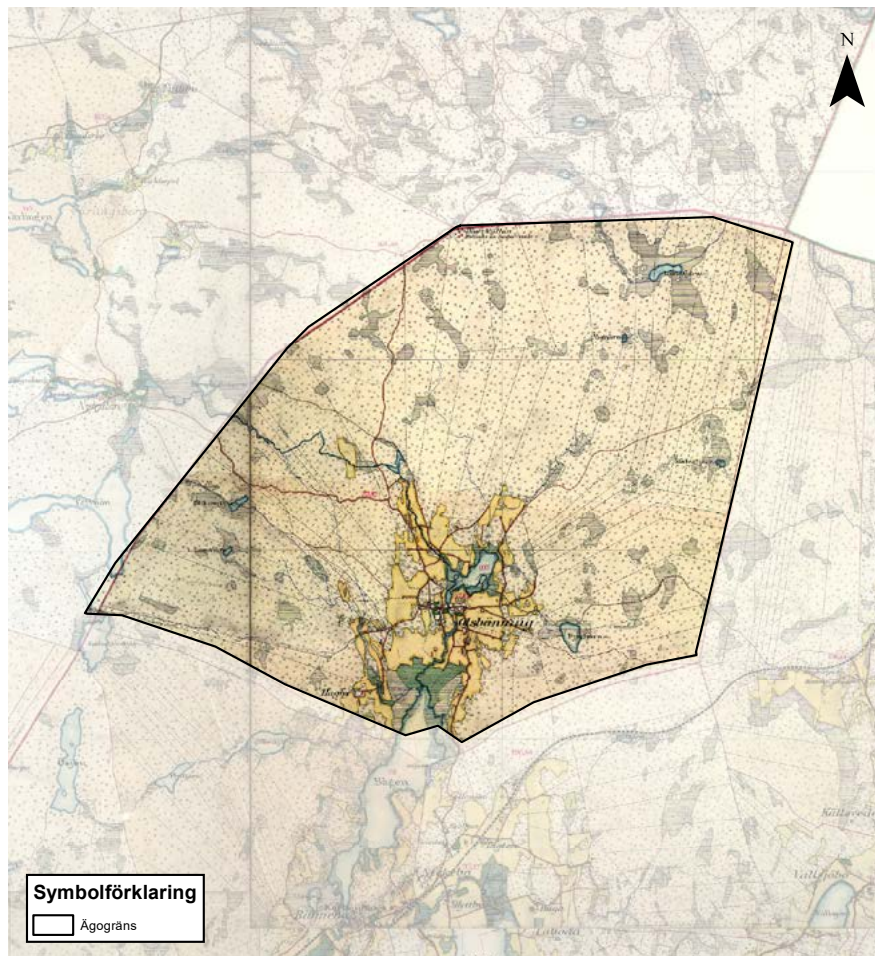
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

4.13 Olsbenning

Olsbenning är en stor och unik bergsmansby som ligger i Karbennings socken vid Svartån norr om sjön Bågen. Det är en klassisk bergsmansby som kännetecknas av gårdar med stora manbyggnader i två våningar. Bebyggelsen har en tät struktur med gårdarna samlade kring hyttplatsen vid ån.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Olsbennings byåga.

■ Utbredningen av Olsbennings byägor över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

De äldsta spåren är från stenåldern och består av en boplats och en kvartsskrapa som påträffats på östra sidan ån under lämningarna av Olsbenning övre hyttområde. Medeltiden förefaller sedan vara den stora tiden för en agrar kolonisering och bergsbruk. Arkeologiska undersökningar har visat att byns hytta, Olsbennings övre hytta och även Lapphyttan sannolikt anlades redan i slutet av 1100-talet. Lapphyttan övergavs vid början av 1400-talet medan Olsbenning övre hytta som hyttplats har kontinuitet fram till 1800-talets senare del.

År 1539 omtalas Olsbenning (Olsbönning) för första gången i skriftliga källor. Ort-namn med efterleden –benning tolkas som en plats som etablerats genom bergsbruket och hyttdriften. Ordet ansågs förr komma från -bygning och syfta på hyttbyggnaden. Numera tolkas det stamma från det fornsvenska verbet byggja – en plats där man bedrev bergsbruk. Förleden i Olsbenning är mansnamnet Olof, den förste ägaren. År 1539 fanns två bergsmän i byn, sannolikt bosatta på var sin sida om ån. Troligen har gårdar och jordbruk etablerats parallellt med att hyttdriften i byn påbörjats.

I Olsbenning är en hytta belagd år 1539, men inom byägan finns lämningar och ruiner efter fyra hyttor och två hammarsmedjor. Lapphyttan och Mats Mikaels hytta tillhör de för Norberg så unika hyttor som övergavs redan under medeltiden. De är daterade till 1100–1400-tal respektive 1300–1500-tal. Olsbennings övre hytta låg omedelbart söder om bygatan vid åns östra sida och har sitt ursprung i 1100-talet enligt de arkeologiska undersökningar som genomförts. Övre hyttan lades ned 1876 och har legat på samma plats hela brukningstiden. Den har dock byggts om och förnyats vid olika tillfällen, sista gången 1852. Då byggdes en ny hytta av sten på en rustbädd av grovt timmer. Då hyttan lades ned uppfördes en såg och kvarn på platsen. Sågen var i drift till 1917 då en kraftstation etablerades där. Kvarnen användes in på 1930-talet. Ytterligare en hytta, Olsbenning nedre, anlades under 1600-talets början och var i drift fram till 1717. Denna låg vid Nedre hammaren. Både Övre och Nedre hammaren kom i bruk under 1630-talet och lades troligen ned samtidigt med den Övre hyttan 1876.

På gränsen mot Norbergs socken finns en källa, Digerkällan, som enligt traditionen upptäcktes redan vid tiden för Digerdöden. Kring denna källa anlades en brunn- och badanläggning i början på 1800-talet. Anläggningen lades ned 1914, men genom hembygdsföreningens försorg uppfördes en ny brunnspaviljong över källan 1941. Denna har sedan renoverats och återinvigdes 2012.

■ Den framgrävda masugnsruinen vid Lapphyttan. Foto: Kenneth Sundh.

Landskap och siktlinjer

Byns organisering utgår från Olsbenning Övre hytta och ån. Åkermarken är belägen tätt runt byn och de stora skogsklädda utmarkerna ligger i norra delen. Spåren från bergsbruket och storskiftet i slutet av 1700-talet är tydliga. Fortfarande är många gårdar samlade vid den gamla bytomten vid ån. Dammen ger en tydlig industriell karaktär åt platsen. Den mycket viktiga kolen framställdes i de vida skogsområdena som också användes för slätter och skogsbete.

Den första kartan över byn från 1699 anger bebyggelsen på vardera sidan om ån. Västra och Östra gården kallades dessa, men bestod redan då av flera gårdar. Åren 1794–1795 genomgick byn storskifte, men det var främst gårdarna på den östra sidan om ån som påverkades av detta. År 1799 utbröt en brand på den västra sidan om ån och stora delar av bebyggelsen förstördes.

Landsvägen som kommer söderifrån och viker av mot öster är mycket gammal och finns på äldre kartor. Vägen västerut byggdes som ett så kallat nödhjälpsarbete åren 1921–1923, vilket en minnessten utmed vägen, registrerad i FMIS, uppmärksammar.

Landskapet har idag kvar de öppna markerna kopplade till åkerbruket medan slätterängar och beteshagar har växt igen eller planterats med barrskog.

■ Detalj av ladugård uppförd med slaggsten. Foto: Vlm-nbgfe-22.

■ Vy över Olsbenning. Foto: Vlm-nbgfe-110.

Kulturhistoriska lämningar

Från förhistorisk tid finns spåren av en boplats av stenålderskaraktär samt fyndet av en kvartsskrapa under Olsbennings övre hytta mitt i byn, vilket visar att området nyttjats även under förhistorisk tid, om än inte kontinuerligt fram till medeltidens kolonisering genom bergsbruket.

Samtliga anläggningar och ytorna däremellan vid Lapphyttan (RAÄ Karbenning 22:1) undersöktes arkeologiskt åren 1978–1983 och en kompletterande utgrävning av masugnsruinens utslagsbröst skedde 2009. Området är nu restaurerat till utseendet före utgrävningen och skyltat. Här finns alla på ett medeltida masugnsområde förekommande anläggningar representerade, till exempel masugnsruinen med tillhörande slagghvarp, färskningshårdar med slagghvarp, rostningsgrop, kolupplag, lämningar efter järnbod, med mera. En dammvall finns ett stycke uppströms bäcken, även denna delundersöktes i samband med utgrävningarna av Lapphyttan.

Mats Mikael's hytta undersöktes 1981 och består av en hyttruin och fyra slagghvarp, varav tre med masugnsslagg och ett med färskningslagg. Lämningarna är lättidentifierade och tydliga.

Vid Olsbennings övre hytta finns en tydlig hyttruin samt omfattande malm-, kol- och slagglager, liksom en kolhusgrund och dammvall. Lämningarna efter hyttan är till stor del överlagrade av såg- och kvarnlämningar från verksamheten som efterträddes hyttan på platsen. Hyttbacken med kol- och malmlager undersöktes arkeologiskt 1999 varvid hyttområdets anläggande kunde dateras till slutet av 1100-talet.

Olsbenning nedre hytta var samlokaliserad med Olsbennings nedre hammare. På platsen finns såväl hytt- som hammarruin, fem slagghvarp, varav tre med masugnsslagg och två med hammarslagg, dammvallar, vattenhjulsrännor med mera.

Den andra hammaren i byn – Olsbennings övre hammare har relativt sett välbevarade lämningar i form av hammarruin, dammvall och en vattenränna. I anslutning till denna finns även registrerade vägbankar och kantskoningar i ån.

Inom byägan finns även registrerade lämningar efter ett tegelbruk, ett gränsmärke mot Norbergs socken, två så kallade kilometerstenar, en färdväg och en tjärdal. Längs vattendragen, Svartån och Murån, finns också flera såg- och kvarnlämningar. De senare av oklar ålder. Av dessa är en sågverkslämning registrerad. I skogsmarkerna finns få lämningar registrerade, men sett till platsens historia finns troligen omfattande lämningar efter kolning, tjärtillverkning, slätter och äldre vägar i området.

I norra delen av byägan, delvis belägen i Norbergs socken, finns även lämningar efter brunn- och badanläggningen Digerkälla med ett renoverat brunnshus och lämningar efter badanläggningar. I området ligger den så kallade Grötgranen, ett träd som på något sätt delat sig och sedan vuxit ihop och bildat ett hål, vilket kallas välbundet träd. Ett sådant ansågs i äldre tid ha magiska krafter som botade många åkommor, framför allt när barn drabbats av rakitis, engelska sjukan. Tre gånger skulle barnet dras genom hålet motsols. Ritualen skulle helst ske en torsdagskväll i nedan under absolut tystnad. Under den tid som Digerkällan var i bruk var det sed att brunnsgästerna skulle promenera varje kväll efter kvällsmaten, den så kallade Grötlunken, vilket gett granen dess namn.

Bebyggelse

Bebyggelsen i Olsbenning är samlad i och kring bykärnan. Ekonomibyggnaderna är timrade och målade med röd slamfärg samt i många fall klädda med kilsågade panelbrädor. Detta utgör den traditionella bebyggelsen som sedan har blandats upp med herrgårdsliknande mangårdsbyggnader målade med oljefärg i kulören gul, vit eller grå.

Mangårdsbyggnaderna har ett uttryck som visar på en framgångsrik verksamhet och en strävan att efterlikna arkitekturen i de större städerna. Brutna plåttak eller tegeltäckta sadeltak karaktäriserar mangårdsbyggnaderna. Ladugårdarna är ofta uppförda i putsad slaggsten. Ett återkommande karaktärsdrag på mangårdsbyggnaderna är rikt dekorerade farstukvistar, ofta utförda i empirestil.

Värdefulla kulturmiljöer i Olsbenning

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Värdefulla kulturmiljöer i Olsbenning är Olsbennings bergsmansby, Lapphyttan och Digerkälla. Olsbennings bergsmansby med bergsmansgårdarna grupperade kring hyttplatsen som utgör ett riksintresseområde för kulturmiljövården. Både Olsbennings bergsmansby och Lapphyttan ingår som besöksmål i Ekomuseum Bergslagen.

Olsbennings bergsmansby

Olsbenning är en typisk bergsmansby som kännetecknas av gårdar med stora mangårdsbyggnader i två våningar. De ligger relativt glest grupperade utmed vägen, där två gårdar längst i söder är skilda från övrig bebyggelse. Byn har en tät struktur med de fem gårdarna samlade i centrum. De stora mangårdsbyggnaderna har ofta parställda flyglar som tillsammans med mangårdsbyggnaden bildar en gårdsplan. Äldre ekonomibyggnader finns i gårdarnas närområde.

Olsbenning är ett tydligt exempel på en bergsmansby med välbevarad struktur. Längs ån finns en ovanligt välbevarad miljö med många små vattenkrävande anläggningar som tvättstugor, kvarnstall, smedjor samt lämningar av bland annat en kvarn. Byggnaderna inom området är i många fall välbevarade och byggda med material som berättar om äldre tiders hantverksmetoder.

■ Byvägen med bebyggelse tätt inpå. Foto: Vlm-nbgls-22.

Mangårdsbyggnaderna har en arkitektur med tydlig koppling till tidens stilideal. Det stora antalet ekonomibyggnader, ofta placerade vid vägen som leder genom byn, visar på ett äldre samhälles behov av olika byggnader för hushållets funktioner. Den täta bebyggelsestrukturen i bykärnan visar hur ett mindre samhälle växt fram tack vare närheten till vattenkraft och järnhanterings verksamhet.

Värdebärare:

- > Bergsmansbyn har en tydlig struktur som är väl avläsbar i landskapet med ett öppet odlingslandskap som omsluter byn.
- > Den välbevarade bystrukturen och hyttlämningarna centralt i byn berättar om ett samhälles framväxt kring järnhanteringen och dess mycket långa kontinuitet från 1100-talet fram till 1800-talet.
- > Bergmanskårdarnas uttryck är ett tydligt spår från tidens arkitektoniska strömningar.
- > Ekonomibyggnader och dess placering vid byvägen.
- > Den äldre vägen som sträcker sig genom byn är viktig för förståelsen och avläsbarheten i landskapet.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Olsbennings bergsmansby

■ Huvudbyggnad från 1840-talet med flyglar från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgfe-16.

■ Matts-Ersgårdens mangårdsbyggnad från år 1856. Foto: Vlm-nbgfe-81.

Lapphyttan

Lapphyttan och verksamhetens lämningar där är inte bara den äldsta kända masugnen i Europa utan också den hyttanläggning som var startskottet på förståelsen av medeltida hyttanläggningar, dess teknik och organisation.

Värdebärare:

- > Den samlade miljön med hyttområdet och dess olika anläggningar samt den uppströms belägna besparingsdammen ger tillsammans en unik inblick i det medeltida bergsbruket och är av stor pedagogisk betydelse. Den är en av de unika utmarkshyttorna och är även av vetenskapshistoriskt intresse.

Digerkällan

Brunns- och badanläggningen Digerkällan var i bruk från början av 1800-talet fram till 1914. Den besöktes inte som de flesta brunnsanläggningar av societeten utan var en mer folklig anläggning.

Värdebärare:

- > Lämningarna efter brunns- och badanläggningen som speglar ett mer folkligt alternativ till de samtida brunnsanläggningarna för societeten.

■ Lämningar efter en av Digerkällans badanläggningar. Foto: Lena Berg Nilsson.

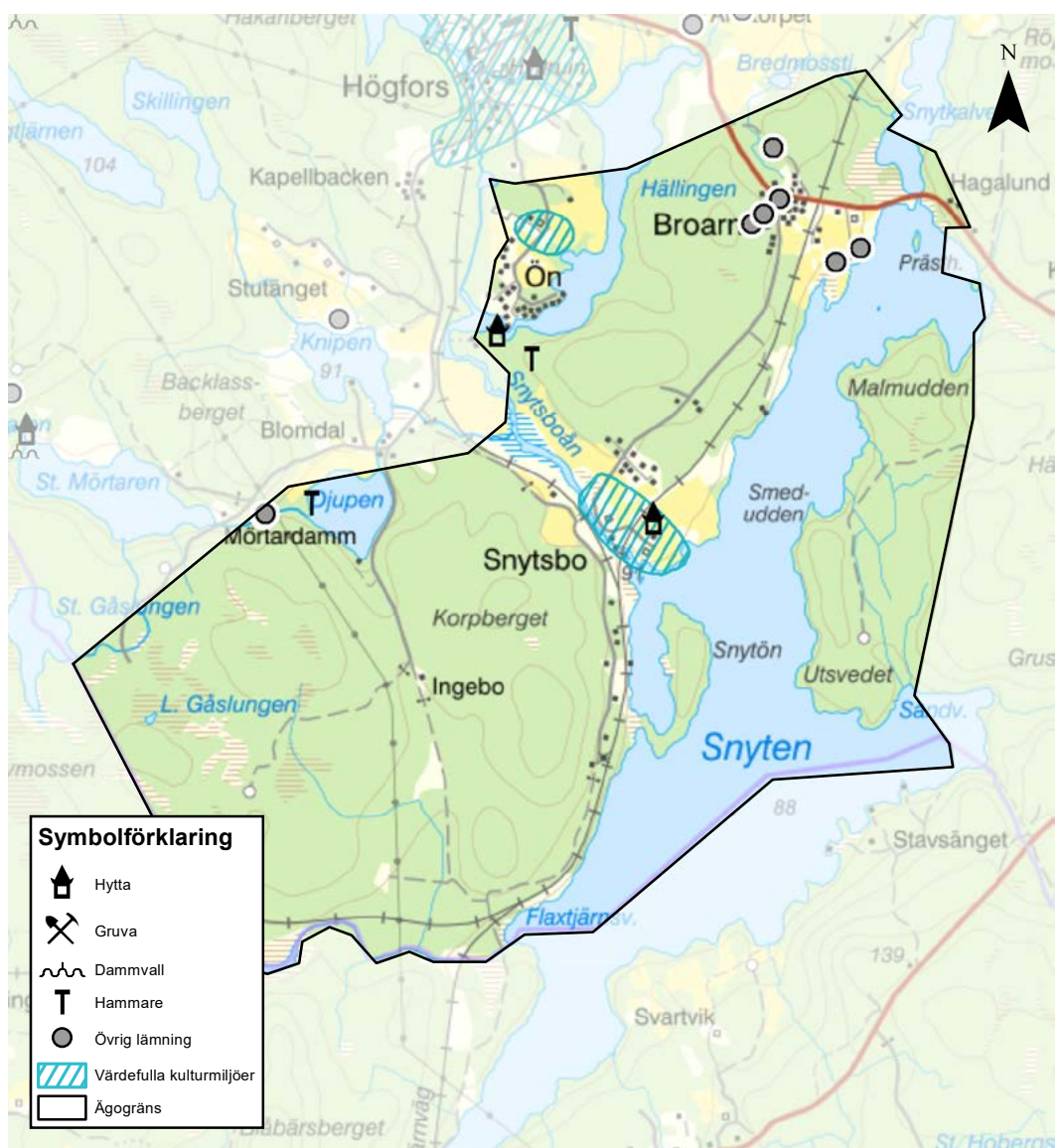
■ Den restaurerade brunnsaviljongen som invigdes 2012. Foto: Lena Berg Nilsson.

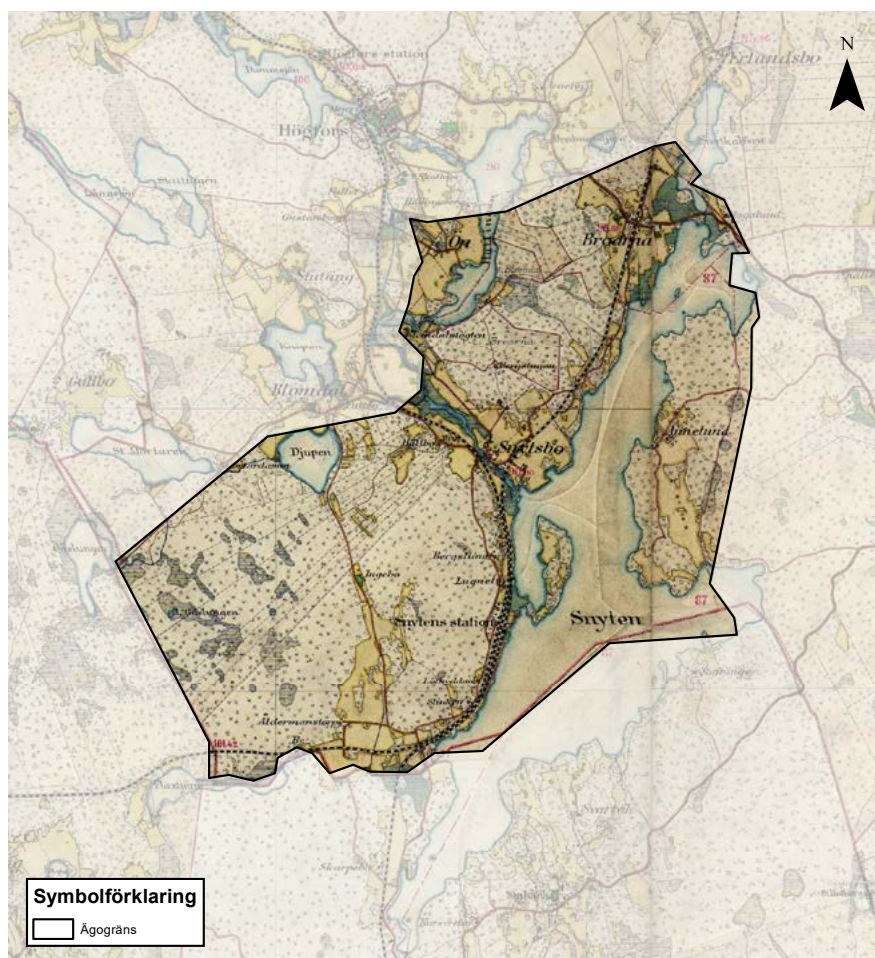
Rekommendationer:

- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Områden av riksintresse för kulturmiljövården ska så långt det är möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön.
- > Eventuell ny bebyggelse inom kulturhistoriskt värdefulla kulturmiljöer bör anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, volym, material och färgsättning.
- > Hytt-, hammar- och såglämningarna mitt i Olsbennings by är väl synliga och det är viktigt att området röjs och hålls öppet.
- > Lapphyttans område bör hållas öppet och röjt.
- > Området kring Digerkälla bör hållas röjt och paviljongen vårdas.

4.14 Snytsbo

Snytsbo ligger sydöst om Norberg i Karbennings socken. Stora delar av byägan utgörs av sjön Snyten som har gett byn sitt namn. Järnvägarna Kärrgruvan-Ängelsberg och Krylbo Västanfors (Fagersta C) möts vid Snyten och skär som ett kors genom byägan. Snytsbo har en blandad bebyggelse som ligger vid järnvägen och vattendragen.

■ Utbredningen av Snytsbo byåga över Häradssekonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Området har nyttjats även under förhistorisk tid, vilket en boplats av stenålderskaraktär och fynd av kvartsavslag i norra delen av byågan visar.

År 1539 omtalas Snytsbo (*Snijudsboda*) för första gången i skriftliga källor då en hytta togs upp i redovisningen för den årliga räntan. Förleden i ortnamnet kommer från sjön "Snyten" och efterleden -bo från *bodha*, betydande bod, fåbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. Snytsbo kan därför tolkas som (få)boden vid sjön Snyten. Hyttan blåstes ned någon gång mellan åren 1650 och 1700 på grund av skogsbrist. Det har också funnits en hammare inom byågan, väster om sjön Djupen nära gränsen mot Blomdal, som var i drift under 1600-talet.

Kartbelägg från 1600-talet visar att det fanns ett frälsehemman, ett skattehemman och en "mölnargård" intill hyttan. Under 1800-talet skiftades gårdarna och mot slutet av 1800-talet flyttades det ena av frälsehemmanets två gårdar ut ur bykärnan.

Den omfattande järnproduktionen kring Norberg gjorde att man tidigt drog järnvägar för att frakta järn från Norberg till Mälaren via Ängelsberg.

■ Banvaktarbostad längs den nu nedlagda järnvägen mellan Kärrgruvan och Ängelsberg. Foto: Vlm-nbgehw-1.

Engelsberg-Norbergs järnväg från Kärrgruvan till Ängelsberg togs i bruk 1856 och skar då igenom skogen i Snytsbos östra del. Redan 1876 byggdes den om med ny spårvidd och en ny sträcka längre västerut, längs med Snytsboån och Snyten. Den gamla järnvägen från 1856 är i dag en skogsväg. Häradskartan från 1908 visar flera namngivna torp längs med 1876 års järnväg, samt två banvaktarstugor. Inga torp och endast en banvaktarstuga finns kvar idag. När den av staten byggda stambanan Frövi-Storvik anslöt år 1900 byggdes det nu rivna stationshuset. Stambanan innebar att det ganska folktomma Snytsbo blev en viktig järnvägsknut och satsningen på stationsområdet präglades av detta. Stationshuset var en stor tegelbyggnad ritad av SJ-arkitekten Folke Zettervall, och var mycket likt Västanfors station, (numera Fagersta centralstation) uppförd samma år av samme arkitekt. I anslutning till stationshuset byggdes en rad andra byggnader, bland annat arbetarbostäder och en banmästarbostad.

■ Hus uppfört som banmästarbostad år 1902, ritad av Folke Zettervall. Foto: Vlm-nbgsb-2151.

■ Den tidigare tvättstugan i intill platsen där Snytsbo station låg. Foto: Vlm-nbgsb-2156.

En karta från 1600-talets slut visar att Broarna då bestod av två gårdar avstyckade från grannhemmanet Snytsbo. Dessa två gårdar var den enda bebyggelsen fram till att järnvägen Krylbo-Västanfors drogs genom Broarna, alldeles intill gårdarna. Då uppfördes en banvaktarstuga, nu riven, intill korsningen mellan järnvägen och landsvägen. Efter detta växte Broarna långsamt. Häradskartan från 1908 visar två nya fastigheter och 1924 byggdes Folkets Hus. Under 1930- och 1940-talet uppfördes flera egna hem i området.

Ön tillhörde tidigare grannbyn Blomdal och kallades även Blomdalsön. En karta från 1699 visar att det då fanns ett torp där vid namn ”Kiörarens torp”. Vid platsen för torpet finns i idag tre gårdar. En av dessa flyttades ut ur den omedelbara bykärnan efter enskiftet 1820. Sedan mitten av 1960-talet har det växt fram ett fritidshusområde söder om gårdsbebyggelsen vid Hällingens strand.

I skogarna nordost om Snytsbos hyttlämningar och gamla bykärna uppfördes några mindre fastigheter kring sekelskiftet 1900. Under 1900-talet växte det fram ett litet villasamhälle med ett tiotal fastigheter.

Landskap och siktlinjer

Landskapet i Snytsbo domineras av barrskog. En jämförelse med häradsekonomska kartan från år 1908 visar att så även var fallet för hundra år sedan. Snytsboån rinner från Hällingen till Snyten och skär genom Snytsbo på diagonalen. Kring ån och vid mynningen är landskapet fortfarande öppet i det som förut var odlingsmark.

Kulturhistoriska lämningar

Vid det registrerade boplatsoområdet har det påträffats kvarts och kvartsavslag, och något söder därom ytterligare kvartsavslag vid två lokaler. Möjligen kan fynden indikera en större stenåldersboplatz än vad som är registrerat.

Hyttområdet består av en slaggförekomst med masugnsslagg och enstaka stycken av hammarlagg, den troliga platsen för en dammvall och en vattenränna. Hyttområdet är kraftigt skadat av bebyggelse och täkt. Slagg från området har troligen använts vid järnvägsbygget.

Vid hammarområdet i Snytsbo finns endast två slagghvarp varav ett med färskningslagg och en från sen tid härstammande dammvall. Bedömningen som hammarområde baseras delvis på läget.

I norra delen av byägan finns en milstolpe från 1875 och en kilometersten. Inom byägan finns också ett sekundärt slagghvarp och en minnessten öster om sjön Hällingen. Öster om Snyten finns vid ett par lokaler kolningslämningar i form av kolbottnar och kolarkojrester. Längst i söder finns även en varggrop registrerad.

Bebyggelse

Snytsbo har en mycket splittrad bebyggelse längs med järnvägarna och sjöarna. Den gamla bykärnan och ett litet område i Ön präglas av relativt välbevarad jordbruksbebyggelse från sent 1800-tal, med rödmålade byggnader, tegeltak och uthus i slaggsten. Längs med järnvägen söder om den gamla bykärnan ligger flera mindre fastigheter från sekelskiftet 1900 där små, röda hus med snickarglädje dominerar. Det finns några spår kvar från tiden då järnvägarna drogs och längs med den gamla järnvägen från 1850-talet finns banvaktarstugan Ingebo kvar, en rödmålad timrad stuga med vita knutar och lunettfönster. Längs med 1870-talets järnväg finns även där en banvaktarstuga samt en banmästarbostad och en tvättstuga. De två senare är uppförda i tegel med arkitektur typisk för järnvägens bebyggelse kring sekelskiftet 1900.

Bebyggelsen i Broarna är idag väldigt förändrad med tilläggsisolering, verandor och andra nybyggen från sent 1900-tal. Samhället präglas dock fortfarande av egnahemsbebyggelsen, med några välbevarade hus från 1930-talet. Dessa är villor i ett och ett halvt plan med brutet tak och putsade eller panelklädda fasader.

Förutom de tre äldre gårdarna är bebyggelsen i Ön uteslutande fritidshus från 1960-talet och framåt. Det lilla villasamhället nordost om Snytsbo gamla bykärna har en brokig bebyggelse med olika fastigheter från sent 1800-tal till sent 1900-tal.

■ Tidstypiskt bostadshus från 1920-talet i Broarna. Foto: Vlm-nbgsb-2254.

Värdefulla kulturmiljöer i Snytsbo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Snytsbo är Snytsbo bykärna och Ön värdefulla kulturmiljöer.

Snytsbo bykärna

De tre gårdarna i den gamla bykärnan präglas av 1800-talets andra hälft och är relativt välbevarade, trots att flera ekonomibyggnader har rivits. Två av gårdarna ligger på tomter som har varit bebyggda åtminstone sedan 1600-talet. Rödmålade fasader, vita knutar och tegeltak dominerar exteriören. Till den flyttade gården hör en stor slaggstensladugård som är väl synlig på en höjd. Husen ligger nära byvägen och det öppna landskapet bidrar till upplevelsen av äldre tiders jordbrukslandskap. Jordbruket har upphört sedan länge men kring gårdarna är marken fortfarande öppen.

Nedanför den äldre bykärnan finns lämningar efter medeltida hytta och hammare.

Värdebärare:

- > Det öppna landskapet kring gårdarna och byvägen som slingrar sig mellan dem som bidrar till områdets upplevelsevärde.
- > Byggnadernas struktur på gårdarna och gårdarnas placering i relation till varandra, vattnet och hyttlämningen vittnar om äldre tiders levnadssätt där järnhanteringen spelat stor roll.
- > De traditionella materialen och färgerna med lertegeltak, rödmålade fasader och timmerstommar.
- > Flera byggnader är delvis eller i helhet uppförda i slaggsten, ett byggnadsmaterial som traditionellt använts i Bergslagen och i områden med exempelvis järnbruk.
- > Lämningar efter hytta och hammare visar på byns historia som bergsmansby.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Snytsbo bykärna

■ Bodlänga intill Snyten. Foto: Vlm-nbgsb-2177.

■ Jordkällare i slaggsten i Snytsbo bykärna. Foto: Vlm-nbgsb-2175.

Ön

På en höjd mellan järnvägen och Hällingen ligger två av Öns tre ursprungsgårdar, den tredje flyttades ut efter enskiftet år 1820. Landsvägen slingrar sig kring höjden och byggnaderna är väl synliga. De två gårdarna som utgör bykärnan har mycket välbevarade gårdsstrukturer med mangårdsbyggnader och fågårdar på var sin sida av byvägen. Byggnadsbeståndet präglas av 1800-talets andra hälft och tiden kring sekelskiftet, med rödmålad panel, lertegelpannor och slaggsten som de dominerande byggnadsmaterialen.

Värdebärare:

- > Den välbevarade gårdsstrukturen som berättar om hur man organiserade gården och vardagen förr.
- > De traditionella materialen och färgerna med lertegeltak, rödmålade fasader och timmerstommar.
- > Flera byggnader är delvis eller i helhet uppförda i slaggsten, ett byggnadsmaterial som traditionellt använts i Bergslagen och i områden med exempelvis järnbruk.
- > Placeringen på en höjd i det öppna landskapet, ett typiskt läge för jordbruksbyarna i trakten.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Ön

■ Ett härbre från 1800-talet intill byvägen. Foto: Vlm-nbgsb-2339.

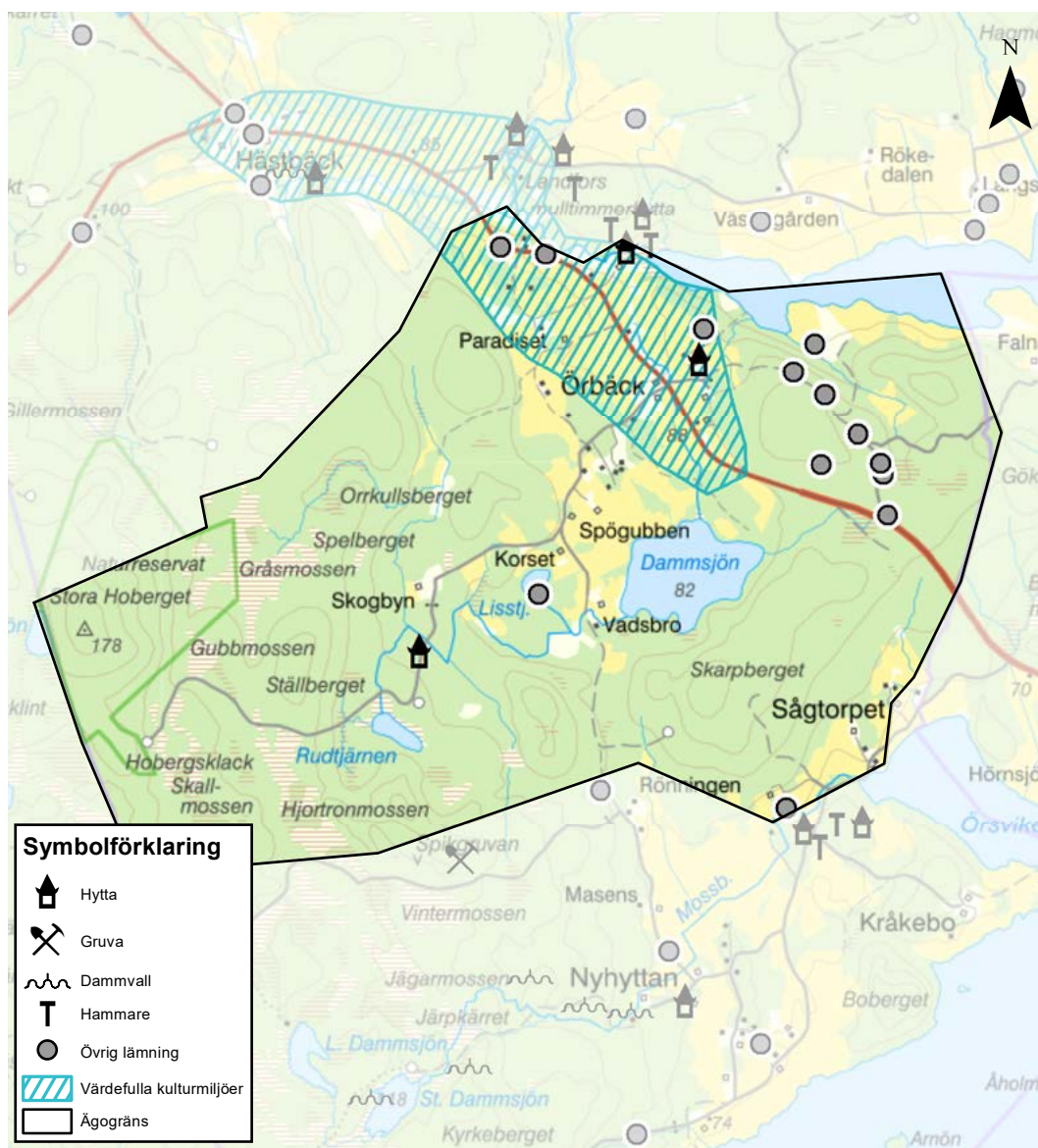
■ Ladugård från slutet av 1800-talet i Ön uppförd i det lokalt vanliga byggmaterialet slaggsten.
Foto: Vlm-nbgsb-2338.

Rekommendationer:

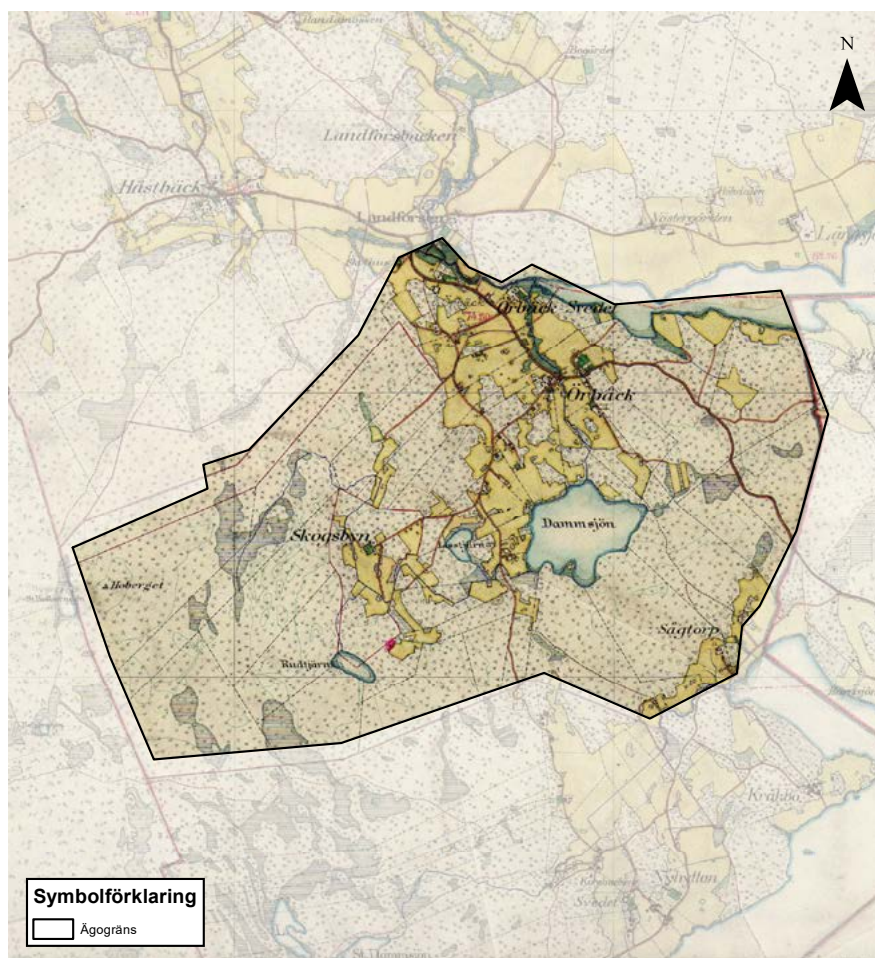
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

■ 4.15 Örbäck

Örbäcks byäga ligger i Karbennings socken i östra delen av Norbergs kommun. Bebyggelsen ligger i anslutning till odlingsmarkerna mellan Långsjön och Dammsjön. Hyttområdet mellan dessa sjöar har nyttjats under lång tid efter att hyttverksamheten blåsts ned. Gårdar med rödmålade ekonomibyggnader i öppet odlingslandskap.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Örbäcks byäga.

■ Utbredningen av Örbäcks byäga över Häradsökonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

En boplatz av stenålderskaraktär och fynd av slagen kvarts och en trindyxa visar att området varit nyttjat även under förhistorisk tid.

Örbäck nämns första gången år 1316 som Ørbæk, där förleden Ör- betyder grus. Ortnamnet bör därför betyda den grusiga bäcken. En hytta nämns först 1539 men lämningar av hyttantering visar att denna kan ha påbörjats långt tidigare under medeltiden. I byn finns tre lokaler där det påträffats hyttlämningar varav en varit en kopparhytta. En hytta är markerad längs vattendraget som leder från Dammsjön ner mot Långsjön och denna var i drift fram till 1721. Platsen har nyttjats som samfällighet. En kvarn låg här under 1600–1700-talen. En såg uppfördes efter att hyttan lagts ner. Den har senare flyttats till Vallby friluftsmuseum i Västerås. En ekonomibyggnad till sågen samt två tvättstugor där den ena var ombyggd och nyttjats som traktorgarage finns idag på samfälligheten. En smedja ligger öster om bron.

Hyttan som har legat på gränsen mot Långsjö finns inte med i kartmaterialet och representerar antingen ett äldre läge för hyttan i bykärnan, eller så har de båda varit i drift samtidigt under medeltiden. Den kan också ha varit en föregångare till Långsjö hytta i Landforsen. På denna plats finns också indikationer på en hammare som anlagts vid 1600-talets början och hört till Örbäck (se även under Långsjö).

I sydvästra delen av byägan ligger gården Skogsbyn. Söder om gården finns ett hyttområde med lämningar efter en kopparhytta. Den saknar helt historiska belägg och är inte medtagen i lantmäteriakter. Det är troligt att den är av hög ålder. Gården vid Skogsbyn finns markerad på en karta från 1699.

Vid bykärnan runt hyttområdet mellan Dammsjön och Långsjön har bebyggelsen funnits långt tillbaka i tiden. Under 1600-talet låg söder om bäcken två gårdar. Idag är fastigheten hopslagen till en gård med ett bostadshus och flera uppsättningar ekonomibyggnader, samtliga uppförda under 1800-talet. Källaren tillhörande den ena gården kan fortfarande ses. Under 1800-talet uppfördes fler byggnader och ytterligare gårdar norr om bäcken. Vid laga skifte var bebyggelsen i bykärnan tät.

■ Tvättstuga vid hyttplatsens samfällighet. Foto: Vlm-nbgsb-2624.

■ Örbäcks bykärnan vid väg 256. Foto: Vlm-nbgsb-2672.

Efter laga skifte, då några av gårdarna troligen flyttades ut från byn, uppfördes en folkskola 1893. Den byggdes i Örbäck nära gränsen till Hästbäcks by för att tjäna båda byarna. Skolbyggnaden finns inte kvar idag. Nära skolan byggdes en gård vid vägen mot Hästbäck som senare användes som sommarkoloni fram till på början av 1900-talet.

Någon järnväg passerade aldrig Örbäck. Större delen av den vägsträckning som går genom byn har samma dragning idag utan moderna omlokaliseringar. Undantaget är östra delen av byn. Från hyttområdet på samfälligheten passerade vägen vidare i en nordligare sträckning än dagens. Stenar som markerar för väghållning, kilometer och mil finns på den äldre sträckningen. Den nya vägen drog genom åkermarken under 1900-talet första hälften. Troligen är det en AK-väg (arbetslöshetskommissionen) anlagd på 1930-talet.

Bönderna i Örbäck delade gästgiverisysslan med Hästbäcks bönder. Respektive by hade sysslan i några år och sedan övergick den till grannbyn. På 1730-talet övergick sysslan helt till den något större Hästbäcks by. Vägen mellan Ängelsberg och Norberg förbättrades vid denna tid och då låg Hästbäck bättre till. Efter en stor brand i Hästbäck övergick sysslan till Örbäck och fram till år 1856 hade Örbäck verksamheten tillfälligt i perioder för att ta över den helt 1856.

Norr om byn vid Örbäckssvedet, där Svartån rinner ut i Långsjön, låg en stångjärns-hammare som anlades i början av 1600-talet. Lämningar efter denna i form av kanaler och dammanläggning syns idag. En kvarn låg här under 1600-talet. Gam-melgården vid Örbäckssvedet finns med på en karta från 1699 och platsen var troligen bebyggd när hammaren anlades. Boningshuset som står där idag uppfördes på 1700-talet.

Strax söder om bykärnan ligger Långsgärdsbacken med bebyggelse från främst 1800-talet, med bördiga åkrar runt Dammsjön. I södra delen av byägan, i anslutning till Nyhyttans by, ligger Sågtorp. Här ligger tre gårdar samt ett torp från 1800-talet som kompletterats med ett fritidshus och två bostadshus under 1900-talet. Det första av dessa nytillskott byggdes 1954 och har höga arkitektoniska värden genom sitt tidstypiska och oförändrade utseende.

■ Vy mot gammelgården som ligger intill ett av hytt- och hammarområdena. Foto: Vlm.nbgsb-2612.

■ Magasin vid gården Skogsbyn. Foto: Vlm-nbgsb-2525.

Landskap och siktlinjer

Landskapet i Örbäck är relativt oförändrat sedan häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908. Markerna kring Skogstorpet har minskat och övergått till skogsmark. Örbäcks byäga utgörs till hälften av barrskog. Odlingsmarken är lokaliserad till en flack dalgång mellan Dammsjön och Långsjön. Odlingsytorna är uppbrutna av mindre skogsklädda impediment. Sydvästra delen av byägan drabbades av den stora branden 2014. Stora Hobergets naturreservat ligger här.

Kulturarhistoriska lämningar

En boplatz av stenålderskaraktär finns registrerad inom byägan liksom fynd av slagen kvarts och en trindyxa som indikerar att fler boplatser kan finnas. Söder om Långsjön finns även ett möjligt kvartsbrott, men boplatsspår har inte hittills identifierats i närområdet. Mindre kvartsbrott finns också i den västra delen av byägan.

Vid hytt- och hammarområdet på gränsen mot Långsjö finns lämningar efter slagghvarp, en dammvall samt hyttbacke. Längs bäcken finns synliga rester av stenskoning av huggen gråsten. Varken hytt- eller hammarruin har gått att identifiera, men möjligen har de legat på andra sidan än där det finns skörbrända stenar som kan indikera platsen. Vid Örbäcks hytta i bykärnan finns endast två slagghvarp och en kolhuslämning.

Området för kopparhyttan vid Skogsbyn är välbevarat även om viss slaggh förts bort från platsen. Det finns såväl hyttruin som slagghvarp, rostgrop, malmupplag, en husgrund och hela fyra dammvallar registrerade. Det finns även uppgifter om en kvarvarande kvarn strax söder om kopparhyttan. Kopparhyttan är en unik och sannolikt medeltida anläggning.

I denna västra del av byägan finns också mycket omfattande lämningar efter kolningsverksamhet, med såväl kolbottnar som lämningar efter kolarkojor. I detta område finns också flera gränsmärken.

Vid Lisstjärnen påträffades en stockbåt på 1930-talet.

Längs vägen i nordöstra delen av byägan finns två milstolpar från 1875, liksom två så kallade kilometerstenar och tre väghållningsstenar. Vid väg 256 finns också, förutom hyttområdet, en sekundär slagghförekomst samt två platser med traditioner. Dels ska det finnas en ”älvkvarnsgrop”, dels en ravin som har använts som varggrop. Det sistnämnda förefaller inte troligt.

Bebyggelse

De stora gårdarna har byggnader i rödmålat timmer, där en del är klädda med panel. Boningshusen är relativt stora och har vanligtvis två våningar. I det öppna landskapet ligger, förutom de båda byarna, flera ensamliggande gårdar från 1800-talet med ett välbevarat byggnadsbestånd.

■ Bebyggelse i Örbäck med de öppna odlingslandskapen. Foto: Vlm-nbgsb-2548.

Värdefulla kulturmiljöer i Örbäck

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Örbäck är Örbäcks by en värdefull kulturmiljö. Landforsens hytta är ett besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

Örbäcks by (ingår i Hästbäck-Landforsen-Örbäck)

Spridda längs landsvägen ligger gårdar med ekonomibyggnader med traditionellt utseende, som till största delen tillkommit under 1800-talet. Några av byns gårdar och möjligen byggnader har anor längre tillbaka.

Området har rester efter tre byars hytt- och hammarverksamhet. Landforsens hytt- och hammarområde omfattar grannbyarnas hyttbackar. Hyttverksamhet har även bedrivits i Örbäck där Dammsjöns vatten rinner ut i Långsjön. Landforsens mulltimmerhytta från 1785 utgörs av en välbevarad och restaurerad mulltimmershytta. Området ingår numera som en del i Ekomuseum Bergslagen.

Värdebärare:

- > De öppna markytorna i bebyggelsens närhet bidrar till avläsbarheten av det äldre odlingslandskapet.
- > Flera av byggnaderna i byn är i sin helhet och i detaljer välbevarade med äldre karaktär, ursprungliga proportioner och traditionella byggnadsmaterial.
- > Flera byggnader är delvis eller i helhet uppförda i slaggsten, ett byggnadsmaterial som traditionellt använts i Bergslagen och i områden med exempelvis järnbruk.
- > De välbevarade lämningarna efter kopparhyttan vid Skogsbyn eftersom lämningar efter kopparframställning är relativt ovanliga inom kommunen.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Örbäcks by

■ Smedja i Örbäck vid ån som rinner från Dammsjön. Foto: Vlm-nbgsb-2621.

■ Byggnad från slutet av 1800-talet som använts för kolloverksamhet. Foto: Vlm-nbgsb-2570.

Rekommendationer:

- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Lämningarna efter kopparhyttan bör utnyttjas för kunskapsspridning om historisk kopparframställning.

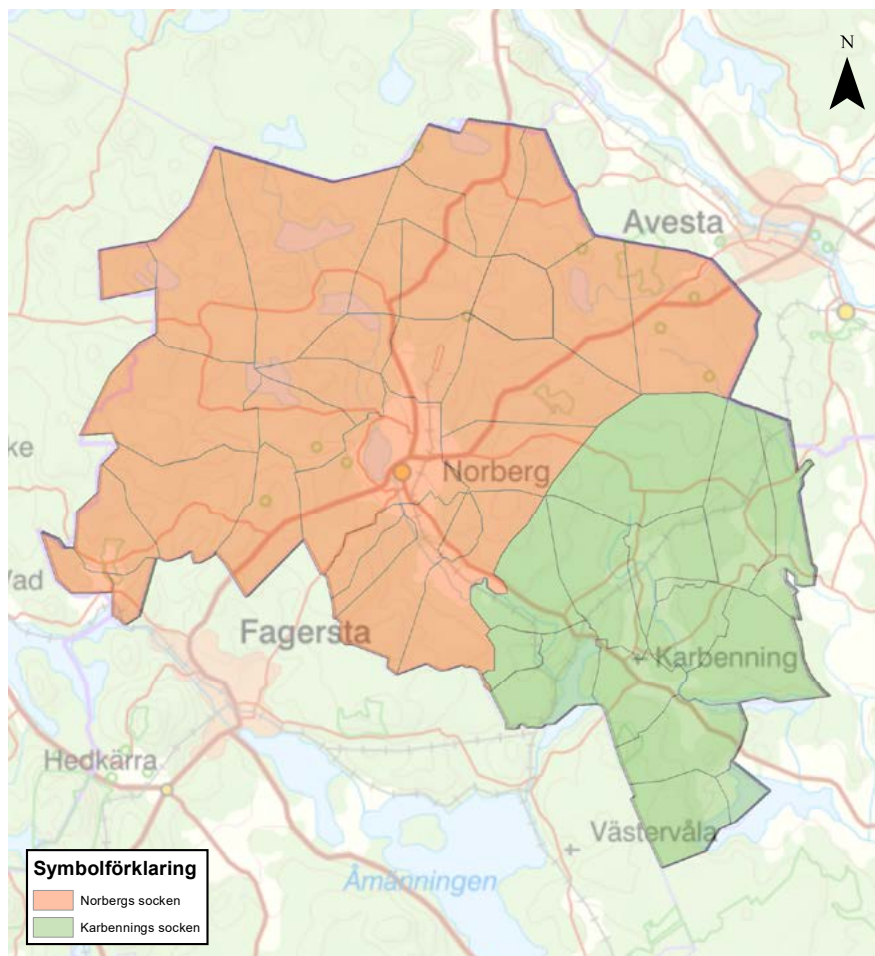

5. Byägor i Norbergs socken

Norbergs kommun har sammanlagt 2 socknar och 43 byägor, då Lilla och Stora Årnebo i projektet har slagits ihop till en gemensam byäga. Det två socknarna är Karbennings socken och Norbergs socken. Det finns 15 byägor inom Karbennings socken och 28 byägor inom Norbergs socken.

Bybeskrivningarna redovisar övergripande historik, landskap och siktlinjer, kulturhistoriska lämningar, bebyggelse, värdefulla kulturmiljöer och rekommendationer. Byägorna följer alfabetisk ordning.

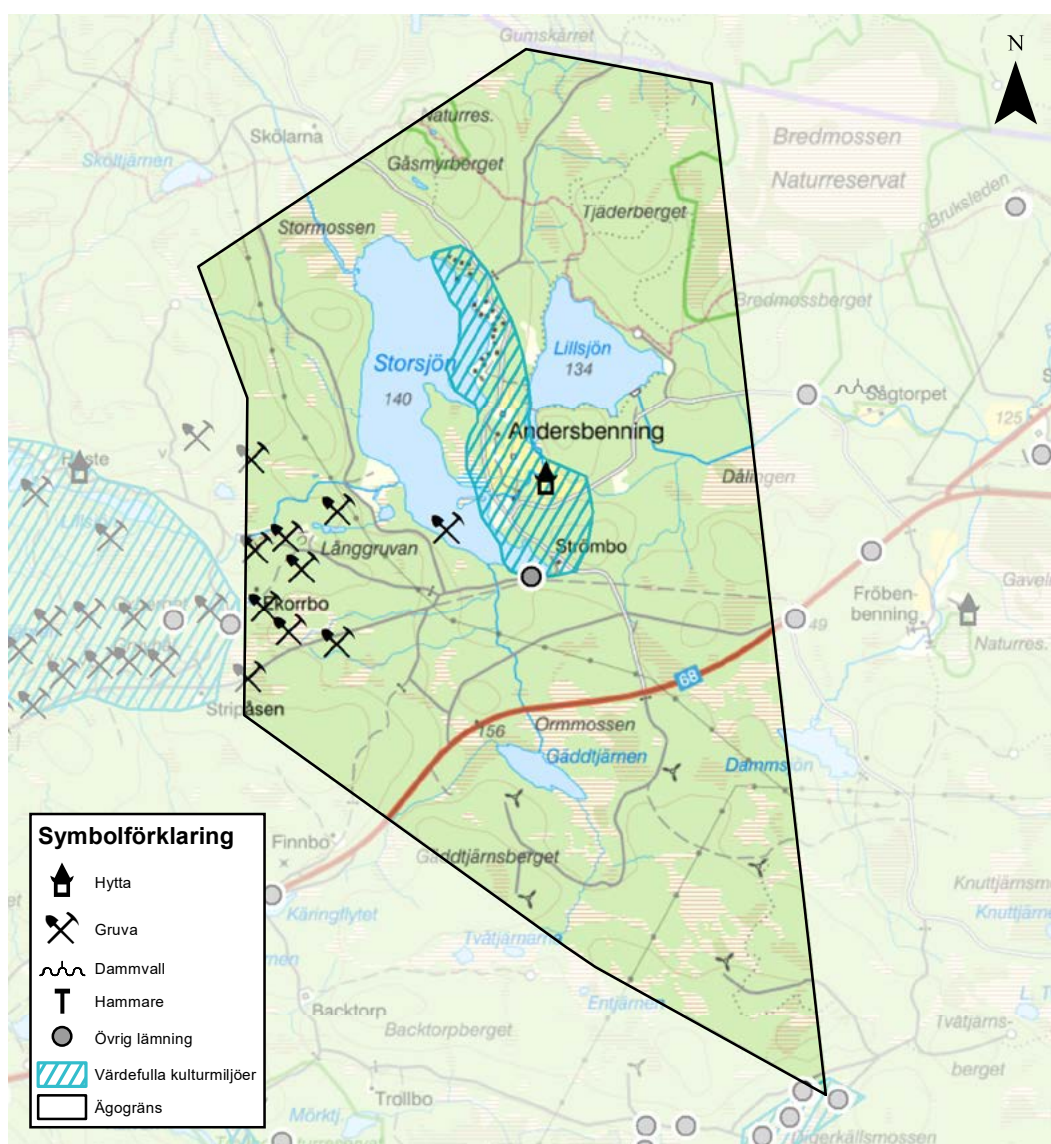
Den digitala byggnadskartan fungerar som ett komplement till kulturmiljöprogrammet och finns på www.kulturarvvastmanland.se. Där finns ytterligare information om särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

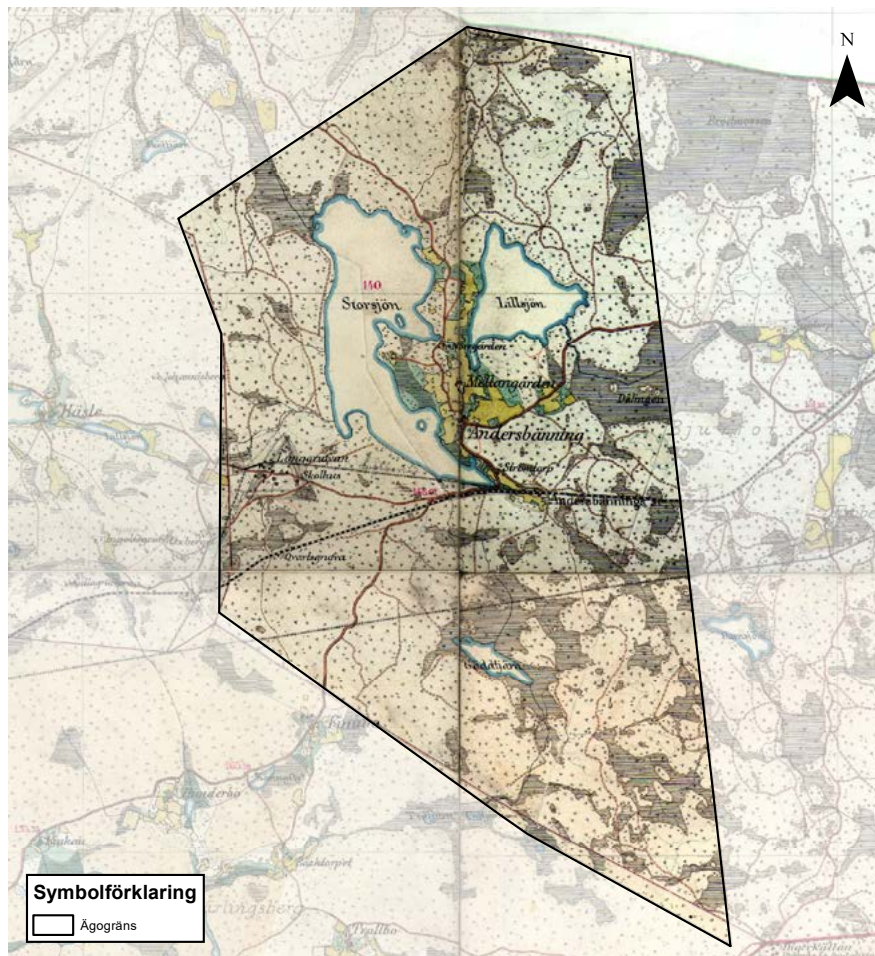
■ Karta över utbredningen av Norberg och Karbennings socken i Norbergs kommun.

■ 5.1 Andersbenning

Andersbenning är en bergsmansby i Norbergs socken i kommunens nordöstra del. Byn är belägen mellan Lillsjön och Storsjön. Bygorna runt omkring sjöarna domineras av barrskog. Bebyggelsen är glest utspridd längs med byvägen mellan sjöarna. Bebyggelsen omges av ett öppet odlingslandskap.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom Andersbennings byåga.

■ Utbredningen av Andersbennings byäga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911.
Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Andersbenning, då som *Anderssböning*, nämns i byns äldst bevarade jordebok från år 1539. Ortnamn med efterleden *-benning* tolkas som en plats som etablerats genom bergsbruket och hyttedriften. Ordet ansågs förr komma från *-bygning* och syfta på hyttbyggnaden. Numera tolkas det stamma från det fornsvenska verbet *byggia* – en plats där man bedrev bergsbruk. Förleden i Andersbenning, mansnamnet Anders, syftar troligen på den första jordägaren i byn.

Andersbennings hytta anlades under medeltiden vid den å som finns mellan Storsjön och Lillsjön. Hyttan var medelstor i jämförelse med andra hyttor i Norberg. År 1624 fanns tre bergsmän i byn och två osmundsmeder. Hyttan blåstes ned för gott 1721. Järnmalmen som användes i hyttorna kom från Andersbennings- och Hästefälten. Dessa gruvfält hör till de äldsta kända i Norberg. Hästefältet omnämns som öde 1664 och Andersbenningsfältet som nya gruvor 1670. I 1600-talets källor skiljs Hästefältet och Andersbenningsfältet åt. Under 1700-talet kan båda beteckningarna användas när man talar om gruvfälten.

Bland annat togs järnmalm till Lapphyttan härifrån, men även koppar och silver bröts på platsen. Brytningen i området har mycket lång kontinuitet och vid Långgruvan fortsatte driften fram till 1948.

Vid sekelskiftet 1700 fanns tre gårdar i byn, dessa var Söder-, Mellan, och Norrgården. Detta enligt en karta från 1698, där hyttorna är utsatta nordost om Södergården och gruvorna är markerade väster om Storsjön. Till gårdarna uppfördes även en del torp och i byns södra del uppfördes ett stationshus på 1870-talet i samband med att järnvägen Norberg-Krylbo drogs. År 1905 anlades ett anrikningsverk väster om Storsjön vid Långgruvan och från detta fanns en linbana till stationshuset österut. Bebyggelsen var relativt konstant fram till 1940-talet då fritidshus började uppföras längs med Storsjöns östra strand.

■ Ruin efter anrikningsverket som uppfördes 1905 i byägens västra del. Foto: Vlm-nbgfe-2065.

■ Ladugård från 1800-talet uppförd i slaggsten. Foto: Vlm-nbgfe-1988.

Under 1970-talet bedrevs fortfarande jordbruk på mellangården. Då användes den största delen av bebyggelsen som fritidshus och de gamla gårdarna hade moderniserats och förändrats kraftigt. Stationshuset och linbanan var redan då rivna.

Idag kan bystrukturen skönjas i de tre gårdarnas placering men bebyggelsen har genomgått förändringar. Undantagsstugan vid Södergården är en av de få byggnader som uttrycker byns ålder. Bebyggelsen vid Långruvan som uppfördes i och med anrikningsverkets uppförande vid sekelskiftet 1900 är idag delvis riven och de kvarvarande byggnaderna står som ruiner.

Landskap och siktlinjer

De centrala delarna av Andersbenning har en agrar karaktär med öppna odlingsmarker och bebyggelse utspridd i landskapet. Odlingsmarkernas omfång stämmer ännu i stort sett överens med häradsekonomiska kartans uppmätning 1908, men har sedan dess krympt något. Den täta barrskogen växer kring den äldre bykärnan och byvägens sträckning har dragits om sedan sekelskiftet 1900. Den äldre vägen kan skönjas i odlingsmarkerna öster om dagens vägsträckning.

Kultuhistoriska lämningar

I Andersbenning finns flera lämningar efter bergsbruket. I bykärnan finns Andersbennings hytta med masugnsruin och flera slagghvarp. Hyttan har sannolikt legat på denna plats från att den anlades på medeltiden till nedläggningen på 1700-talet.

I västra delen av byn finns lämningar efter gruvbrytningen vid Andersbennings- och Hästefältet i form av drygt 20 gruvhål, ett par kalkbrott samt omfattande bebyggelse- och industrilämningar. I Andersbenning finns förutom fornlämningar med koppling till bergsbruket också en milstolpe från 1875 längs vägen söder om Storsjön.

Bebyggelse

Bebyggelsen i bykärnan har traditionell utformning med röda slamfärgade fasader och tegelklädda tak. Fritidshusområdet består av mindre byggnader i ett plan med liggande träpanel där de vanligaste kulörerna är rött, brunt och gult. Flacka sadeltak i plåt är vanligt bland fritidshusbebyggelsen.

■ Bäckstugan var undantagsstuga till Sörgården. Foto: Vlm-nbgfe-1991.

■ Före detta expedition/vaktmästeri uppförd omkring 1960 vid Andersbennings fritidshusområdet.
Foto: Vlm-nbgfe-1982.

Värdefulla kulturmiljöer i Andersbenning

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Andersbenning är Andersbennings bykärna och fritidshusområde samt Andersbennings- och Hästefältet med Långgruvans gruvmiljö värdefulla kulturmiljöer.

Andersbennings bykärna och fritidshusområde

Många fritidshus uppfördes på 1950- och 1960-talet. Postens idrottsförening uppförde även en klubblokal vid Storsjön på 1970-talet som på 1980-talet kompletterades med en större byggnad. Fritidshusområdet består idag av ett 50-tal fritidshus vid Storsjöns strand.

Värdebärare:

- > Den äldre traditionella bebyggelsen har ett välbevarat uttryck som berättar om byggnadsskick och hantverksmetoder ur ett historiskt perspektiv.
- > Viss del av fritidshusbebyggelsen har ett tydligt uttryck från 1900-talets senare del, med ett typiskt sätt att utforma fritidshus med liggande panel och ett uttryck som blickar bakåt i tiden.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Andersbennings bykärna och fritidshusområde

■ Fritidshus från 1962 i Andersbennings fritidshusområde. Foto: Vlm-nbgfe-1964.

■ Äldre bevarad bebyggelse i fritidshusområdet. Foto: Vlm-nbgfe-2026.

Andersbennings- och Hästefältet med Långgruvans gruvmiljö

Gruvfältet sträcker sig över gränsen mellan Andersbenning och Häste och omfattar några av de äldsta gruvorna i kommunen. Samhället växte fram under 1800-talets slut och fanns kvar fram till 1900-talets mitt och där fanns bland annat arbetarbostäder, skola och missionshus. Här finns också inom Andersbenning gruvmiljön Långgruvan med omfattande lämningar från 1900-talets första hälft då det som mest ska ha bott 100 personer här. Husgrunder efter arbetarbostäder, skola, anriktningsverket, två gruvlavar och rester efter linbanan påminner om denna sentida fas.

■ Ruin efter Långgruvans verksamhet under första delen av 1900-talet. Foto: Vlm-nbgfe-2076.

■ Ruin i tegel bland Andersbennings- och Hästefältet med Långgruvans gruvmiljö. Foto: Vlm-nbgfe-2072.

Värdebärare:

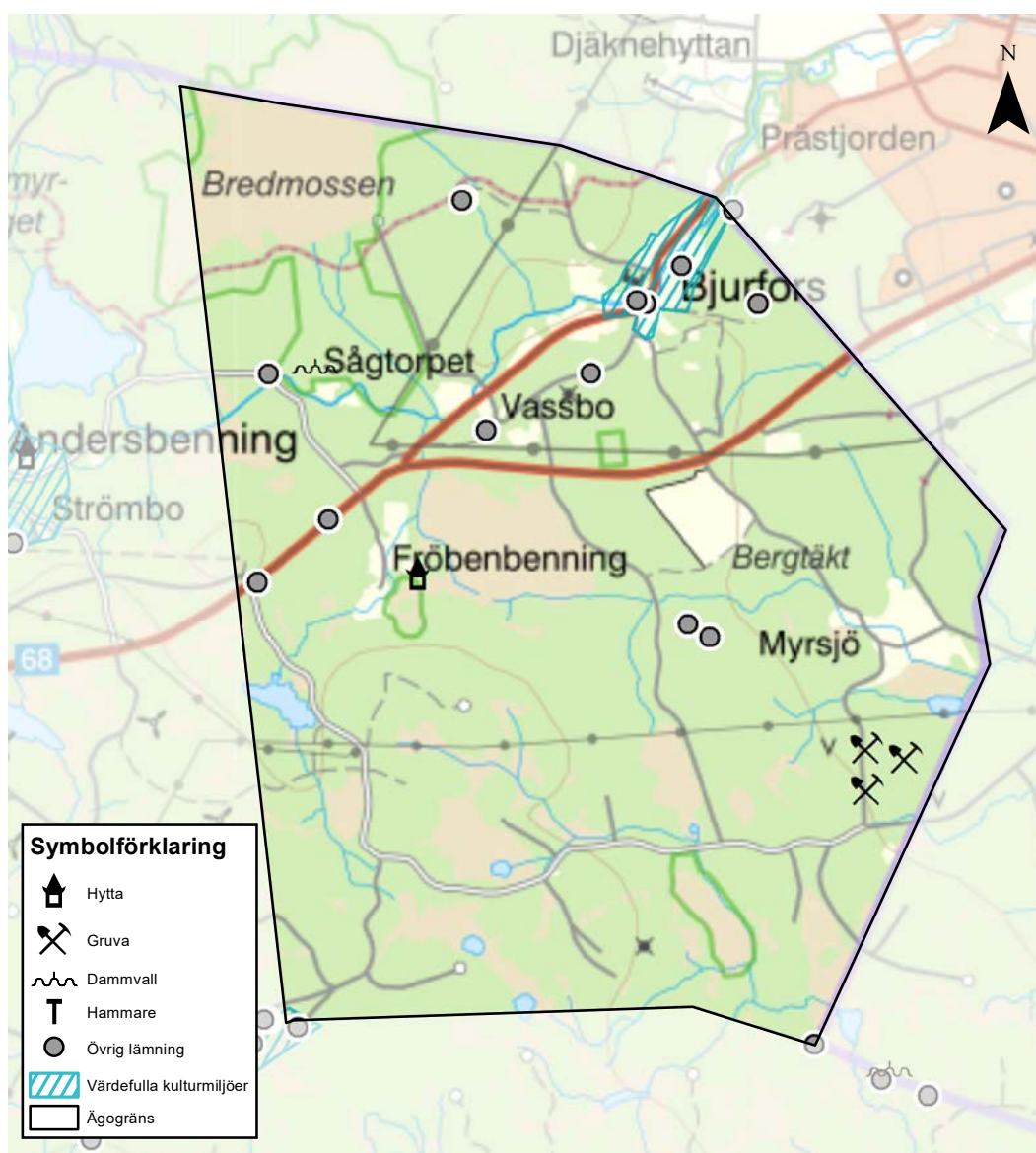
- > Lämningar och strukturen inom gruvfältet som kan följas från den tidigaste brytningen med tillmakning under medeltiden till det omfattande gruvsamhälle som uppstod kring gruvdriften.
- > Arbetarbstäderna, skolan och missionshuset speglar samhällets framväxt under 1800-talets slut fram till 1900-talets mitt.
- > Den långa brytningskontinuiteten i kombination med gruvsamhällets korta men intensiva fas ger en bild av gruvhanteringens fysiska uttryck genom tid och är mycket skyddsvärt.

Rekommendationer:

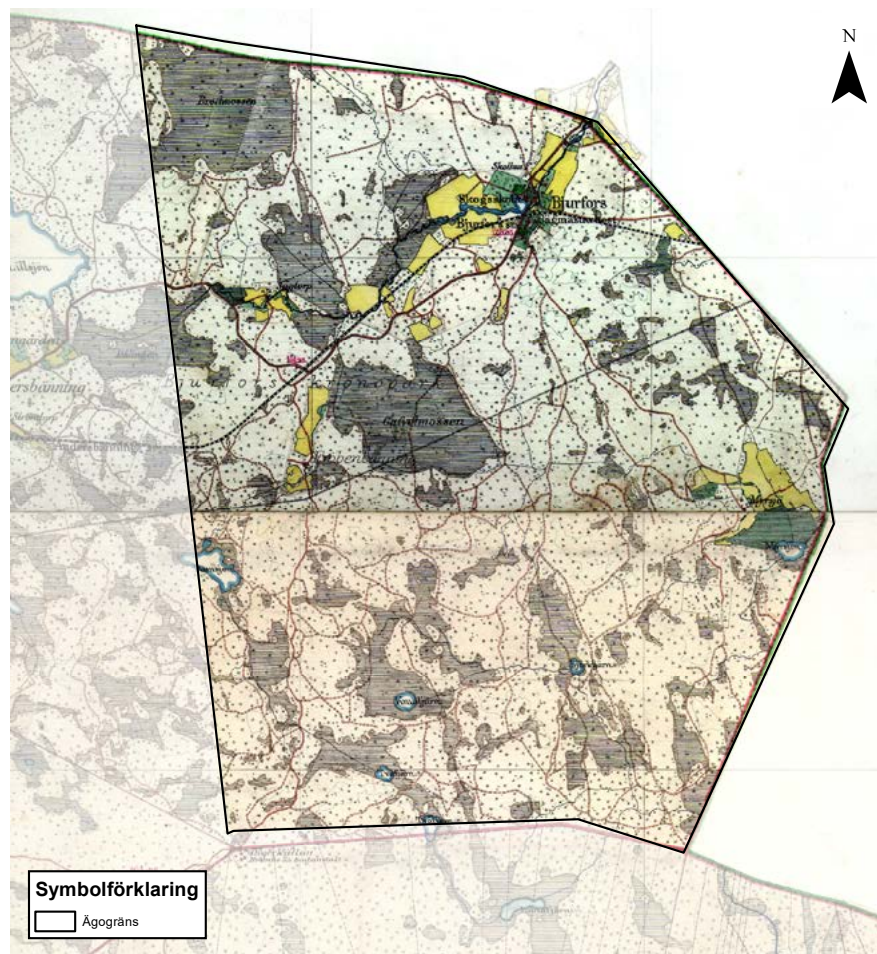
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Långgruvan, där gruvor och bebyggelselämningar till stora delar är yngre än år 1850, bör få skydd som fornlämning genom en fornminnesförklaring av länsstyrelsen.
- > Den småskaliga fritidshusbebyggelsen vid Storsjöns strand bör beaktas och uppförande av ny bebyggelse bör anpassas till den befintliga vad gäller storlek, material och färgsättning.

■ 5.2 Bjurfors

Byägan ligger i Norbergs socken i norra delen av Norbergs kommun, söder om länsgränsen till Dalarna. Genom Bjurfors går Salomonsån, även kallad Bjurforsbäcken som mynnar ut i Dalälven. Odlingsmarker ligger i angränsning till bebyggelsen som är samlad längs vattendraget. Den täta barrskogen omgärdar bebyggelsen och åkermarken. Av det gamla mässingsbruket återstår ruiner och lämningar både på Västmanlands- och Dalasidan av länsgränsen.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom Bjurfors byäga.

■ Utbredningen av Bjurfors byäga över Häradsökonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Namnet Bjurfors nämns första gången i skrift år 1562, men redan 1413 är platsen omnämnd, då som Håkansbenning (Haguonabygning). De fyra bergsmännen i Håkansbenning drev en tackjärnshytta och en stångjärnshammare som var i drift fram till 1660-talet. Byns gynnsamma vattentillgång och närheten till Avesta myntverk väckte dåvarande myntmästare Isaac Cronströms intresse. Han erhöll privilegium av staten och kunde 1667 påbörja byggandet av ett mässingsbruk. De fyra bergsmansgårdarna inköptes samt Myrsjötorp och Munksjö gruva längre söderut. Söder om Håkansbenning ligger Fröbenbenning. Den äldsta omskrivningen av en hytta i Fröbenbenning är från 1539. En hammare anlades under 1600-talets första del. I slutet av 1600-talet var både hammare och hytta nerlagda. Efterleden –benning i Håkansbenning och Fröbenbenning tolkas som en plats som etablerats genom bergsbruket och hyttdriften. Ordet ansågs förr komma från -bygning och syfta på hyttbyggnaden. Numera tolkas det stamma från det fornsvenska verbet byggja – en plats där man bedrev bergsbruk. Förleden i de båda ortnamnen är mansnamn, Hakon och Fröbiorn, vilka troligen var de ursprungliga ägarna.

Bjurfors mässingsbruk anlades utmed Bjurforsbäcken på platsen för Håkansbennings hytta och norrut, in i nuvarande Dalarnas län och Avesta kommun. I södra delen låg två brännugnar i vilka mässingen framställdes samt en vals- och skärverkshytta. Senare tillkom det ytterligare en brännhytta, kolhus och en kronogjutarverkstad där bland annat ljuskronor tillverkades. Delar av verksamheten ersattes senare på 1900-talet av en såg som var i bruk fram till år 1942. Vägen har senare dragits fram över området.

Bruksgården var belägen längst i söder vid dammen. En ny herrgård uppfördes under 1700-talets andra hälft. Denna var från början röd och blev senare gulmålad. Huvudbyggnaden brann 2006 och byggdes upp igen med samma utseende som före branden, gulmålad i två våningar. Vid herrgården finns en äldre vägslinga med en kulturhistoriskt värdefull stenvalvsbro från 1758. Norr om herrgården låg en folkskola för brukets och byns barn. Skolans verksamhet upphörde 1939.

Längre norrut i Dalarnas län låg två vattenkanaler och den stora trådhyttan där mässingen drogs ut till trådar. På platsen fanns flertalet ekonomibyggnader som kolhus, trådbod, magasin samt slaggvarp som kan vittna om slaggsten som byggnadsmaterial. Norr om läns- och landskapsgränsen låg en galmejakvarn och en liten trådhytta. I den förra maldes galmejan, det vill säga det zinkkarbonat som krävdes för mässingsframställningen. Kopparn togs från Avesta, men galmejan måste importeras. I början av 1800-talet förändrades exportförhållandena och Bjurfors tvingades minska sin mässingsproduktion. En hammarsmedja uppfördes i stället för den lilla trådhyttan.

Omkring år 1830 lades mässingstillverkningen ner helt. De redan existerande verkstäderna byggdes då om för stång- och pipjärnskonstruktion och lancashireårdar installerades i stället för de äldre tysksmedjorna vid bruksdammen. Bruket såldes år 1878 och i samband med detta lades även stångjärnssmidet ner. De flesta bruksbyggnaderna revs under 1880-talet.

Bjurfors skiljde sig från många andra brukssamhällen genom indutribesbyggelsens vidsträckt utefter bäcken. Detta medförde att arbetarstugorna låg grupperade i två skilda områden av byn, i anslutning till Brännhytteplatsen i söder respektive Kvarnplatsen i norr. Vid Kvarnplatsen låg ett område som kallades Tråbacken. Detta område ligger idag utanför byägan och i Dalarnas län, Avesta kommun. Under 1700-talet låg där fem stugor vilka minskade till fyra under slutet av 1800-talet. Idag finns en byggnad kvar som från 1950 använts som klubbstuga för Avesta orienteringsklubb. Området vid Brännhytteplatsen, söder om herrgården och bron kallades Bjurfors by. Här låg under 1800-talet bostadshus för anställda vid bruket. Vid 1880-talet revs tre av stugorna och ersattes av en rättar- och arbetarbostad.

År 1895 såldes hela bruket till staten och Bjurfors kronopark bildades. En skogsskola inrättades i samband med ägarbytet. Detta var en statlig skolform som utbildade skogsvaktare och startades under 1800-talet, då behovet av utbildade skogstjänstemän ökade i och med skogsbrukets och sågverksindustrins ökade ekonomiska betydelse för Sverige. Bjurfors Skogsskola tillhör en av de tidigaste etablerade skogsskolorna i landet. I början tjänade rättar- och arbetarbostaden som skollokal och först 1901 uppfördes ny bebyggelse av skogsskolan. Utbildningen på skogsskolor var ettårig och skolorna var små, med cirka 20 elever per årskurs.

Under 1930- och 1940-talen utökades skolans byggnadsbestånd. I början av 1960-talet avvecklades de statliga skogsskolorna. Skogsskolans anläggning övertogs av Vattenfallsstyrelsen för utbildningsändamål 1970. Idag är det Bjurfors hotell och konferens som driver verksamhet i skolbyggnaderna.

Under 1940- och 1950-talet utökades bebyggelsen i byn med främst bostäder. Domänverket uppförde sju tjänstebostäder norr om herrgården där byns skola tidigare låg.

Järnvägen mellan Krylbo och Kärrgruvan drogs genom Bjurfors år 1874. Ett stationshus byggdes 1884 och revs under mitten av 1900-talet. Järnvägen avvecklades 1958. Vägen genom byn går idag längs järnvägens gamla sträckning. Den äldre vägen går längre söderut, förbi Vassbo och Skogshyttan. Längs den vägen står milstenar från 1875 och där finns även två äldre broar.

■ Bruksgården med dess återuppförda huvudbyggnad. Foto: Vlm-nbgsb-88.

■ Före detta rättar- och arbetarbostad i Bjurfors. Foto: Vlm-nbgsb-127.

■ Vy över Bjurfors herrgård där Bjurforbäcken bildar Dammsjön. Foto: Vlm-nbgsb-117.

Landskap och siktlinjer

Bjurfors byäga utgörs av tät barrskog med spridda mossar. I anslutning till bebyggelsen i Bjurfors by, Fröbenbenning, Myrsjö och Sågtorpet finns odlad mark. Odlingsskogens omfattning har krympt något jämfört med 1908 års häradsekonomska karta. Genom byn går Salomonsån, även kallad Bjurforbäcken, som mynnar ut i Dalälven. Bilvägen, med samma sträckning som den gamla järnvägen till Krylbo, går mer eller mindre parallellt med ån.

Kulturhistoriska lämningar

Vid Bjurfors mässingsbruk finns omfattande lämningar efter industriverksamheten, i fornminnesregistret fördelat på flera områden. Bland lämningarna finns till exempel hammarsmedjegrunden och lämningar efter kolhus, trådbod, glödghus, trådhytta och valssvarv. Det finns även slagghvarp, fördämningsvall samt rester efter både vattenkanal, en stensatt bäck och en stenbro. Till de industrihistoriska lämningarna kan också en dammvall nämnas. I norra delen, på andra sidan länsgränsen finns ruinen efter vals- och skärverkshyttan med tillhörande dammvall som är mycket välbevarad.

I sydöstra delen av Bjurfors finns flera gruvområden, Myrsjö och Munksjögruvorna, med ungefär tio gruvhål och tillhörande gråbergssvarp. Håkansbennings hytta har legat på platsen för södra delen av mässingsbruket, i höjd med den nuvarande herrgården. Fröbenbennings hytta har legat längre söderut i byägan. I området finns en hyttruin med slagghvarp.

I Bjurfors finns också en handfull registrerade lämningar efter kolning. Det finns även en husgrund. Förutom de två milstenarna och bron längs den äldre vägen genom byn, finns även ett gränsröse samt en mindre sträckning av den tidigare järnvägsbanken inom byn.

Bebyggelse

Bjurfors bykärna har delvis kvar karaktären av brukssamhälle. Inom den gamla bruksmiljön finns en dominerande herrgårdsbyggnad med ekonomibyggnader, några gårdar och torp. Herrgårdens gula fasader har inspirerat bebyggelsen i byn. Nästan samtliga av skogsskolans byggnader har gula fasader, även flera privatbostäder är gula. Den övriga bebyggelsen i byn har till största delen röda fasader med vita detaljer. Några yngre bostäder som följer traditionen av tjänstebostäder har uppförts inom området. Före detta skogsskolan är dominerande i miljön.

Värdefulla kulturmiljöer i Bjurfors

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Bjurfors är Bjurfors bruk en värdefull kulturmiljö.

Bjurfors bruk

Bjurfors herrgård och hyttdammen ligger synligt och dominerande vid den forna hyttplatsen. Herrgården är nyuppförd efter en brand till samma utseende som innan. Äldre ekonomibyggnader som tillhör herrgården finns kvar. Industrihistoriska lämningar i form av stenmurar och kanaler efter verksamheten finns i anslutning till än.

Här finns också en av länets äldsta broar. Bebyggelsen som härrör från tiden när bruket var aktivt under 1800-talet finns öster om vägen. Denna är delvis bevarad och trots ombyggnader upplevs miljön som traditionell. Skogsskolans byggnader från 1900-talets början och tjänstebostäder från 1950-talet följer en traditionell grupp- och linjeplacering som arbetarbostäder har inom bruksanläggningar.

Värdebärare:

- > Bruksstrukturen från 1600-talet och mässingsbrukets tid är välbevarad. Bebyggelsen är grupperad runt herrgården och dammen, längs bäcken och byvägen. Vagnätet har till stora delar kvar sin sträckning från 1600-talet med milstenar och en stenbro invid herrgården.
- > Herrgården, som är uppbyggd till lika utseende som innan branden, utgör tillsammans med ekonomibyggnaderna en viktig miljö och har ett identitetsskapande värde för byn.
- > Ett flertal byggnader har kvar sitt ursprungliga utseende med äldre karaktär, traditionella byggnadsmaterial och proportioner.
- > Skogsskolans har enhetlig gruppering och ståndsmässig placering av dess huvudbyggnad. Skolan har höga miljöskapande värden samt samhällshistoriskt värde genom att den är en av de tidiga skogsskolorna i landet.
- > Tjänstebostadsbebyggelsen som tillkommit under 1900-talet och som har placerats på så sätt att de följer ett traditionellt bebyggelsemönster vanligt i brukssamhällen.
- > Mässingsbrukets välbevarade och unika lämningar är av nationellt intresse och visar även på kopplingen till kopparverket i Avesta och vidareförädlingen där.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Bjurfors bruk

■ Skogsskolans huvudbyggnad. Foto: Vlm-nbgsb-132.

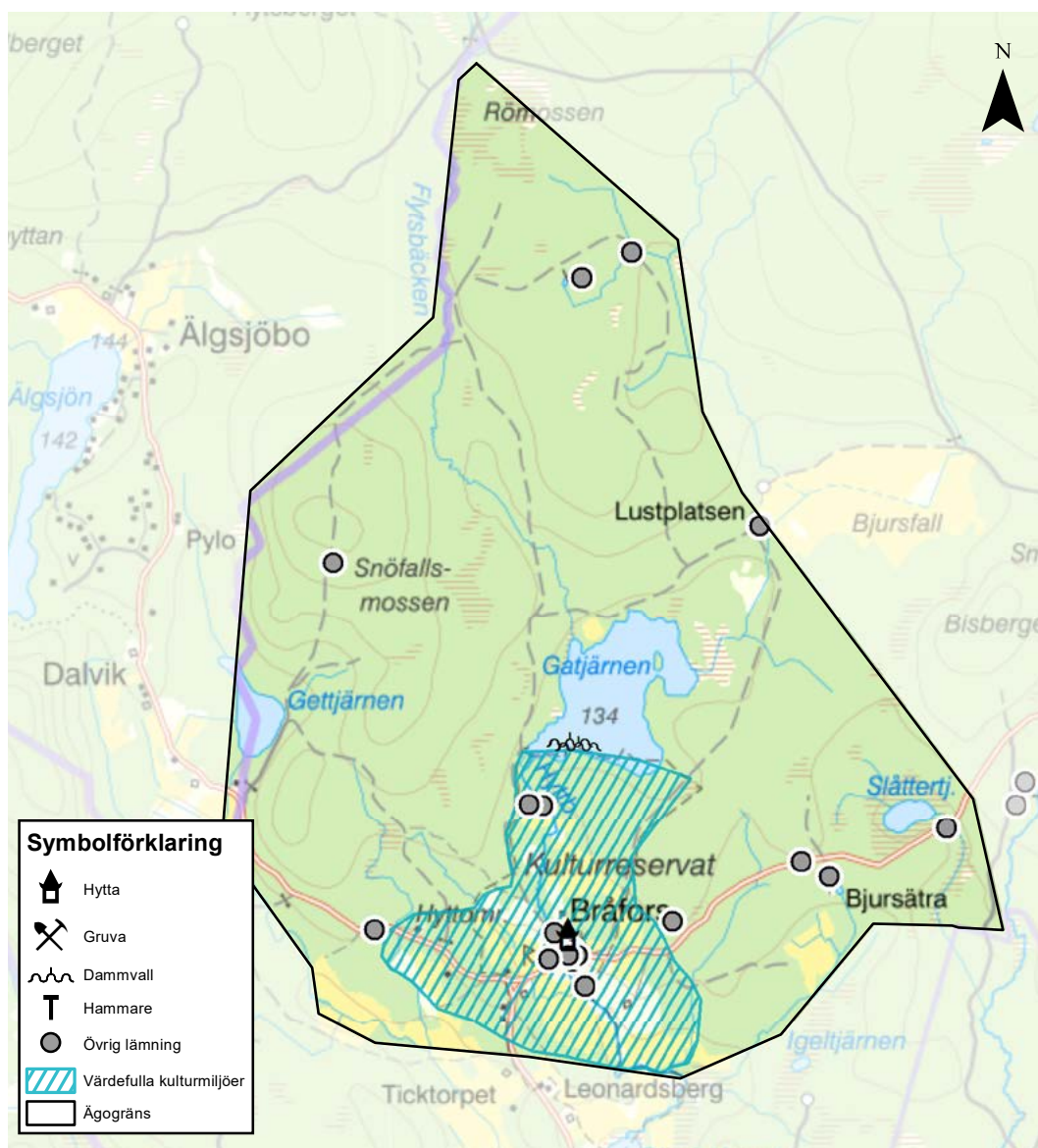
■ Före detta bryggshus intill fallet från Dammsjön och Bjurfors herrgård. Foto: Vlm-nbgsb-84.

Rekommendationer:

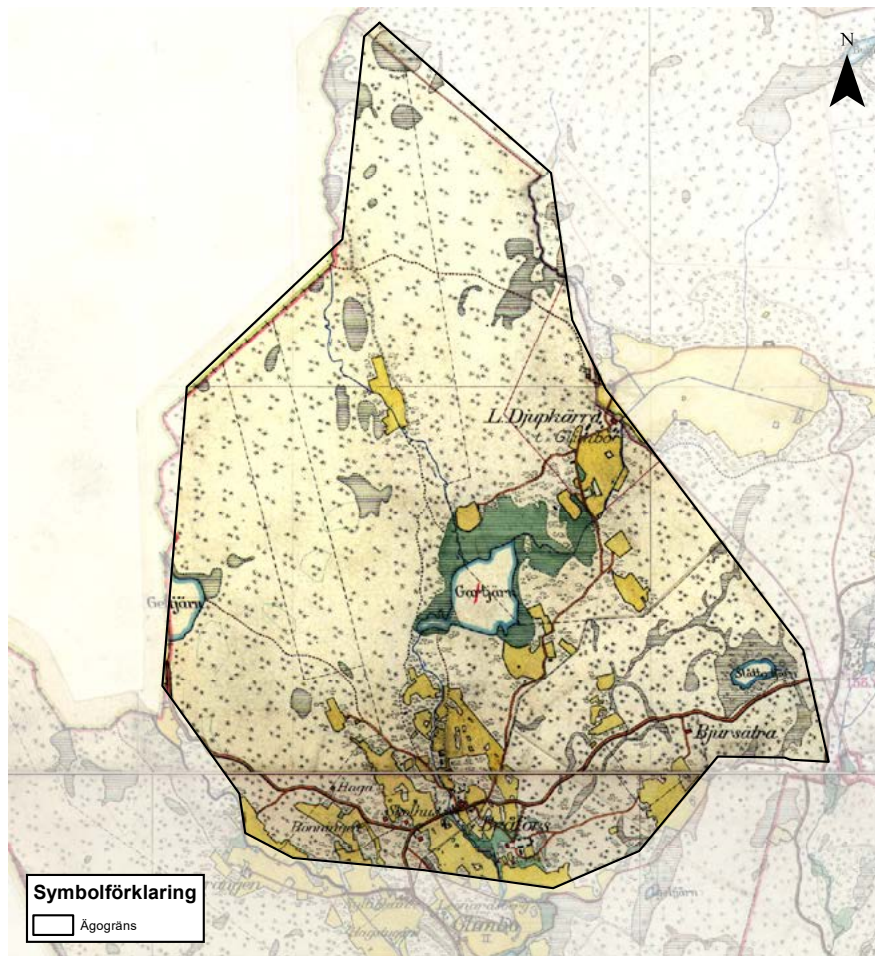
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Bjurfors herrgård och hyttedamm som dominerande inslag i miljön bibehålls.
- > Torp, bostäder, uthus, skogsskolans byggnader och annan bebyggelse i området bevaras och respekteras vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning. Eventuella tillägg underordnas ursprunglig byggnad.
- > Brukslämningar såsom stenmurar och kanaler bevaras.
- > Vägnätets ålderdomliga struktur samt vägmiljön med milstenar och stenvalvsbro bevaras.
- > Uppförande av eventuell ny bebyggelse placeras i anslutning till skogsbruksskolans bebyggelse från 1940- och 1950-talet. Ny bebyggelse anpassas vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov underordnas och anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vådräd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.

■ 5.3 Bråfors

Bråfors är en välbevarad bergsmansby i Norbergs socken i kommunens sydvästra del. Byn ligger i ett öppet odlingslandskap med en äldre väg som går genom byn. Delar av Bråfors byäga är skyddad som kulturresevat som en av de bäst bevarade bergsmansbyarna i länet. Bråfors är ett av kommunens fem riksintresseområden för kulturmiljövården och viss del av bebyggelsen är byggnadsminne.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom Bråfors byäga.

■ Utbredningen av Bråfors byägor över Häradssekonomiska karta från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Äldsta belägget för ortnamnet Bråfors, då i form av *Bratefors*, är från år 1354. Detta naturnamn syftar sannolikt på vårflodens effekt på vattendrag – där förledet *Brå-* kan anses komma från ordet *brather*, vilket kan betyda bråd, hastig, häftig. Bråfors är en av landets äldsta dokumenterade bergsmansbyar och järnhantering bedrevs enligt arkeologiska undersökningar här redan vid 1200-talets mitt. Hyttdriften i byn omnämns dock första gången i skrift år 1539 och drevs då av två stora bergsmansgårdar, Stora Bråfors (Brategården) och Lilla Bråfors. Under 1600-talets senare del hade gårdarna delats upp och fyra bergsmän var verksamma i byn. En stångjärnshammare hade då även uppförts i byn. Under 1700-talet ökade antalet bergsmän genom fler gårdsdelningar och flera bergsmän från andra byar köpte upp andelar och flyttade tillverkningsrättigheter från andra byar och bruk till Bråfors.

■ Mangårdsbyggnaden på Stora Bråfors som är från 1790. Foto: Vlm-nbgfe-1000.

■ Dynamitkällare i slaggsten. Foto: Vlm-nbgfe-1014.

Under 1800-talet gjordes stora förändringar på grund av ökad produktion. En ny masugn byggdes i mitten av 1800-talet och produktionen steg stadigt. Ytterligare en modernisering skedde på 1870-talet då hyttan byggdes till på höjden och en ångdriven tugg med malmuppfodringsverk installerades. Antalet anställda ökade och likaså produktionen. För att få ner fraktkostnaderna bildade hyttlaget ett eget kanalbolag, vilket skapade möjligheter att själva frakta järnet till lastplatser vid Mälaren via Strömsholms kanal. Redan ett tiotal år senare minskade efterfrågan på järn och den så kallade bruksdöden drabbade många av bergslagens små och medelstora hyttor. Bråfors bergsmän drog sig ur verksamheten genom att hyra ut den till Fagersta bruk. Driften av hyttan lades ned 1902 och bara några år senare revs den. År 1917 anlades en kraftstation vid den gamla hyttplatsen vilket gjorde att bostadshusen fick elbelysning relativt tidigt.

Efter att hyttan lades ned inriktades gårdarna i Bråfors på att utveckla verksamheten inom jord- och skogsbruk i stället. Försäljning av mjölkprodukter till Fagersta bruk var en viktig inkomstkälla. Vid mitten av 1900-talet förekom svinuppfödning och verksamheten ändrades helt från mjölk- till köttproduktion. I slutet av 1960-talet gick man över till spannmålsodling och vid 1900-talets slut var skogsbruket den viktigaste näringen även om viss djurhållning också fanns.

Sedan år 2006 är Bråfors skyddat som kulturresevat och ingår också som besöksmål i Ekomuseum Bergslagen. Syftet är att genom skydd, vård och fortsatt brukande åskådliggöra utvecklingen av verksamheter och landskap i en västmanländsk bergsmansby under drygt 700 år. Skyddet innefattar bland annat att inga byggnader får rivas och inga nya vägar får anläggas. Vilken typ av odling och skogsbruk som får bedrivas är också reglerat i föreskrifterna från Länsstyrelsen. I beslutet trycker man på att det är helhetsmiljön som är det viktiga och att liknande miljöer idag är sällsynta. Sedan 2017 är Brategårdens mangårdsbyggnad skyddad som byggnadsminne.

Landskap och siktlinjer

Landskapet kring bebyggelsen är kuperat och relativt öppet och vägen leder tätt förbi gårdarna. Vid vägen växer lövträd som en allé och det öppna odlingslandskapet breder ut sig på var sida om vägen. Större delen av bebyggelsen ligger på ömse sidor om Hyttbäcken. Den före detta hyttplatsen var belägen precis norr om där vägen går över Hyttbäcken. Stora delar av bebyggelsen som är kopplade till hyttverksamheten är idag borta, men i landskapet framträder fortfarande spår av denna verksamhet.

Landskapet har idag kvar de öppna markerna kopplade till åkerbruket och Hyttbäcken, som leder vatten från Gatjärnen, rinner fortfarande genom landskapet. Utbredningen av odlings- och ängsmark kring bykärnan är idag densamma som vid häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908. Vägsträckningen förbi bebyggelsen härstammar från en omläggning vid sekelskiftet 1900. Norra delen av Bråfors byäga utgörs av skogsmark. Skogen användes för produktion av kol, virke och hushållsved samt som bete för djuren.

■ En före detta tvättstuga från 1800-talet vid dammen. Foto: Vlm-nbgfe-1043.

Kulturhistoriska lämningar

I hela området mellan Gatjärnen och Bråfors hytta finns ett stort antal olika industri-lämningar med koppling till vattenkraften, som ett småindustriområde med bland annat en kvarnlämning, flera dammvallar och en kanal. Lämningarna efter Bråfors senaste hytta består av en masugnsruin med rester av rådstuga, slagghögar, en kanal och ett område med sotfärgad mylla som sannolikt utgör platsen för kolhuset. Läget för den äldsta hyttan är något öster därom, vilket kunde beläggas genom en arkeologisk schaktövervakning år 2001. Dateringar vid denna visade att hanteringen påbörjats åtminstone under 1200-talet. Kring hyttområdet finns ytterligare tre slagghögar, ett med en husgrund och ett där en trädgård har anlagts samt två kvarnlämningar, en torplämning, en husgrund efter en lada samt en smedjegrund. I norra delen av Bråfors finns även två kvartsbrott med tillhörande skrotstensvarp.

Längs gamla vägen öster om Bråfors finns två milstolpar från år 1875 samt en väg-hållningssten. Där finns också en gravplats med inskription över bergsmannen Gustav Hedlund, med fyra tuktrade gråstenar förbundna med en järnkätting och en järnhäll.

Ungefär två kilometer väster om Bråfors bergsmansby finns en registrerad fångstgrop, sannolikt för varg. I östra byägan finns även två torplämningar registrerade.

Bebyggelse

Området har idag en stark agrar karaktär. Viss del av bebyggelsen kopplad till hytt-driften finns bevarad, men hyttan och kolhuset är i ruiner. De tydligaste lämningarna efter hytt-driften finns i stället i landskapet i form av slagghögar. Bebyggelsen i helhet präglas av bostadsbebyggelse och ekonomibyggnader i ett eller två och ett halvt plan med röd-målade fasader i timmer eller träpanel.

Den största gården i Bråfors, Stora Bråfors även kallad Brategården, ligger söder om Gatjärnen. Den äldre mangårdsbyggnaden ligger vid vägen som löper genom byn och till denna finns två flygelbyggnader som idag används som bostadshus.

Lilla Bråfors ligger på en höjd strax öster om Brategården. Gårdens mangårdsbyggnad och de på rad lagda ekonomibyggnaderna bildar en sluten rektangel med en terrasserad gårdsplan i mitten. Det har legat en gård på platsen sedan tiden innan skiftena på 1800-talet, idag är den största delen av bebyggelsen uppförd på 1800-talets senare del. Gården har karaktären av en bergsmansgård med en välplanerad och ordnad bebyggelse.

■ Mangårdsbyggnaden på Lilla Bråfors. Foto: Vlm-nbgfe-1058.

Värdefulla kulturmiljöer i Bråfors

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Bråfors är Bråfors bergsmansby en värdefull kulturmiljö. Bergsmansbyn ingår i riksintresset för kulturmiljövården och delar av Bråfors bergsmansby utgör kulturresevat. Bråfors är ett besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

Bråfors bergsmansby

Bråfors bergsmansby har, genom sin status som kulturresevat, blivit en symbol för Norbergs bergslag. Bebyggelsen har tidstypisk utformning med bevarade material sedan uppförandet. Det bevarade bebyggelsemönstret har inte genomgått så stora förändringar som annars är vanligt på andra platser. Myllret av äldre bostadsbebyggelse och ekonomibyggnader visar ett byggnadsskick med månghussystem, där hushållets funktioner var uppdelade i olika byggnader. Detta skapar en helhet i kulturmiljön som tydligt kan upplevas från vägen som går genom byn.

Trots att flertalet av byggnaderna kopplade till hyttan inte längre finns kvar, visar Bråfors hur en omfattande bebyggelse och agrar verksamhet växte fram kring järnhanteringen. Arbetarostäder uppfördes i en tid då behovet av arbetskraft var stort och speglar en social struktur där industrins arbetare bosattes i nära anslutning till verksamheten, vilket idag är mycket ovanligt.

Värdebärare:

- > Lämningarna längs Hyttbäcken/Gatjärnsbäcken efter bergsbruksverksamheten, bland annat hyttlämningen, slaggvarp, dammvallar och konstkanal tydliggör byns industriella ursprung.
- > Mangårdsbyggnaderna på Brategården och Lilla Bråfors med flyglar, den vita ladugården och även vissa ekonomibyggnader utgör spår av arkitektoniska strömningar från 1700- och 1800-talen. Tillsammans bildar byggnaderna i området en arkitektonisk helhet.
- > Brategårdens bostadshus och ovanligt stora bestånd av bevarade ekonomibyggnader är viktiga för miljön och visar tydliga årsringar i områdets bebyggelsehistoria.
- > Brategårdens mangårdsbyggnad med bevarade tak- och väggmålningar och fast inredning från 1700-talet som är unik.
- > Lilla Bråfors placering på en höjd i landskapet är viktig för upplevelsen av miljön.
- > Lilla Bråfors är en viktig årsring i miljön från den senare delen av 1800-talets bebyggelse
- > De ovanligt öppna odlings- och betesmarkerna gör att hela den bebyggda miljön syns väl i landskapet och tydligt visar på hur landskapet sett ut i äldre tid.
- > Den smala byvägen och dess sträckning är en viktig del av upplevelsen av miljön.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Bråfors bergsmansby

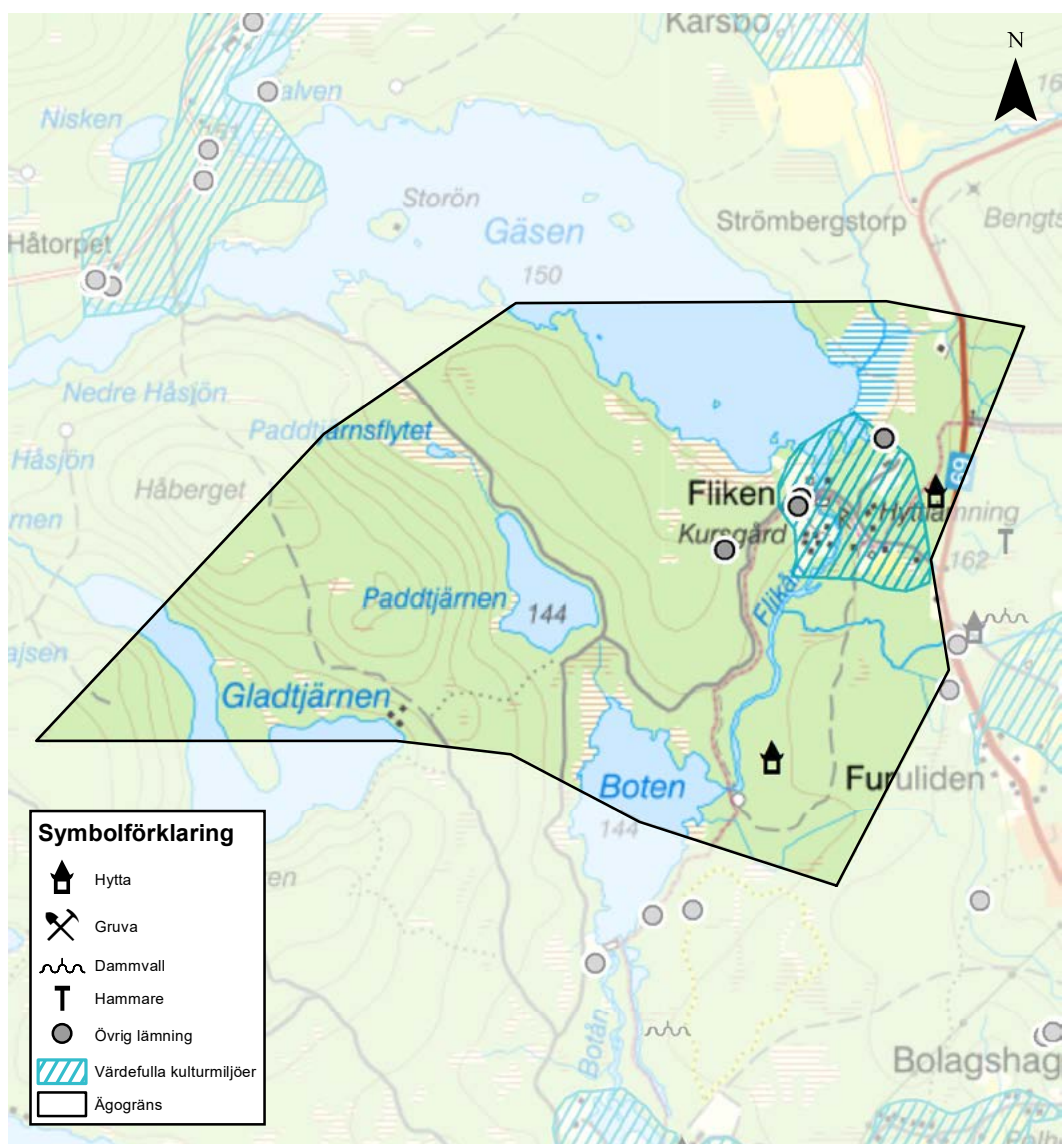
■ Stora Bråfors från byvägen. Foto: Vlm-nbgfe-1044.

Rekommendationer:

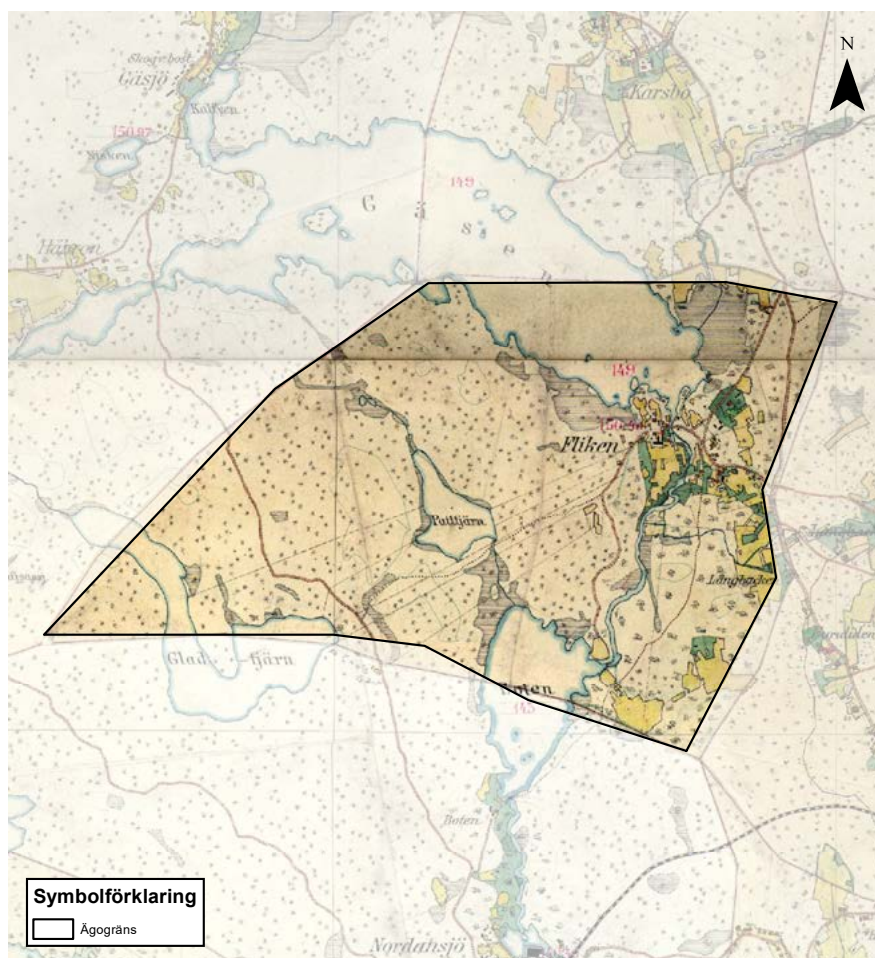
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > De skyddsföreskrifter som gäller för kulturreseptatet och byggnadsminnet ska följas. Mer om skyddad bebyggelse går att läsa om i kapitel 3: Skyddad bebyggelse.
- > Områden av riksintresse för kulturmiljövården ska så långt det är möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön.
- > Industrihistoriska lämningar såsom stenmurar och kanaler ska bevaras.

5.4 Fliken

Fliken är en bergsmansby som ligger vid sjön Gäsen i Norbergs socken, norr om Norbergs samhälle. Bebyggelsen ligger samlad längs den slingrande byvägen vid Gäsens södra strand.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Flikens byäga.

■ Utbredningen av Flikens byåga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Flikens äldsta omnämnande är från år 1496 (*Flykenne*). Namnet är ett naturnamn som syftar på en naturformation. Kanske syftar det på att sjön Gäsen här är "flikig" genom de många uddarna. Äldsta belägg för en hytta i byn är från 1539. Möjligen motsvarar det hyttan vid ån som under 1600-talet var en av de största i trakten, men det har funnits hyttor på ytterligare två platser inom byågan så det ursprungliga läget är osäkert. Flikens hytta ägdes av byns bergsmän. Järnmalmens togs i Flikgruvan som ingick i Morbergsfältet i Norberg. Vid den här tiden fanns även två stångjärnshamrar i byn. De lades emellertid ned redan under 1600-talet. Produktionen ökade under 1700- och 1800-talen. Från 1850-talet ägde Fagersta bruk de flesta andelarna i hyttan. Hyttan blåstes för sista gången 1888.

■ Bastubyggnad vid före detta hyttområdet. Foto: Vlm-nbgsb-671.

■ Rättargårdens arbetarbostad från 1870-talet. Foto: Vlm-nbgsb-672.

Byggverksamheten i byn utökades väsentligt sedan laga skifte genomförts på 1850-talet. Bruket uppförde Rättargården på en äldre grund på 1870-talet som innehöll fyra arbetarbostäder.

Den bebyggelse som uppfördes på 1880-talet placerades öster om ån, längs vägen från byn upp mot stora landsvägen. Flikens Herrgård var ursprungligen en inspektörsbostad. En skogvaktarbostad byggdes norr om herrgården men vägen dit är borta och platsen är idag avskild från byn. En färdestuga uppfördes också på 1880-talet. Från början var färdestugan avsedd för körkarlar till Flikens hytta och förbönder, men när den lades ned fungerade stugan som ett härbärge för Norns bruks körare. Det tillhörande stallet hade plats för 32 hästar. Stallet revs i början av 1900-talet medan Färdestugan står kvar på sin ursprungliga plats.

Byggnaden var antagligen redan gammal när den flyttades hit från en annan plats. Norbergs Bergslags Hembygdsförening tog över skötseln på 1930-talet och återställde stugan, efter att den använts som bostad, till ett mer ursprungligt skick. Färdestugan har sedan dess använts som övernattningsställe för turister och föreningar och ägs idag av Norbergs kommun.

Omkring 1900 revs hyttan med tillhörande byggnader. Något senare uppfördes en såg och ett tegelbruk på platsen. År 1911 byggdes en större villa av ägaren till sågverket. Dock förstördes sågen av en brand på 1920-talet och då upphörde även driften vid tegelbruket.

■ Sägärens villa och kontor från år 1911. Foto: Vlm-nbgsb-681.

■ Flikens färdestuga från 1880-talet. Foto: Vlm-nbgsb-647.

Landskap och siktlinjer

Från Gäsen i norr rinner Flikån ut i sjön Boten i söder. Flikens bykärna ligger vid Gäsens södra strand på båda sidor av Flikån. Vid häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908 fanns åker- och ängsmarker kring byn. Dessa har minskat i omfattning, särskilt öster om byn. Utmarkerna norr och söder om bykärnan har också försvunnit. Övriga delen av byägan präglas av barrskog med vattendrag, våtmarker och hyggen.

Kulturarhistoriska lämningar

I Fliken finns tre platser med hyttlämningar. Vid Flikens hytta, centralt i byn, finns bland annat en masugnsruin, tre slagghvarp och ett sotsvärtat område som troligen utgör platsen för kolhuset. Här finns även två husgrunder och en kanal. Strax norr därom finns ännu en slagghvarp som delvis har täckts över i samband med att en gräsmatta har anlagts på den intilliggande tomt. Det finns två så kallade utmarkshyttor av medeltida karaktär. Dessa hyttområden, varav ett ligger på gränsen mot Kallmora, består båda av masugnsruin och slagghvarp. Vid den ena, med beteckningen RAÄ 21:1, finns även färskningslagg av medeltida typ. Spåren efter hamrarna har ännu inte påträffats, möjligen ligger de under lämningarna av Flikens hytta. Inom Flikens byäga finns även två husgrunder och en mindre gruva/skärpning.

Bebyggelse

Bebyggelsen är spridd inom byn och bebyggelsen i bykärnan ligger grupperad kring hyttplatsen och platsen för den gamla sågen vid bäckutloppet. Bebyggelsens ålder varierar, där den äldsta bebyggelsen sannolikt är uppförd under 1700-tal och den yngsta under sent 1900-tal. Vissa av de äldre byggnaderna är välbevarade i karaktär och material, och flera arkitektoniskt intressanta byggnader från 1900-talet är välbevarade. Slamfärgade fasader och lertegeltak dominerar bebyggelsens exteriör.

Värdefull kulturmiljö i Fliken

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturarhistoriska värdet.

I Fliken är bykärnan en värdefull kulturmiljö.

Flikens bykärna

Bebyggelsen i bykärnan ligger grupperad kring hyttplatsen och den gamla sågen vid bäckutloppet. Byvägen leder ner mot sjön och bebyggelsen ligger synlig längs den. Inom området finns byggnader med höga byggnadshistoriska värden som har tidstypisk utformning och bevarat material sedan uppförande. Dessa ger kunskap om äldre hantverksmetoder samt arkitekturstil och byggnadstraditioner ur såväl ett lokalt som ett nationellt perspektiv.

Värdebärare:

- > Lämningarna efter Flikens hytta centralt i bykärnan är ett tydligt exempel på en bergmansbys struktur.
- > Färdestugan som är ett unikt exempel på ett härbärge för forkarlar från 1800-talet med delvis intakt inredning.
- > Brukets sociala struktur är tydligt avläsbar genom inspektorsbostadens placering och utförande i relation till arbetarbostäderna.
- > De två medeltida hyttorna av så kallad utmarkstyp som finns inom byägan. Särskilt RAÄ Norberg 21:1 är välbevarad och särskilt skyddsvärd.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Flikens bykärna

■ Bostadshus från sent 1700-tal i södra delen av bykärnan. Foto: Vlm-nbgsb-633.

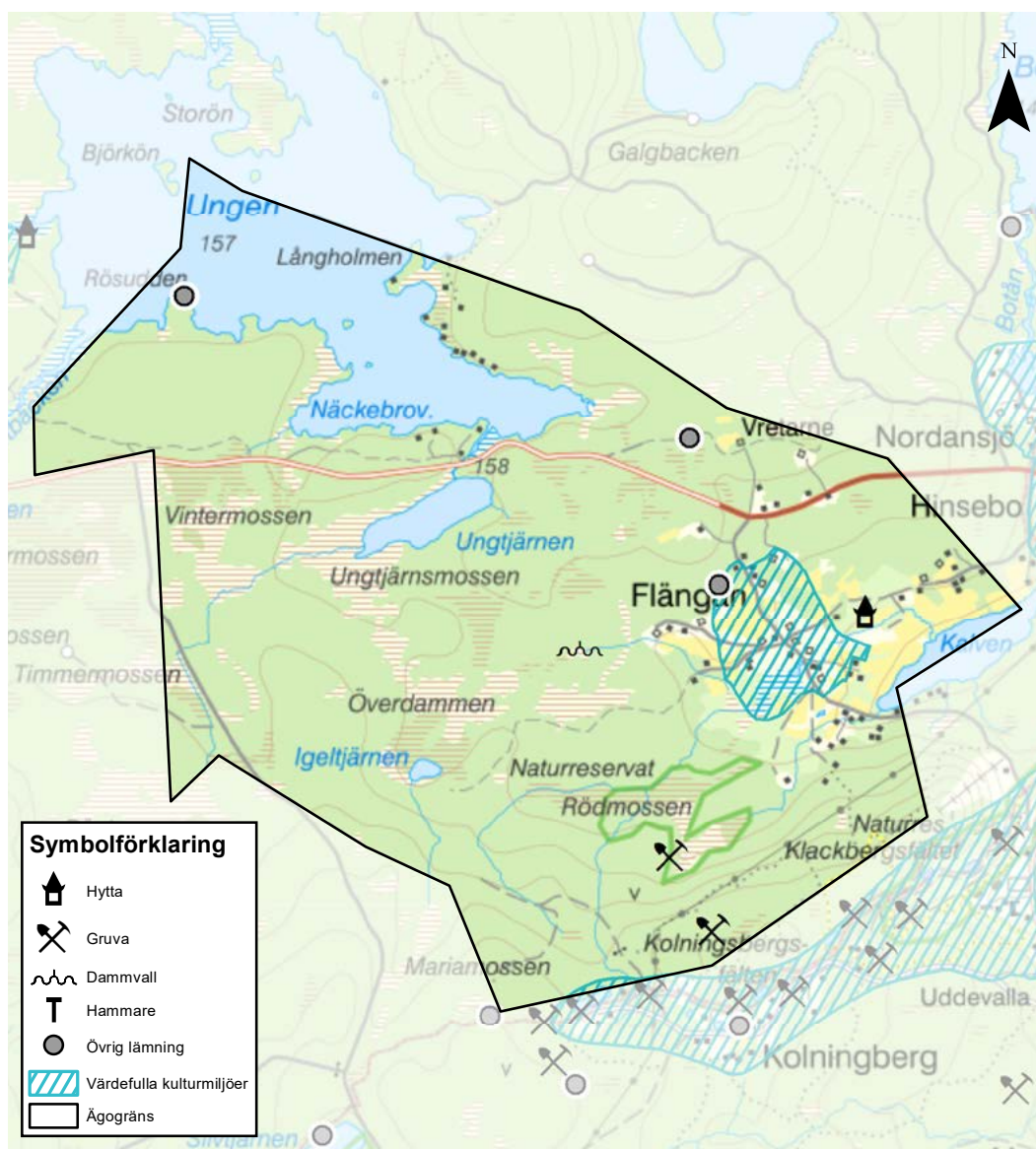
■ Före detta tvättstuga i bykärnans norra del intill Gäsens södra strand. Foto: Vlm-nbgsb-669.

Rekommendationer:

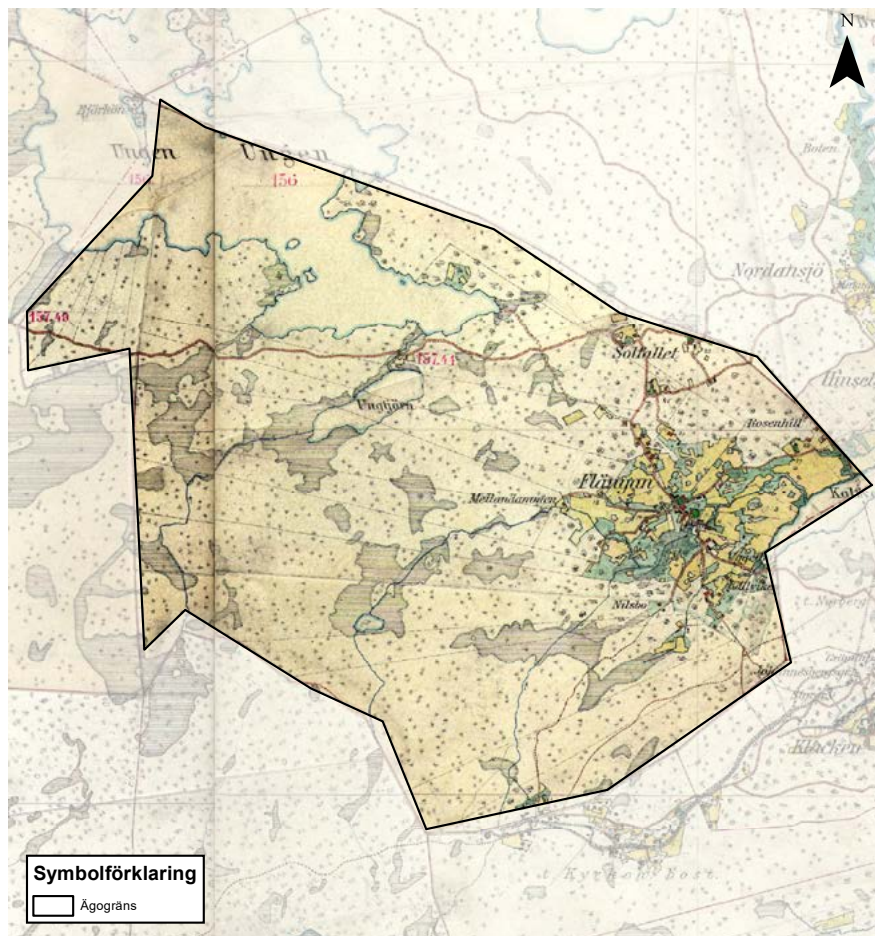
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Flikens färdestuga bör beaktas särskilt och underhållas så dess höga kulturhistoriska värden inte går förlorade.
- > De gamla vägnätets struktur bevaras.
- > Hyttlämningar såsom stenmurar och kanaler bevaras.
- > Bruksstrukturen genom inspektorbostadens placering och utförande i relation till arbetarbostäderna bevaras.
- > Hyttan RAÄ Norberg 21:1 bör skyltas och vårdas då den är välbevarad och tillhör kategorin utmarkshyttor som är unika för Norbergs bergslag och av nationellt intresse.

■ 5.5 Flängan

Hyttbyn Flängan ligger i Norbergs socken strax nordväst om sjön Kalven, cirka fem kilometer nordväst om Norbergs samhälle. Bebyggelsen ligger samlad kring byns vägkors och har ett traditionellt utförande med faluröda ekonomibyggnader och mangårdsbyggnader klädda i träpanel i röda eller gula kulörer.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Flängans byåga.

■ Utbredningen av Flängans byåga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Namnet Flängan (Flengione) är belagt i byns äldsta bevarade jordebok från år 1539. Ortnamnets betydelse är oklar, men eventuellt kan det härledas ur en terrängformation. Redan under 1500-talet fanns en hyttan i byn vid vattendraget som rinner mellan dammen och sjön Kalven. Den brukades då endast av en bergsman. Omkring 1700 var fyra bergsmän delägare i hyttan. Järnmalmen bröts först i Flängegruvan och därefter i bland annat Risbergs- och Getbacksfältens gruvor. Vid 1600-talets slut låg tre mindre kvarnar för husbehov i anslutning till hyttplatsen.

År 1751 blåstes hyttan ned. Den främsta anledningen till detta var brist på vatten som drivkraft. I byns mitt ligger Stordammen, även kallad Hyttdammen. Ytterligare två dammar hade dämpts upp för hyttdriften; Andra Dammsjön, som även kallades Mellandammen, samt Övre dammen. Mellandammen är igenlagd och nu en åker medan Hyttdammen och Övre dammen finns kvar.

Redan 1768 betraktades hyttan i Flängan som förfallen. Av hyttområdet återstår idag omfattande kulturlager och bland annat synlig slagg. Flängans bergsmän använde efter gruvans nedläggning Nordansjöhyttan, men även Rosendals och Flikens hyttor. Hyttbacken bebyggdes med ekonomibyggnader och bostadsbebyggelse efter att hyttan blåstes ner.

■ Hyttdammen med en bykstuga från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgsb-1210.

■ På hyttbacken står småskalig bebyggelse från 1800-, 1900- och 2000-talet. Foto: Vlm-nbgsb-1244.

Vid 1700-talets början låg två hus i byn strax norr om hyttbacken. Den tillkommande bebyggelsen placerades runt dessa och bildade en byklunga med tätt placerade hus. Inför skiftet år 1825 fanns det nio fastigheter i byn. Bönderna ägde åtta av dessa och en ägdes av brukspatron von Stockeström. Skiftet beslutade att fyra av gårdarna skulle flyttas ut ur bygemenskapen, men endast tre av dessa förflyttningar förverkligades. Den kvarvarande bebyggelsen i byn ligger idag kvar på sin ursprungliga plats men har ersatts med yngre byggnader. Det äldre av byns ursprungliga två hus från 1700-talet står kvar, även några av ekonomibyggnaderna kan vara äldre än skiftet.

■ Byggnad från 1700-talet på ursprunglig plats. Foto: Vlm-nbgsb-1204.

Under 1800-talet växte byn. Bebyggelsen ökade längs de många vägar som ledde ut från bykärnan. Flera mindre jordbruksenheter tillsammans med gruvarbetarbostäder etablerades här nära de många malmfälten. Ett soldattorp tillkom norr om byn.

Intill byns korsning uppfördes ett bostadshus som delvis nyttjades till skola. Flängan var ett rastställe för malmföringen vintertid där förarna kunde köpa kaffe. På en av byns äldsta tomter drev C.A. Salström, och senare hans son, från 1870-talet och framåt en stor handelsrörelse via postorder vid sidan om jordbruket. Verksamheten var inrymd i en byggnad på gården som uppfördes under 1800-talets senare del.

■ Salströms kontorsbyggnad som också rymde varulager för deras postorderföretag. Foto: Vlm-nbgsb-1198.

■ Fritidshus intill sjön Ungen, uppfört för anställda vid Fagersta Bruk. Foto: Vlm-nbgsb-921.

Jordbruksverksamheten i byn har under 1900-talet successivt avtagit. Flera av gruvarbetarbostäderna har övergått till att bli fritidsbostäder. Ytterligare bebyggelse, både permanent- och fritidshus, har tillkommit längs vägarna i söder och öster. Norr om byn, vid sjön Ungen, finns några fritidshus som Fagersta bruk uppförde för sina anställda under mitten av 1900-talet.

Landskap och siktlinjer

Bybebyggelsen omges av öppna partier med ett mycket ålderdomligt och välbevarat åkerlandskap. En jämförelse mellan 1908 års häradsekonomiska karta och dagens karta visar att odlings- och betesmarkernas utbredning och placering är densamma då som nu. Alla tillgängliga brukningsbara ytor har odlats upp. Åkrarna är små, ore-gelbundna och flikiga samt kantas av odlingsrösen. Intill sjön Kalvens norra strand breder stora odlingsytor ut sig. Utanför byn växer tät tallskog med inslag av mossar och våtmarker. I byägans norra del tar sjön Ungen vid.

Kulturhistoriska lämningar

I Flängan har de flesta fornminnen en koppling till bergsbruket. Vid Flängans hytta har inte läget för masugnen identifierats, men det finns tre slagghvarp och en trolig plats för kolhus inom hyttområdet. Funktionellt hör även dammvallen till Överdamm (mellan Ungtjärnen och Igeltjärnen) väster om bykärnan till denna miljö.

År 2008 framkom även lämningar efter ytterligare en hytta i samma bäck, nedströms och strax ovanför Kalvens strand. Där finns lämningar efter masugnsslaggvarp och färskningsslagg av en typ som tyder på en medeltida datering. Dessutom finns fler gruvområden i södra delen av byägan, delvis belägna inom Norbergsby.

Förutom dessa fornminnen finns inom byägan en milstolpe och ett gränsröse som markerar gränsen mellan Halvarsbenning och Flängan, belägen på den så kallade Rösudden i Ungen, samt en bebyggelselämning med husgrund, källargrund och stenmur.

Bebyggelse

Den äldre bebyggelsen ligger koncentrerad i en bykärna. Längs de fyra vägarna som leder till och från byn har bebyggelsen utökats med både gårdar från 1800-talet och bostadshus från 1900-talet. De flesta husen, även de som har tillkommit senare, har röda träpanelklädda fasader. I anslutning till sjöarna har fritidshusbebyggelse vuxit fram under 1900-talets andra hälft.

Värdefull kulturmiljö i Flängan

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Flängan är Flängans bykärna en värdefull kulturmiljö.

Flängans bykärna

Mellan den äldre bykärnans byggnader, som huvudsakligen härstammar från 1800-talet och tiden kring sekelskiftet 1900, slingrar sig den smala byvägen. Gårdarna ligger tätt och de flesta byggnaderna är målade i falurött, vilket ger byn ett enhetligt intryck. Gårdarna är relativt små med mindre boningshus i ett eller två plan. Enstaka hus härstammar från 1700-talet. Utanför bykärnan ligger flera mindre gruvtorp samt ett soldattorp. Ålderdomliga ekonomibyggnader som lador och smedja ligger spridda i landskapet.

Värdebärare:

- > Byn och dess inägomarker är relativt opåverkade av skiftena och bebyggelsen bildar en tydlig bykärna i anslutning till den gamla hyttplatsen.
- > Det öppna landskapet med ålderdomliga, mindre åkerytor, kantande av odlingsrösen och skogsdungar är unikt för kommunen.
- > Bebyggelsen bildar en sammanhållen miljö som ligger väl synlig från landsvägen som går igenom byn. De olika byggnadsfunktionerna visar på ett pedagogiskt sätt hur bebyggelsen har använts och hur byn har vuxit.
- > Centralt i byn ligger flera byggnader som nyttjats för gemensamma göromål som visar på hur människors livsvillkor var under perioden.
- > Byggnaderna visar genom sin placering och storlek på olika status och yrken i orten.
- > Lämningarna efter hyttverksamheten centralt i byn, minner om järnhanteringen i bykärnan. Särskilt dammen som tydliggör hyttverksamheten som bedrivits längs bäcken.
- > Ett flertal av byggnaderna har en välbevarad äldre karaktär, ursprungliga proportioner och traditionella byggnadsmaterial.
- > Inom området finns bebyggelse med höga byggnadshistoriska värden som ger kunskap om äldre hantverksmetoder.
- > Den medeltida hyttlämningen vid Kalvens strand som är karaktäristisk för Norbergs bergslags unika "utmarkshyttor".

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Flängans bykärna

■ Ekonomibyggnader från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgsb-1173.

■ Sammanbyggda ekonomibyggnader längs byvägen. Foto: Vlm-nbgsb-2794.

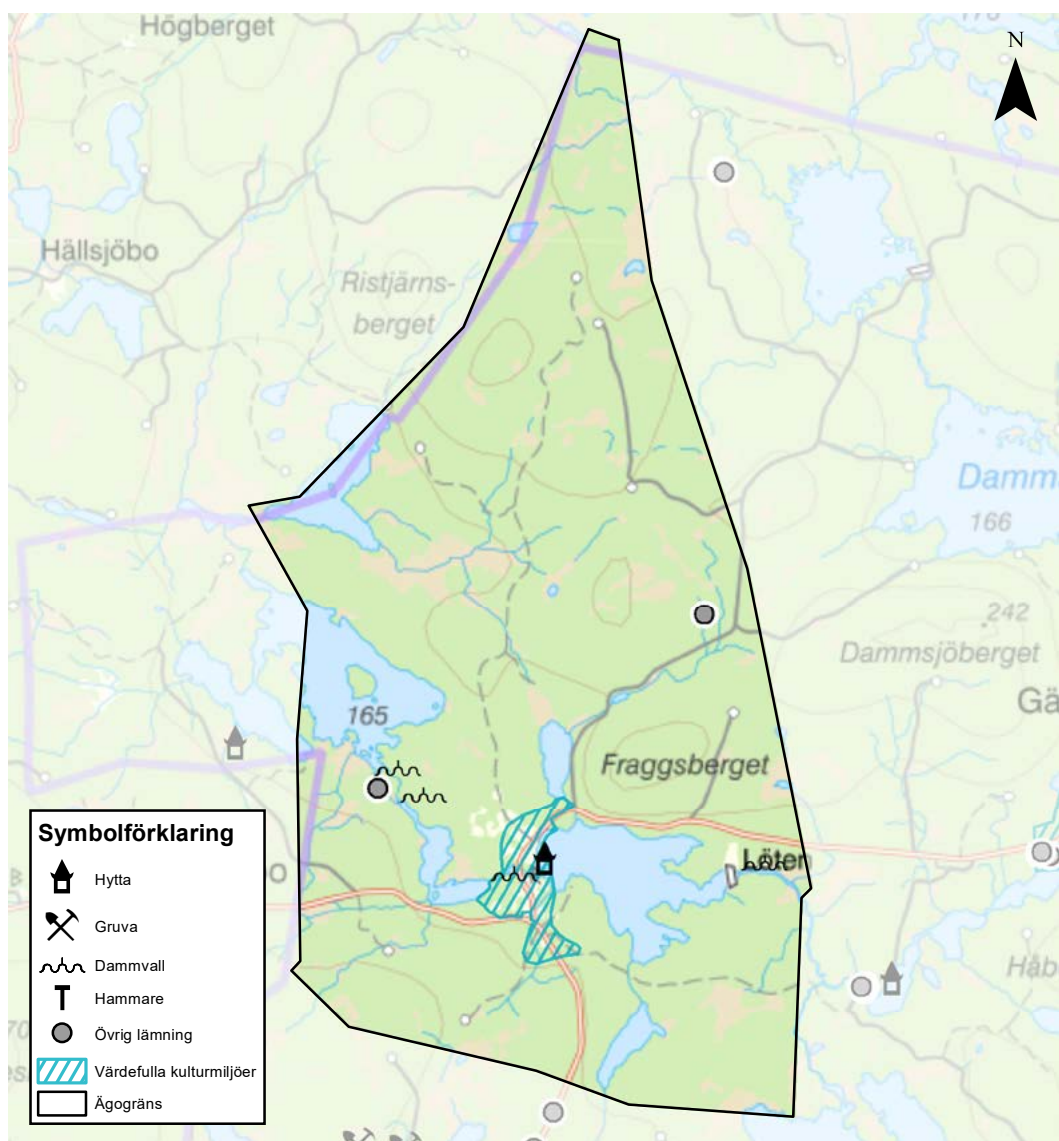
■ Soldat Grens soldattorp. Foto: Vlm-nbgsb-1189.

Rekommendationer:

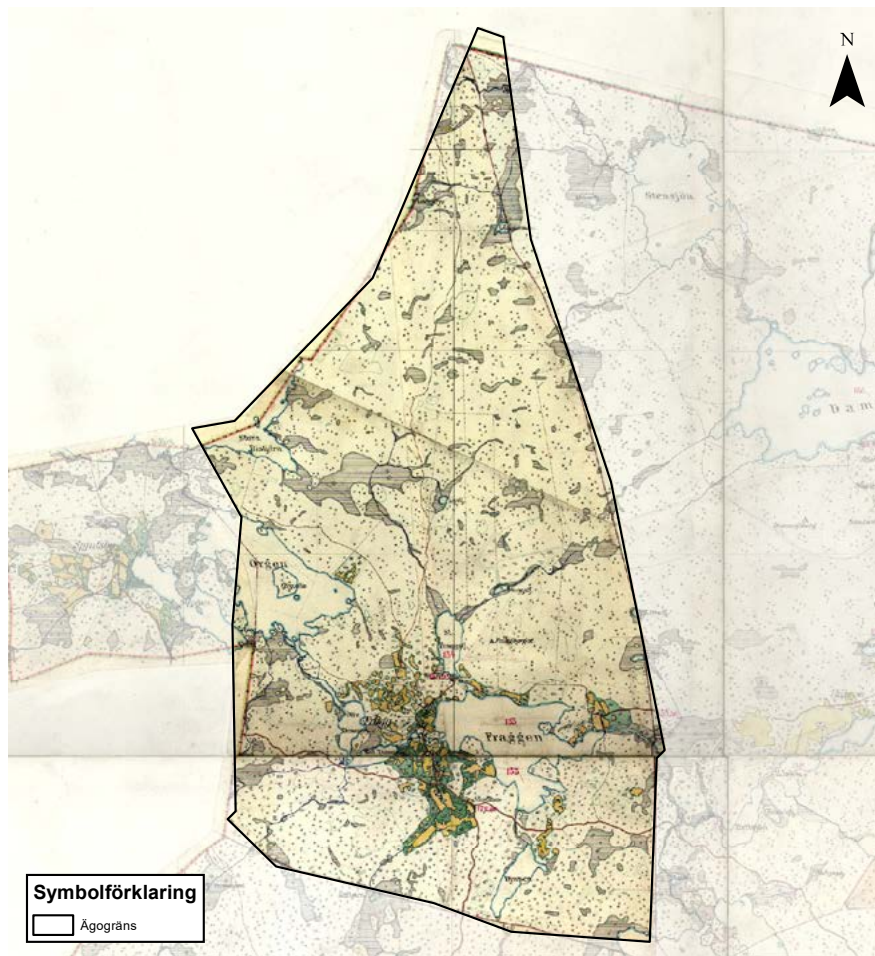
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > För att kunna uppleva det välbevarade åkerlandskapet är det viktigt att inte odlingsrösen, impediment eller oregelbundna kanter tas bort. De större odlingsytorna vid sjön Kalvens norra strand hålls öppna.
- > Det äldre vägnätets struktur bevaras.
- > För att förstå och uppmärksamma hyttans betydelse för byn är det viktigt att dammen underhålls och att en öppen vattenspegel bibehålls.

■ 5.6 Fragg

Bergsmansbyn Fragg ligger i Norbergs socken i kommunens nordvästra del. Byn omges av ett småbrutet odlingslandskap, som i sin tur är omgivet av skogsklädda berg. Bykärnan är belägen vid den nordvästra stranden av sjön Fraggen, väster om Övre och Nedre Dammsjön.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Fraggs byäga.

■ Utbredningen av Fraggs byäga över Häradsökonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Ortnamnet Fragg är ursprungligen ett sjönamn som gett namn åt bebyggelsen. Namnet syftar på den "fradgande" sjön – det vill säga skummet på vågkammarna vid hård vind. I området finns inga kända lämningar från förhistorisk tid. De medeltida lämningarna är knutna till järnhanteringen och den bergsmanshytta som var i drift redan då. Fragg (*Frag*) omnämns för första gången i skrift år 1461. Hyttplatsen, invid vattendraget från Dammsjöarna, ligger mitt i byn och hyttan har sannolikt styrt läget för byns bebyggelse.

Tack vare dammbyggen och det ovanliggande sjösystemet var byn försäkrad om ett gott vattenflöde till hyttan. Detta var betydelsefullt för produktionen. Fraggs hytta omnämns som en av de främsta tackjärnsproducenterna i bergslaget under 1600- och 1700-talen. Från 1649 till 1686 ökade produktionen från 185 skeppjärns tackjärnsvikt, cirka 36 ton, till 519 skeppjärns tackjärnsvikt, cirka 101 ton (1 skeppjärns tackjärnsvikt = 194,5 kilogram). I jämförelse kan nämnas att medeltalet för bergslaget år 1686 var 210 skeppjärns tackjärnsvikt.

Den dramatiska ökningen berodde på att hyttan började blåsa såväl vår som höst vilket sannolikt möjliggjordes genom förbättrade dammbyggen och förbättring av hyttan. Under 1800-talet minskade årsproduktionen vid hyttan successivt för att upphöra helt 1876 då den blåstes sista gången. I hyttruinen har senare uppförts ett numera raserat kraftverk. Under en kort period, mellan 1644 och 1688 fanns även en hammare i drift. I laga skifteshandlingarna nämns 1873 en kvarn vid nedre dammen. Söder om sjön Orgens utlopp fanns en såg.

Från 1600-talet fanns tre gårdar i byn; Södergården senare kallad Anders Ols, Mellangården och Norrgården, alla glest utspridda längs byvägen. Storskifteskartan från 1793 visar samma bebyggelsestruktur som 1600-talets kartor. Några gårdar har under 1800- och 1900-talen nyetablerats inom hustomterna och under sent 1800-tal uppfördes en skola i bygden. Under 1800-talet övertogs Mellangården och dess ägor av bruksägare från Gäsjö och Svanå. Laga skiftets utflyttningsskyldighet innebar att några avknoppningar av gårdarna skedde kring år 1870 med nyetableringar av gårdar. I norr tillkom även ett soldattorp, kallat Löten, för Roten 101. Norrgårdens äldre mangårdsbyggnad, ersatt på 1860-talet, brann ned till grunden i början av 1890-talet.

■ Södergården, senare kallad Anders Ols, byggd 1852. Foto: Vlm-nbgtn-135.

■ Folkskolebyggnad från sent 1800-tal. Foto: Vlm-nbgfe-904.

Landskap och siktlinjer

Bebyggelsen i Fragg är belägen i byägens södra del, längs med vägen och vattendraget mellan Dammsjöarna och Fraggen. Norr om bebyggelsen finns stora, skogklädda områden med inslag av mossar och våtmark. Gårdarna ligger delvis i terrassläge till följd av sprickdalen som skär genom byn.

Trakten kring Fragg kännetecknas av stora, kuperade skogsområden där jordbruksmark i form av ängar, beten och mindre åkrar öppnar landskapet i anslutning till bebyggelsen.

Jorden kring Fragg är mager och området var tidigt en utpräglad bergsmansbygd. Inägomarken dominerades under 1600-talet av ängsmark med stora angränsande beteshagar och åkrarna var små och utspridda. Här fanns ett omfattande bergsbruk och ett jordbruk dominerat av boskapsskötsel. Ett vanligt tillvägagångssätt i bergsmanstrakter var så kallat lindjordbruk då det var anpassat till magrare jord med åker och vall i växelbruk.

Idag finns en mycket hög andel naturlig fodermark kring Fragg. Det ger landskapet ett ålderdomligt intryck och hyser mycket höga biologiska och kulturhistoriska värden. I betesmarkerna förekommer inslag av för trakten ovanliga växtsamhällen samt ett flertal agrara lämningar som odlingsrösen, äldre utbredda åkrar och stengärdesgårdar men även husgrunder.

Kulturhistoriska lämningar

Det finns relativt få registrerade fornlämningar inom Fragg. Centralt beläget i byn ligger det före detta hyttområdet med hyttruin och lämningar efter rådstugan, fördämningsvall, slaggharp, rostningsbås med mera. Samtliga synliga lämningar är sannolikt sedan hyttans senare brukningstid, men kulturlagren på platsen döljer sannolikt lämningar av medeltida anläggningar. Lämningar från hammaren har inte identifierats, men det är inte omöjligt att den legat i anslutning till Fraggs hytta. En fördämningsvall finns även vid utloppet från Nedre Dammsjön och en vid sjön Fraggen.

Vid sjön Orgens utlopp finns ett område med industrilämningar, sannolikt efter ett sågverk och strax norr därom en tillhörande dammvall. Det finns uppgifter om en grafitgruva inom byägan.

Bebyggelse

Byn kännetecknas idag framför allt av traditionell 1800-talsbebyggelse med vissa senare tillskott. Centralt i byn, i anslutning till vattendraget, syns lämningarna efter hyttplatsen på båda sidor vägen.

Bebyggelsen består i huvudsak av äldre bostadshus, vanligen med yngre ekonomibyggnader och uthus. Bostadshusen har i regel traditionell utformning, med rödmålade träpanel eller timmerfasad och vita, ibland tjärade eller svartmålade snickerier samt tegeltäckta sadeltak. Ekonomibyggnaderna och uthusen följer samma mönster, men med en högre frekvens av moderna inslag.

Värdefull kulturmiljö i Fragg

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Fragg är Fraggs bykärna en värdefull kulturmiljö.

Fraggs bykärna

Längs byvägen genom Fragg ligger gårdarna glest placerade i ett öppet landskap. Karaktären av bergsmansby finns delvis kvar men bebyggelsen är i stor omfattning påverkad av sentida förändringar. Torpen och de mindre 1800-talsgårdarna utgör främst de värdefulla kulturhistoriska byggnaderna till skillnad från de tre tidigare dominerande huvudgårdarna.

Södergården har delvis äldre bevarad bebyggelse, men intrycket är splittrat. Den ursprungliga Mellangården existerar inte längre och Norrgården har kvar sitt läge, men uttrycket är förvanskat genom att gårdsbebyggelsen är relativt ny eller har fått ett modernt utseende.

I flera fall är 1800-talets torpbebyggelse relativt välbevarad. Den mest påtagliga förändringen i bykärnans struktur är att vägen tidigare gick genom Norrgården, men numera är dragen sydöst om gården.

Värdebärare:

- > Bergsmansmiljön är avläsbar i de avtryck som lämnats såväl i landskapet som i bebyggelsestrukturen.
- > Bykärnan i Fragg är en lokalhistoriskt viktig bergsmansmiljö. Den ger särprägel och identitet åt trakten och har skapat förutsättningar för bygdens historiska framväxt och utveckling. Att strukturen med de tre gårdarna i stort överlevt trots hyttans välstånd är anmärkningsvärt.
- > Relationen mellan bergsmansgårdarna och torpbebyggelsen som gör ortens historiska sociala strukturer avläsbara.
- > Bebyggelsen i området återspeglar delvis ännu bergsmansbyns glea gårdsstruktur som är viktigt för avläsbarheten som bergsmansby.
- > Flera byggnader uppvisar bevarade material och detaljer sedan byggnadstiden, där äldre byggnadstekniker kan utläsas.
- > Flera byggnader är goda representanter för sin tids byggnadsstil.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Fraggs bykärna

■ Förråd för flera hushåll belägen i Fragg. Byggnaden är uppförd i traditionella material. Foto: Vlm-nbgtn-181.

Rekommendationer:

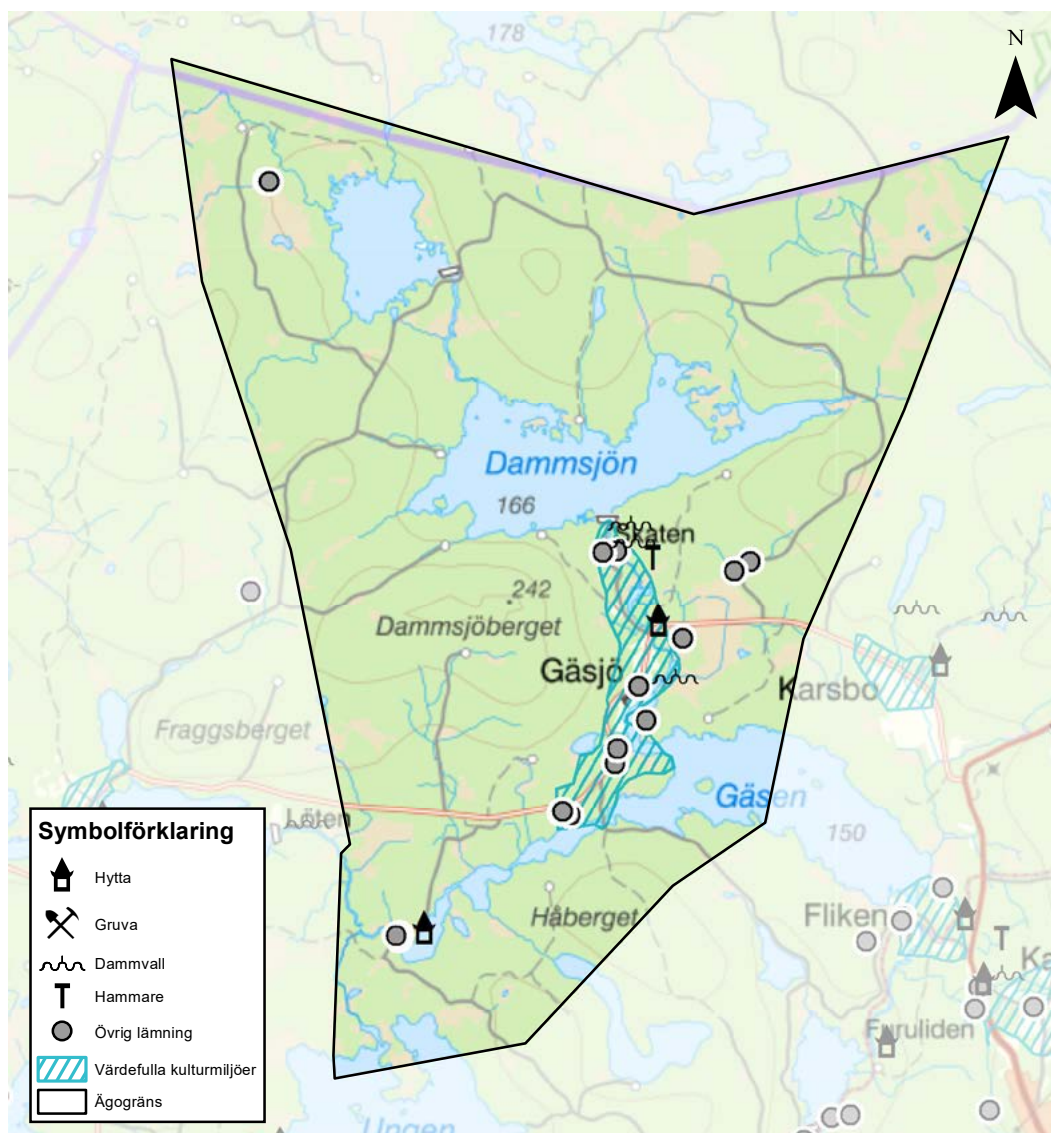
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Industrihistoriska lämningar såsom stenmurar och fördämningsvallar bevaras.

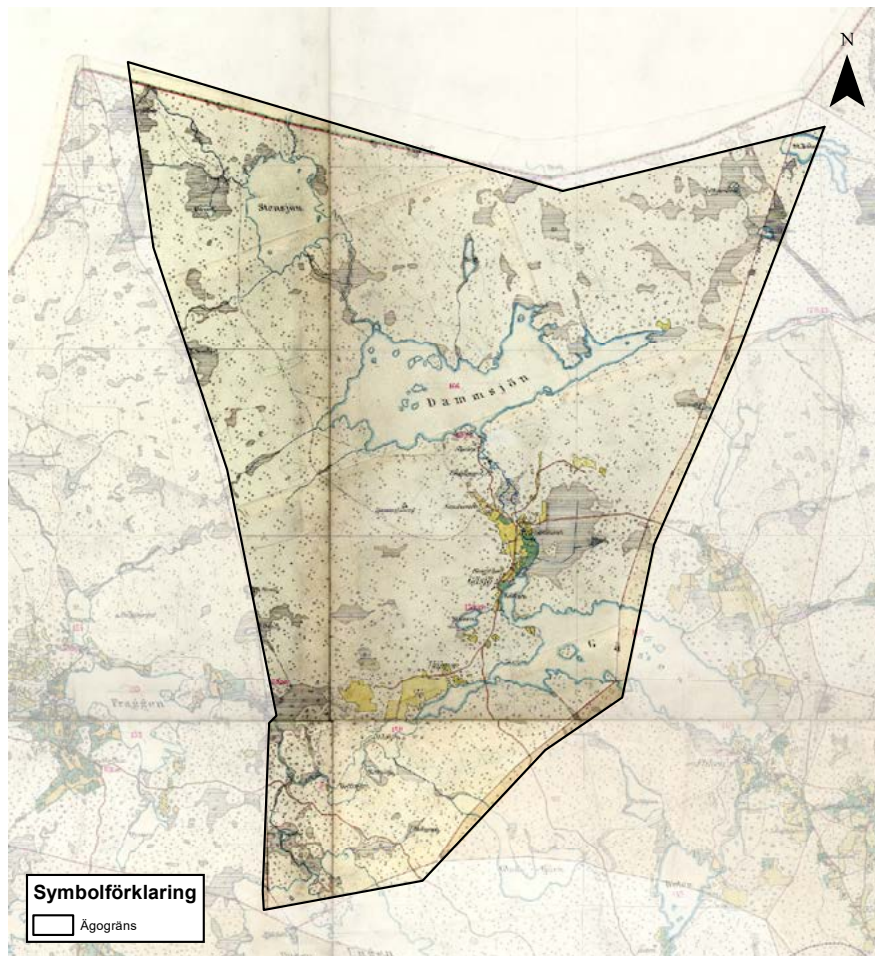
■ En av hyttruinerna som finns kvar att se i Fragg. Foto: Vlm-nbgtn-132.

■ 5.7 Gäsjö

Gäsjö ligger i Norbergs socken i kommunens norra del. Området karaktäriseras av ett kuperat, skogsklätt landskap uppbrutet av ett omfattande system av sjöar, vattendrag och mossar. Bergsmansbyns bebyggelse spänner från sent 1700-tal till 1900-tal, men är främst präglad av rödmålad 1800-talsbebyggelse med mindre gårdar av torpkaraktär.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Gäsjöns byåga.

■ Utbredningen av Gäsjös byåga över Hårdsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Ortnamnet Gäsjö har sitt ursprung i namnet på den intilliggande sjön Gäsen. Gäsjö (*Gæssæ*) nämns första gången i skrift år 1461 och de första uppgifterna om en hytta i byn är från 1539. Vid 1600-talets slut fanns fyra bergsmän i byn. Var bergsmansgårdarna då låg är något oklart. På 1698 års karta är gårdarna inte utritade. Endast två gårdar är nämnda, den norra och den södra gården, båda vid hyttområdet. Utöver dessa två gårdar finns även ett soldattorp, Håbrotorpet, nämnt. Det ligger en bit sydväst om den nuvarande herrgårdsanläggningen i byn. På kartan finns också markeringar som kan ange bebyggelse på udden i Gäsen, söder om herrgården samt vid nuvarande herrgårdsanläggningen.

Gäsjö herrgård är troligen uppförd 1769. Herrgården köptes under senare delen av 1900-talet av Västerås kommun som omvandlade herrgården till ett vårdhem. Vid detta tillfälle byggdes herrgården om och bland annat tillkom två av takkuporna på baksidan.

I södra delen av byägan fanns ytterligare en hytta, Håhyttan, med intilliggande hus-tomt. Denna hytta kan ha varit i bruk parallellt med hyttan i bykärnan redan under medeltiden då här finns färskningsslagg av medeltida typ.

Hyttan i Gäsjö var under 1600- och 1700-talen en av de mest produktiva hyttorna i Gamla Norbergs bergslag. Gårdarna, med dess myller av byggnader, var koncentrerade till ett begränsat område väster om bäcken ungefär mittför hyttplatsen. Där finns ännu ruiner av den sista hyttan som revs 1906. Vid vattendraget mellan Dammsjön och Gäsen anlades tre hamrar åren 1617, 1628 och 1631. Att tre hamrar anlades tyder på att inga större dammbyggnader uppförts och att flera hamrar då behövdes för att smida under vårfloden. Hamrarna lades successivt ned och på 1700-talet återstod endast en hammare, vilken låg nära Dammsjön vid bäckens västra sida. Mot ham-maren, på östra sidan bäcken, fanns en såg. Längre söderut, mellan hyttan och läget för nuvarande vägbro, låg tre kvarnar på bäckens västra sida.

■ Vattendraget mellan Dammsjön och Gäsen där tre hamrar anlades under 1600-talet. Foto: Vlm-nbgfe-982.

Bergmästaren vid Sala silvergruva, Johan Persson, var under slutet av 1600-talet ägare till den sista hammaren. Hans änka, Brita Sneckenberg lånade ut pengar till kronan vars krigsföring krävde stora resurser. För det blev hon 1701 belönad, förpantad, vilket innebar att tre bergsmansgårdar i Gäsjö fick betala sin skatt direkt till henne. År 1724 hade byns alla gårdar slagits samman under en ägare och bergsmännen förlorat rätten till hyttedriften.

Under 1600-talet var inägomarken med hagar, åkrar och trädgårdsland väl samlad, främst väster om gårdarna samt ned mot nuvarande herrgården och vid Håbrotorpet. Till följd av brukets etablering skedde inga större förändringar i bebyggelsestrukturen under 1700- och 1800-talen. Åkerarealen ökade dock efter brukets övertagande av bergsmansgårdarna. Jordmånen var förhållandevis god och jordbruket var lönsamt under början av 1700-talet, även om fokus i produktionen närmast uteslutande låg på järnhanteringen. Den tillhörande skogen var mycket omfattande och vattentillgången god och konstant.

Under 1760-talet uppfördes en ny hytta och bruket kompletterades med en herrgårdsbyggnad. Efter att Paul Tottie förvärvat Gäsjö 1803 kom bruket att bli den största producenten av stångjärn i Norbergs bergslag. Där fanns även knipp- och spikhammare för tillverkning av redskap till bergshantering. Efter konkurs såldes Gäsjö bruk 1853 till grosshandelsfirman Schön & Co. Allt smide lades då ned vid Gäsjö, men tackjärnsproduktionen ökade kraftigt med hjälp av en ny masugn. Även en ny turbinsåg anlades. År 1859 ersattes en mängd äldre bostadshus i trä av en stor arbetarbostad uppförd av slaggsten, den så kallade Stenbyggnaden.

Järnframställningen upphörde efter att Gäsjö år 1885 såldes till Svanå Bruk AB och efterhand lades även sågen ned. Herrgården blev obebodd och förföll fram till ASEA:s övertagande 1916. År 1919 påbörjades en renovering och herrgården har därefter varit tjänstebostad, behandlingshem och privatbostad. Under 1900-talet ska det nedströms från landsvägsbron ha funnits en torvströfabrik, en kvarn och ett elverk.

Landskap och siktlinjer

Trakten kring Gäsjö kännetecknas av stora kuperade skogsområden, sjösystem och mossar. Inklämt mellan Dammsjöberget och bäcken som rinner genom Gäsjö öppnar landskapet upp sig med åkrar, hagar och ängsmark i anslutning till bebyggelsen. Utbredningen av öppen och framför allt odlad mark har dock minskat jämfört med 1908 års häradsökonomiska karta. På östra sidan av bäcken dominerar landskapet av Stormossen och är i stort sett oexploaterat.

Kulturhistoriska lämningar

De registrerade fornlämningarna inom området är huvudsakligen knutna till järnhanteringen, eller i viss mån till annan industriell verksamhet. Mitt emellan Dammsjön och Gäsen ligger det tidigare hyttområdet med fördämningsvallar, slaggvarp, lämningar från hytta, hytträna och gasrostugn. Norr därom finns lämningar från hammarsmedjorna, slaggvarp, fördämningsvallar, lämning av sågverk samt bebyggelseämningar. Det finns även en raserad jordkällare kring vilken det finns en vandringsägen om att ett mord ska ha begåtts här. Närmast Dammsjön finns också en dammvall. Söder om hyttområdet finns ett område med industrilämningar där det enligt uppgift legat en torvströfabrik, kvarn och ett elverk samt ytterligare en dammvall. Vid en före detta rovåker, som nu utgörs av ängsmark, ska två pojkar ha dött i ett slagsmål och begravts på platsen. Längre söderut, vid udden ute i Gäsen söder om herrgården, finns husgrunder och fossila åkrar. Lämningar finns även efter Håbrotorpets äldre bebyggelse.

I sydvästra delen av byägan finns lämningar efter Håhyttan i form av hyttruin, slaggvarp och vattenrännor samt en intilliggande hustomt. En slaggvarp utgörs av färskningsslagg av medeltida typ. Denna hytta är en så kallad utmarkshytt.

Inom nordvästra delen av byägan finns även enstaka lämningar såsom en kolbotten med kolarkoja, en dammvall och en torplämning.

På Gravberget vid östra stranden av Kalven ligger den Tottieska graven, anlagd 1813.

■ Tottieska graven, anlagd 1813. Foto: Joachim Stridsberg.

Bebyggelse

Bebyggelsen är koncentrerad till bykärnan mellan sjöarna Dammsjön och Gäsen. Dagens byggnader spänner från sent 1700-tal till 1900-tal, men bebyggelsen är främst präglad av rödmålade byggnader från 1800-talet. Byn sträcker ut sig i syd-väst-nordostlig riktning, mellan Gäsens strand och väg 745. Bebyggelsen är tydligt orienterad längs den äldre landsvägen vilken numera fungerar som infart till Gäsjö gård. En ny väg har anlagts parallellt med och väster om den äldre.

Bebyggelsen består av herrgården, fritidshus och mindre gårdar av torpkaraktär. Bostadshusen är relativt små, i ett- eller ett och ett halvt plan. Uthusen är få, ofta endast ett eller möjligen två per gård, med undantag av moderna inslag som till exempel friggebodar. Med undantag av Håbrotorpet och Stenbyggningen har bostadshusen en traditionell utformning med rödmålad träpanel eller timmerfasad och oftast vita eller gråmålade snickerier samt tegeltäckta sadeltak. Ekonomibyggnaderna och uthusen följer samma mönster, men med fler moderna inslag. De äldre ekonomibyggnaderna har ofta, helt eller delvis, väggar av slaggsten.

■ Oxstallet från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgtn-297.

■ Magasin från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgtn-300.

Värdefull kulturmiljö i Gäsjö

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Gäsjö är Gäsjö bykärna och Gäsjö hyttmiljö värdefulla kulturmiljöer.

Gäsjö bykärna

Bebyggelsen bildar en väl sammanhållen miljö med många välbevarade gårdar. Byggnadernas utformning och material berättar om en äldre byggnadstradition. Gäsjö som bruksmiljö ger särprägel och identitet åt byn, och har skapat förutsättningar för bebyggelsens historiska framväxt och utveckling. Skillnaderna mellan herrgårdsanläggning, tjänstebostäder och torp visar på kontraster i ett äldre samhälles sociala strukturer.

Värdebärare:

- > Brukens sociala struktur är tydligt avläsbar genom relationen mellan och placering av huvudbyggnaden, byggnader för de verksamma på gården och ekonomibyggnaderna.
- > Herrgården med det bevarade månghussystemet som berättar om gårdens historiska verksamhet och sociala villkor i äldre tid.
- > Det är tydliga årsringar i bebyggelsen, Byggnader som uppförts under olika tidsepoker och generationer möjliggör avläsbarheten.
- > Ekonomibyggnaderna har en stor betydelse för upplevelsen av miljön som helhet.
- > Bebyggelsens placering är väl synlig från landsvägen som går igenom byn och är viktig för förståelsen och avläsbarheten i landskapet.
- > Oxstallet har genom sin placering utmed vägen ett viktigt läge. Det är omfattande till sin storlek och är en tydlig markering av brukets historiska betydelse.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Gäsjö bykärna

■ Gäsjö herrgårds utseende 2013. Byggnaden är uppförd 1769. Foto: Vlm-nbgtn-287.

■ Sexkantig oxvandring, uppförd för vattenuppföring. Foto: Vlm-nbgm-285.

Gäsjö hyttmiljö

Verksamheterna i hyttmiljön har varit knutna till järnhanteringen men också i viss mån till annan industriell verksamhet. Inom det före detta hyttområdet finns fördämningsvallar, slaggharp, lämningar från hytta, hytträdda och gasrostugn med mera. Norr om området finns ytterligare lämningar.

Vid Håhyttan finns en av utmarkshyttorna i Norbergs kommun som är daterad till 1200-talet. Den är ett exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ut i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

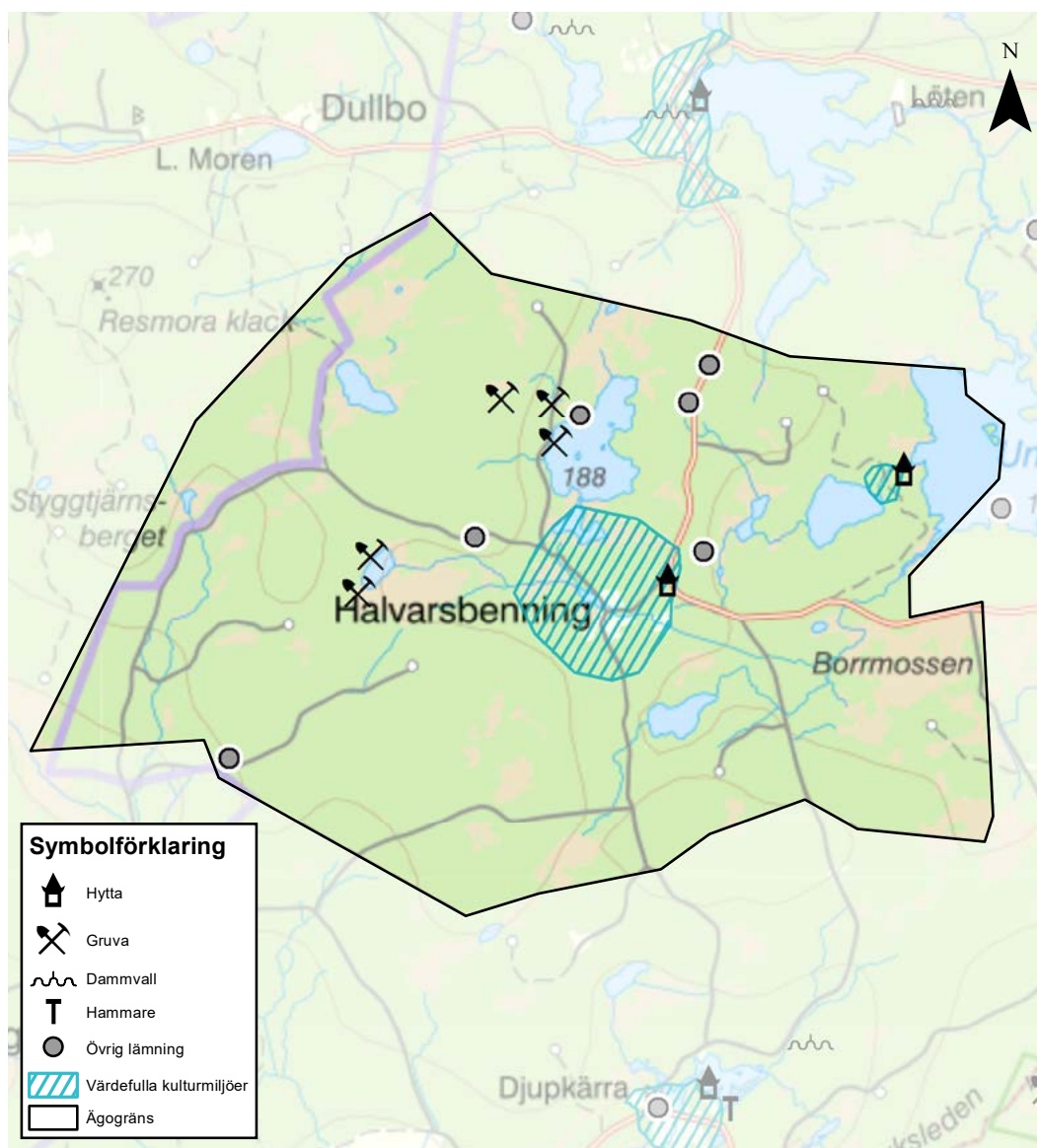
- > De omfattande industrihistoriska lämningarna visar på områdets diversifierade verksamheter och långa kontinuitet.
- > Den medeltida hyttlämningen Håhyttan är karakteristisk för Norbergs bergslags unika utmarkshyttor.

Rekommendationer:

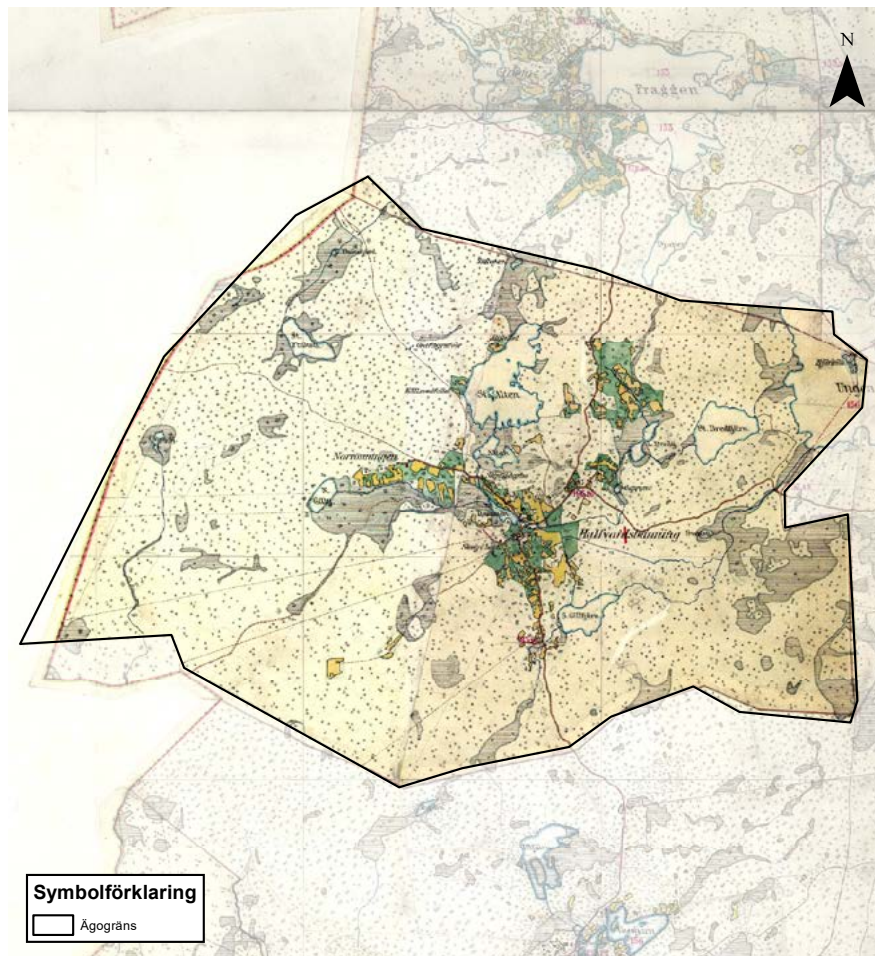
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i Skogslagen. Vid ingrepp i forn lämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Industrihistoriska lämningar såsom stenmurar och kanaler bevaras.

5.8 Halvarsbenning

Halvarsbennings bergsmansby ligger i ett skogsrikt område i Norbergs socken i kommunens västra del. Landskapet i byns närområde är öppet. Mindre gårdar med rödmålade bostadshus och timrade ekonomibyggnader ligger vid byvägen nära sjön Dammen.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Halvarsbenning byäga.

■ Utbredningen av Halvarsbennings byäga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911.
Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Halvarsbenning (*Halwardzböning*) omnämns första gången i skrift år 1462. Ortnamn med efterleden *-benning* tolkas som en plats som etablerats genom bergsbruket och hytttdriften. Ordet ansågs förr komma från *-bygning* och syfta på hyttbyggnaden. Numera tolkas det stamma från det fornsvenska verbet *byggia* – en plats där man bedrev bergsbruk. Förleden i Halvarsbenning är ett mansnamn Halvar, troligen efter den ursprunglige ägaren.

På 1500-talet fanns en hytta i byn som bestod av två gårdar. Ytterligare en hytta har också funnits nordöst i byägan, vid Bredtjärnen. Under 1700-talets början var verksamheten som störst och det fanns då åtta bergsmän i byn. Under 1800-talets första hälft köpte Fagersta bruk upp stora andelar av hyttan. Under denna period skedde även omfattande brytning i närheten av byn i de grafitgruvor som upptäcktes under 1700-talets senare hälft (till exempel Gamla Skammelfallsgruvan, Gamla Giltjärnsgruvan och Blyertsgruvan). Vid hyttplatsen vid Bredtjärn anlades också en grafitstamp.

Grafiten levererades först till ett blyertsverk vid Norbergsån (vid nuvarande Malmgatan i Norberg). Därefter anlades flera små blyertsverk runt om i Norbergs bergslag samt anläggningar av mer industriell karaktär vid Fagersta bruk och från 1890-talet även i Västanfors.

Vid tidpunkten för laga skifte i mitten av 1800-talet hade odlingsmarkerna utvidgats och bebyggelsen är på kartan utritad i ett myller av byggnader. Norrönningen har tillkommit som bebyggd plats vid Norra Giltjärn. Kring bebyggelsen fanns mindre öppna ytor av odlingsmark. Vid sekelskiftet 1900 fanns fortfarande större delen av bebyggelsen kvar.

Idag är stora delar av bebyggelsen från denna tid borta och endast en bergsmansgård finns kvar, Backgården. Mangårdsbyggnaden uppfördes 1763 och byggdes ut år 1867. Hyttan blåstes för sista gången 1832 och idag finns endast grunden kvar. På gården finns en byggnad som tidigare användes som pigkammare och likbod. Då vägarna till kyrkan i Norberg var dåliga under vår och höst var det nödvändigt att ha en likbod i väntan på bättre väglag.

Landskap och siktlinjer

Området kring bergsmansbyn består till största delen av kuperad skogsmark. Öppna sankmarker samt odlingsmarker finns endast i bebyggelsens absoluta närhet. Häradskartan visar att det år 1908 var ett öppnare landskap kring bykärnan med inägor med både åker och äng.

Väg 744 korsar den äldre gångvägen, mellan Halvarsbenning och Flängan, som syns på en geometrisk avmätning från 1698. Gångvägen är annars fortfarande den väg som leder in till byn från väg 744. På 1600-talskartan finns två gårdar markerade och odlingsmarker omgärdar dessa. Vägen leder in till ett vägkors som finns mitt i byn varifrån man ser ut över den lilla sjön Dammen.

Kulturarhistoriska lämningar

De flesta fornminnena i Halvarsbenning är kopplade till bergsbruket. Från Halvarsbennings hytta finns lämningar av hyttruin, hållmur, fem slaggvarp, ett malmupplag med mera. Hyttlämningen nordöst om Bredtjärnen är en så kallad utmarkshytta och består av en slaggförekomst med masugnsslagg och en kanal. På platsen finns också färskningsslagg av medeltida typ efter osmundsmide som visar på en medeltida datering.

I västra delen av byägan finns flera grafitgruvor, där det förutom gruvöppningar finns lämningar i form av till exempel kvarlämnade högar med bruten grafitmalm och uppfordringsverk. I övrigt finns inom byägan några spridda bebyggelseämningar och en kilometerstolpe.

Bebyggelse

Stora delar av den nuvarande bebyggelsen är från 1800-talets första hälft. Byn har en sluten karaktär med öppna ytor i direkt angränsning till bebyggelsen. Byn är representativ för en bergsmansby i Norbergs bergslag. Backgården med många bevarade ekonomibyggnader ligger centralt i byn, vilket ger upplevelsen av ett bycentrum.

Idag har den största delen av bebyggelsen från järnhanteringens verksamhet försvunnit, kvar finns ett par gårdar och torpställen. Byggnaderna är till största delen timrade och ofta klädda med stående panel. Fasaderna är målade med röd slamfärg och som taktäckning ligger både en- och tvåkupigt lertegel.

En skogvaktarbostad har tillkommit, troligen vid sekelskiftet 1900. Den skiljer sig från andra byggnader genom att ha fasad av liggande träpanel, men även den har målats med röd slamfärg. Kring bykärnan ligger ett par torp ute i skogen.

■ Välbevarat bostadshus från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgfe-958.

■ Byvägen med Damsjön i Halvarsbenning. Foto: Vlm-nbgfe-940.

Värdefulla kulturmiljöer i Halvarsbenning

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Halvarsbenning är Halvarsbennings bykärna, grafitfyndighet och grafitstamp samt Halvarsbennings medeltida hyttlämning värdefulla kulturmiljöer.

Halvarsbennings bykärna

Den gård som idag kännetecknar bergsmansbyn är Backgården som har ett bevarat uttryck från ombyggnaden 1867. Som delar av miljön är ekonomibyggnaderna och torpställena viktiga. Den äldre bebyggelsen visar på ett traditionellt byggnadsskick som berättar om gamla hantverksmetoder och utformning. De kvarvarande ekonomibyggnaderna visar på en äldre tradition av månghussystem där hushållets funktioner var uppdelade i olika byggnader.

De flesta av byggnaderna som var kopplade till hyttan finns inte längre kvar, men det äldre samhällets framväxt och utformning är ändå avläsbar. Halvarsbenning är på så sätt ett representativt exempel på hur ett samhälle växer fram kring järnhanteringen.

Värdebärare:

- > Backgården med sin traditionellt utformade bebyggelse och placering mitt i byn.
- > Vägsträckningen från väg 744 in till byn som härstammar från år 1698.
- > Ekonomibyggnadernas placering vid vägen är viktig för upplevelsen av bergsmansbyn.
- > Öppna markytor i bebyggelsens närhet är viktiga att bevara för avläsbarheten av det äldre odlingslandskapet.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Halvarsbennings bykärna

Loftbod med fina detaljer kring öppningarna på andra våningen. Foto: Vlm-nbgfe-959.

Äldre smedja intill byvägen. Foto: Vlm-nbgfe-948.

Grafitfyndighet och grafitstamp

I västra delen av byägan fanns det under slutet av 1700-talet och under 1800-talet en grafitgruva samt en grafitstamp vid Bredtjärn kring sekelskiftet 1800. Gruvorna har under ett 100-tal år bidragit till Sveriges försörjning av grafit och har medfört en omfattande hantering, med efterföljande bearbetning runt om i Norbergs bergslag.

Värdebärare:

- > Gruvan och stamp visar på en ovanlig och omfattande hantering av grafit. Lämningarna efter denna är av nationellt intresse.

Halvarsbennings medeltida hyttlämning

I Halvarsbenning vid Bredtjärn finns en av de unika utmarkshyttorna i Norbergs kommun, daterade från 1100-talets slut fram till 1400-talet. Den är ett exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ut i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

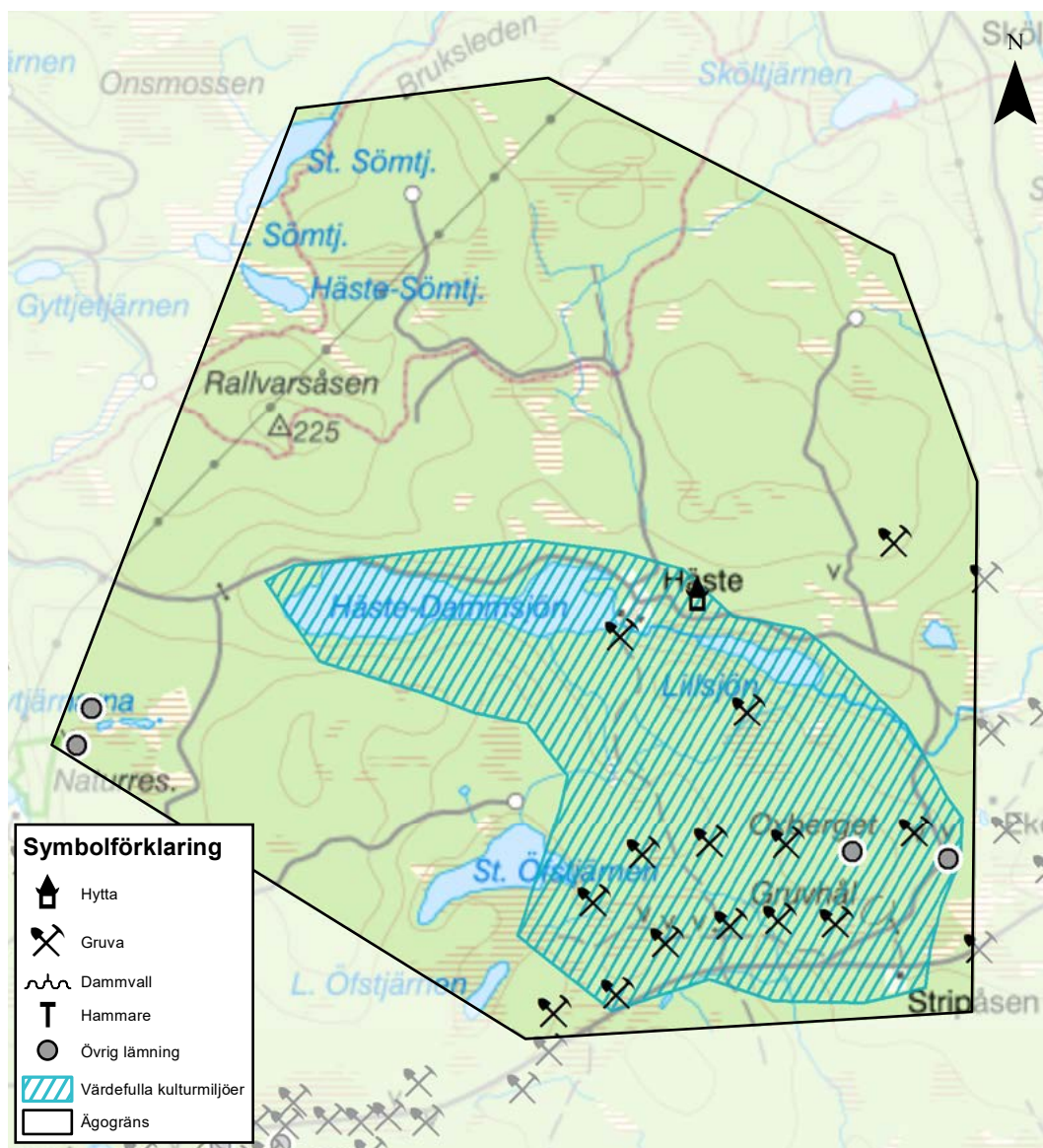
- > Lämningarna efter Hyttjärns hytta speglar det expansiva medeltida bruket av hyttor belägna även i byarnas utmarker och inte bara centralt i hyttbyarna. De relativt tydliga lämningarna och platsens tillgänglighet ger ett pedagogiskt värde.
- > Den medeltida hyttlämningen nordöst om Bredtjärnen är karakteristisk för Norbergs bergslags unika utmarkshyttor.

Rekommendationer:

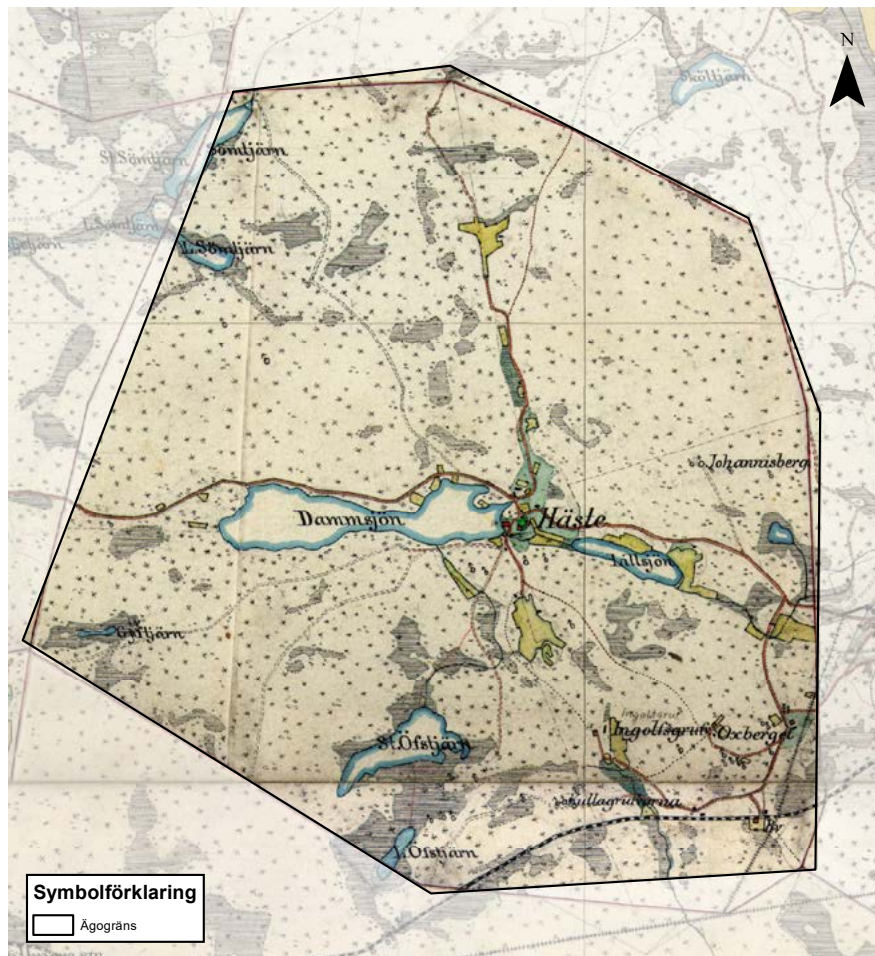
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i Skogslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Graftgruvorna med sammanhängande anläggningar bör vårdas och skyltas.
- > Graftgruvornas delar som är yngre än år 1850 bör utredas för att eventuellt fornminnesförklaras av länsstyrelsen.

5.9 Häste

I Norbergs socken, norr om Norbergsby ligger Häste inbäddad i skogsrik terräng med omfattande gruvlämningar. Platsen öppnar sig och visar en avskild och naturskön vy över Dammsjön. Två bostadshus med ekonomibyggnader ligger vid sjöstranden.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Hästes byäga.

■ Utbredningen av Hästes byåga över Häradsökonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Häste är en medeltida bergsmansby som omnämns första gången som (*Hestj*) i äldsta jordeboken från år 1539, då det fanns en hytta som troligen brukades av en bergsman. Tolkningen av bynamnet är något osäker, men möjligen kan det uttolkas som "Hästheden".

Järnmalm till hyttan kom från Andersbennings- och Hästefältet söder om bykärnan. Detta gruvfält hör till de äldsta kända i Norberg. Hästefältet omnämns som öde 1664 och Andersbenningsfältet som nya gruvor 1670. I 1600-talets källor skiljs Hästefältet och Andersbenningsfältet åt. Under 1700-talet kan båda beteckningarna användas när man talar om gruvfälten. Bland annat togs järnmalm till Lapphyttan härifrån, men även koppar och silver bröts.

Under 1700-talet förföll hyttan men den blåstes trots detta ned först på 1820-talet. Den äldre vägsträckningen mot Öster Djupkärra gick söder om Dammsjön. Idag går vägen norr om sjön och området kring byn var enligt skifteshandlingarna omgiven av skog.

År 1811 såldes gården av bergsnämndemannen Gabriel Jansson till engelsmannen Samuel Owen. Owen hade anlänt till Sverige år 1804, och sedan igen 1806, för att hjälpa till att installera ångmaskiner på olika företag i Stockholm. Han blev därefter erbjuden en anställning som verkmästare vid Bergsunds gjuteri på Södermalm i Stockholm. Owen experimenterade mycket med ångmaskiner och propellrar till ångmaskinsdrivna båtar. Flera av dessa experiment utfördes i den verkstadsbyggnad som än idag står i Häste.

Redan 1809 hade Owen grundat Kungsholmens mekaniska verkstad, som anses ligga till grund för den avancerade verkstadsindustrin i Sverige. Trots framgångarna lyckades han dock inte samla på sig någon förmögenhet. Efter att hans ångbåt *Josephine* förstördes i en brand 1828, hamnade han i en ekonomisk kris som han inte lyckades ta sig ur. År 1843 gick fabriken på Kungsholmen i konkurs och 1854 avled Owen efter en längre tids sjukdom. Samuel Owen kallas ofta ”den svenska verkstadsindustrins fader”. Han var gift tre gånger och fick 17 barn under sin levnadstid. Sista äktenskapet var med Magdalena Elisabeth Strindberg, faster till August Strindberg.

Det bostadshus som Owen ägde flyttades från platsen under andra hälften av 1800-talet. Efter detta uppfördes två nya bostadshus till gruvarbetarna i byn. Vid sekelskiftet 1900 ägdes byn av Fagersta bruk som 1935 sålde den till Surahammars bruk. Fagersta bruk arrenderade byggnaderna som semesterhem för sina anställda. Vid tidpunkten för den tidigare byggnadsinventeringen på 1970-talet fanns en äldre klensmedja nere vid ån. Då fanns planer att flytta denna till Norbergs hembygdsgård, vilket genomfördes senare på 1970-talet.

Än idag finns de två arbetarbostäderna kvar samt Owens verkstad som skiljer sig i byggnadsstil från resten av bebyggelsen i Norberg. I byns södra del finns en tidigare banvaktarstuga och där järnvägsspåren gick löper idag en väg som är upphöjd på en vall. Banvaktarstugan är troligen kopplad till det stationshus som fanns i Andersbennings byäga. Stationshuset är idag rivet.

■ Bostadshus som tidigare fungerat som semesterhem för anställda på Fagersta bruk. Foto: Vlm-nbgfe-1698.

■ Samuel Owens verkstadsbyggnad. Foto: Vlm-nbgfe-1695.

Landskap och siktlinjer

Häste tillhörde de mindre bergsmansbyarna i Norberg och ligger placerad i det som idag är ett isolerat område med tät skog mellan Dammsjön och Lillsjön. Området med bebyggelse öppnar upp sig med gräsbevuxna ytor och stora lövträd. Bebyggelsen ligger på ömse sidor om en öppen plan och marken sluttar ner mot Dammsjön.

Häradsekonomska kartan från år 1908 visar att det redan då fanns förhållandevis lite åker- och ängsmark. Än mindre finns kvar idag. Byägan präglas av barrskog med mossar, tjärn och några hyggen.

Kulturhistoriska lämningar

De kulturhistoriska lämningarna i Häste består enbart av bergshistoriska lämningar. Hyttområdet i Häste bykärna består av en hyttruin och rest av rådstuga, slaggvarp, vattenränna, smedjebyggnad och fördämningsvall med mera. Söder och öster om bykärnan finns en stor mängd gruvområden med ett 50-tal gruvhål med tillhörande gråbergsvarp, varav två i Norberg. Här finns även mycket ovanliga sulfidmalmsgruvor, en för koppar och en för silver. Vid några av gruvhålerna finns även husgrunder och bebyggelselämningar och vid ett par av gruvområdena finns handskrädningshögar som tyder på ett ålderdomligt ursprung.

Bebyggelse

Bebyggelsen har ett traditionellt uttryck med röda fasader målade med slamfärg. Byggnaderna har tegeltak. Det som en gång var Owens verkstad skiljer sig markant från resten av bebyggelsen i byn, med sin rosaputsade fasad och sin placering i sluttningen ner mot ån och skogen. Det öppna gräsbevuxna området i anslutning till bebyggelsen ger en lummig, parkliknande karaktär med ädellövträd som avgränsar tomterna. Idag är bebyggelsen i Häste privatägd och används som fritidsbostäder.

Värdefull kulturmiljö i Häste

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Häste är Häste bykärna och hyttmiljö en värdefull kulturmiljö.

Häste bykärna och hyttmiljö

Bykärnan visar upp bebyggelse från 1800-talet, där Samuel Owens verkstad ingår. Den värdefulla kulturmiljön kring Häste inkluderar hyttlämningarna. I södra delen av byn har bedrivits en omfattande gruvverksamhet. Järnmalsbrytning dominerar, men här finns även Bogårdets silvergruva och Stripås koppargruva.

Värdebärare:

- > Bebyggelsen bildar en väl sammanhållen miljö och har ett parkliknande uttryck. De stora lövträden och den glesa, traditionellt utformade bebyggelsen i gläntan är viktig för denna upplevelse.
- > Inom området finns bebyggelse med höga byggnadshistoriska värden som ger kunskap om gamla hantverksmetoder.
- > Samuel Owens tidigare verkstad är en byggnadstyp som är sällsynt i Norberg och innehar ett högt värde i och med dess byggnadsmaterial som är ovanliga i trakten. Den befäster även ett personhistoriskt värde där bebyggelsen berättar om Samuel Owens liv och skildrar en del av verkstadsindustrins historia i Sverige.
- > Arbetarbostäderna uppfördes i en tid då behovet av arbetskraft var stort och speglar en social struktur där industrins arbetare bodde i nära anslutning till verksamheten.
- > Stripås koppargruva har flera ålderdomliga drag såsom spår efter tillmakning i de övre delarna.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Häste bykärna och hyttmiljö

■ Jordkällare i slaggsten intill Häste-Dammsjön, tillhörde tidigare arbetarbostaden. Foto: Vlm-nbgfe-1708.

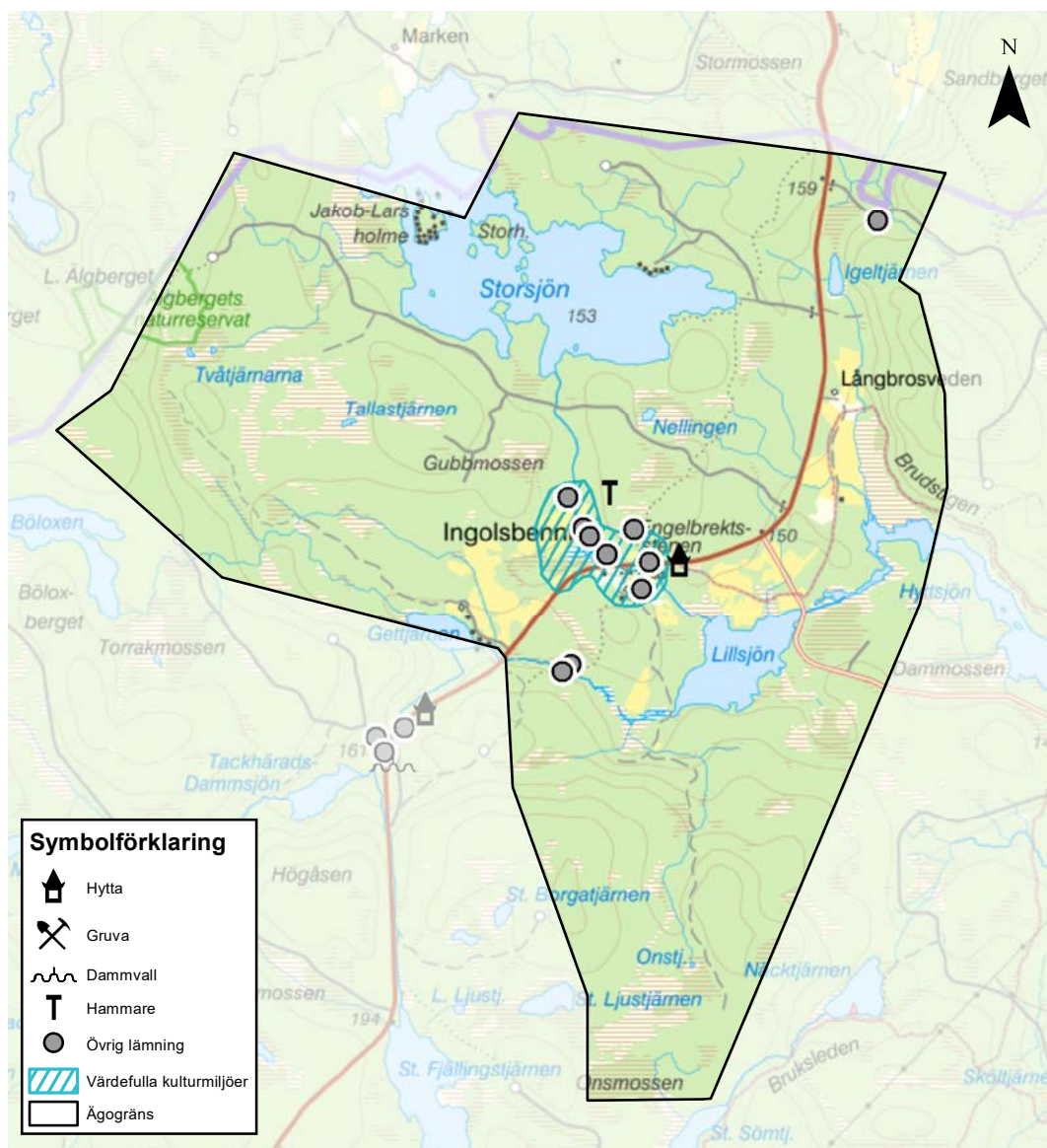
■ Gårdsplan med Samuel Owens verkstad bortanför de stora ekarna. Foto: Vlm-nbgfe-1702.

Rekommendationer:

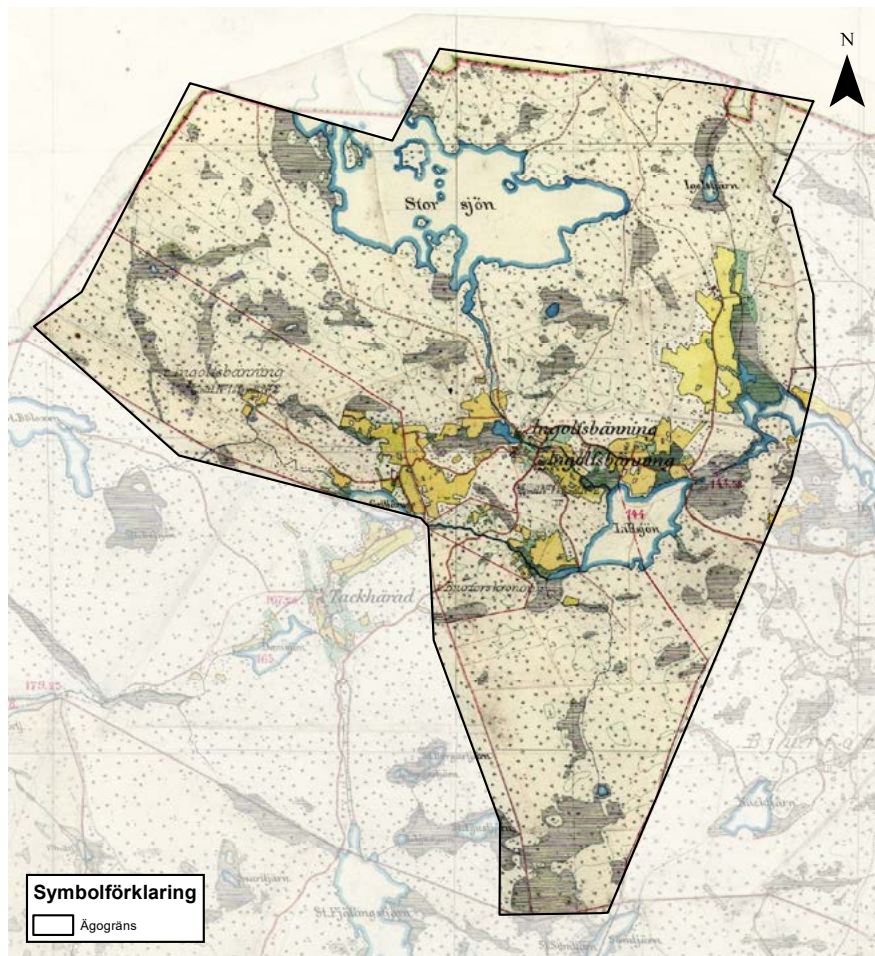
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Samuel Owens verkstad med tillhörande byggnader bevaras och bör inte kompletteras med ny bebyggelse.

■ 5.10 Ingolsbenning

Ingolsbennings byäga ligger i Norbergs socken i kommunens norra del. Bergsmansbyns bebyggelse ligger idag längs väg 69 mot Hedemora. Samtliga hus är rödmålade med sadeltak. Petter Persgården dominerar vid hyttlämningen med sina många ekonomibyggnader.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Ingolsbennings byäga.

■ Utbredningen av Ingolfsbennings byägor över Häradsekonomiska kartan från år 1905–1911.
Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Byn omnämns första gången i äldsta jordeboken år 1539 som *Jngolffzböning*. Ort-namn med efterleden *-bening* tolkas som en plats som etablerats genom bergsbruket och hytttdriften. Ordet ansågs förr komma från *-bygning* och syfta på hyttbyggnaden. Numera tolkas det stamma från det fornsvenska verbet *byggia* – en plats där man bedrev bergsbruk. Förleden i Ingolfsbening är mansnamnet Ingolf, troligen den ursprunglige ägaren.

År 1539 fanns en hytta centralt i byn. Vid denna tid räknades hyttan till socknens medelstora. En del av den järnmalm som bearbetades i Ingolfsbennings hytta bröts i Ingolfsbenningsgruvan belägen ungefär en kilometer sydost om Häste. Hyttan blåstes ner år 1812. Bergsmännen i byn använde då hyttan vid Rabbatsbening fram tills att den lades ner år 1883. Kvar av hyttan i Ingolfsbening finns bland annat en hytttruin som är synlig från vägen som leder genom byn. Ruinen har ett skyddande tak.

■ Vid hyttplatsen finns ett tak med texten "Ingolfsbennings gamla hyttplats". Foto: Vlm-nbgsb-539.

■ En av Petter Persgårdens äldre byggnader. Foto: Vlm-nbgsb-544.

Vid 1600-talets slut fanns det i byn tre gårdar. Under 1700-talet fördubblats antalet. Det fanns även tre kvarnar och flera laxlådor. Bebyggelsen låg centrerad runt hyttverksamheten mitt i byn. Petter Persgårdens bebyggelse är den äldsta bebyggelsen i byns kärna. Efter att laga skifte genomförts under år 1858–1861 fick fyra av gårdarna vara kvar i byn, medan fem flyttades ut.

En utflyttad gård bildade en ny gårdsenhet i Långbrosveden norrut längs väg 69 mot Hedemora. Jakob-Larsgården flyttades söderut till Gettjärns norra strand. Under andra delen av 1900-talet har fritidshusbebyggelse och senare fastboende tillkommit vid Gettjärn i anslutning till Jakob-Larsgården. Ett mindre fritidshusområde i Långbrosvedsviken vid Storsjöns norra strand började bebyggas från 1940-talet.

Av kärnans bebyggelse ersattes Nygårdens bostadshus med ett nytt år 1905. Kolartorpets bostadshus ersattes på 1940-talet. I övrigt dateras byns byggnader huvudsakligen till 1800-talet. På platsen för Backgården restes 1934 den så kallade Engelbrektsstenen av Norbergs Hembygdsförening. Den restes till minnet av Engelbrekt som enligt sägen skulle ha kommit från Ingolsbenning.

■ Jacob Larsgårdens bodlänga vid sjön Gettjärnen. Gården flyttades hit från bykärnan vid laga skifte 1858–1861. Foto: Vlm-nbgsb-562.

■ Ett av fritidshusen vid norra stranden Långbrosvedsviken i Storsjön. Det lilla fritidshusområdet började användas under 1940-talet. Foto: Vlm-nbgsb-525.

■ Nygårdens bostadshus från 1905. Foto: Vlm-nbgse-533.

■ Kolartorpets bostadshus från 1940-talet. Foto: Vlm-nbgse-553.

Landskap och siktlinjer

Byn och dess bebyggelse ligger mitt i byägan, längs med vägen mot Hedemora. I norr ligger Storsjön och i söder Lillsjön. Kring bykärnan samt öster och väster om denna breder ett stort odlingslandskap ut sig. Det är relativt oförändrat sedan den härads-ekonomiska kartans uppmätning år 1908, även om vägarna har förändrats sedan dess. Resten av byägan utgörs av barrskog med mossar och våtmarker som har gett upphov till många bäckar.

Kulturhistoriska lämningar

Ingolsbennings hytta är en ovanligt välbevarad hyttruin med rester av hyttpipan över vilken det byggts ett tak. Inom hyttområdet finns också slagghvarp och en fördämning. På andra sidan vägen finns ytterligare slagghvarp med en smedjegrund. Ett stycke därifrån finns en smedjelämning bestående av en fördämningsvall, slagghvarp och ett härdfundament. En stor del av slaggen på platsen påminner om färskningsslag, så det kan inte uteslutas att smideslämningen överlagrar en medeltida färskningsplats med osmundsmide. Nära detta område finns även en smedja registrerad i FMIS.

■ Smedja vid dammen nedanför hammarområdet. Lämningar efter äldre smedjor finns på platsen.
Foto: Vlm-nbgsb-550.

Inom byägan finns också rester av bebyggelse på flera platser, bland annat från Backgårdarna som ska ha rivits under senare delen av 1800-talet.

Ytterligare några registrerade kulturhistoriska lämningar finns inom byägan, bland annat ett minnesmärke i norra delen som saknar inskription, en dammvall söder om Storsjön, två äldre broar och en väghållningssten. Det kan även nämnas att det i FMIS finns en upptecknad tradition (RAÄ Norberg 102:1) om att Storsjöbäcken ska ha grävts ut av tyska krigsfångar.

Bebyggelse

Vägen mellan Hedemora och Norberg går fortfarande genom byn, men med en annan dragning idag. Bykärnan och gårdarnas bebyggelse är till stor del välbevarad från 1800-talet, med timmerstommar, rödmålade fasader och lertegeltak. Vid Storsjöns strand har det tillkommit fritidshusbebyggelse under 1900-talets mitt.

Värdefull kulturmiljö i Ingolsbenning

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Ingolsbenning är Ingolsbennings bykärna en värdefull kulturmiljö.

Ingolsbennings bykärna

Några gårdar i byn med välbevarad bebyggelse från 1800-talet vittnar om den gamla bergsmansbyn. Bykärnan domineras idag av Petter Persgården med sina många äldre ekonomibyggnader och synliga läge invid dammen och vägen. Bebyggelsen utmärks av timrade byggnader klädda med rödmålade träpanel och försedda med tegeltäckta sadeltak.

Värdebärare:

- > Bebyggelsen tillsammans med hyttruinen bildar en sammanhållen miljö som ligger väl synlig från landsvägen som går igenom byn.
- > Petter Persgårdens byggnader är viktiga och utgör den sammanhållande kärnan i bymiljön.
- > Flera av byggnaderna i bykärnan har ålderdomlig och tidstypisk utformning med bevarade material sedan uppförandet. En viktig del av upplevelsen av byn är de många ekonomibyggnader som visar ett byggnadsskick med månghussystem där hushållets funktioner var uppdelade i olika byggnader.
- > Hyttruinen är ovanligt välbevarad och viktig för förståelsen av byns ursprung som bergsmansby.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Ingolsbennings bykärna

■ Nygårdens tvättstuga som idag används som fritidsbostad. Foto: Vlm-nbgsb-532.

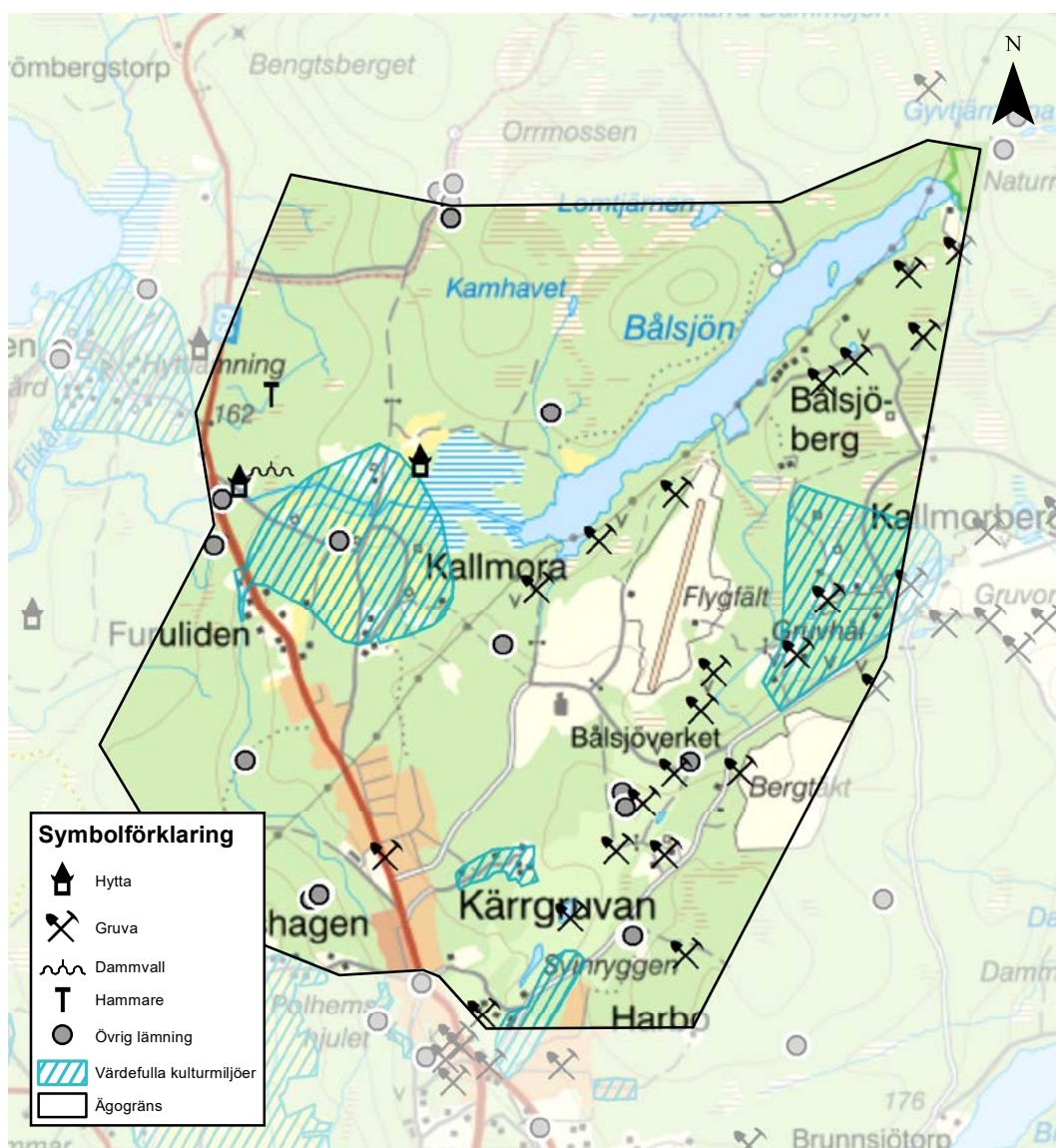
■ Härbret på Petter Persgårdens är troligen från 1700-talet. Foto: Vlm-nbgsb-540.

Rekommendationer:

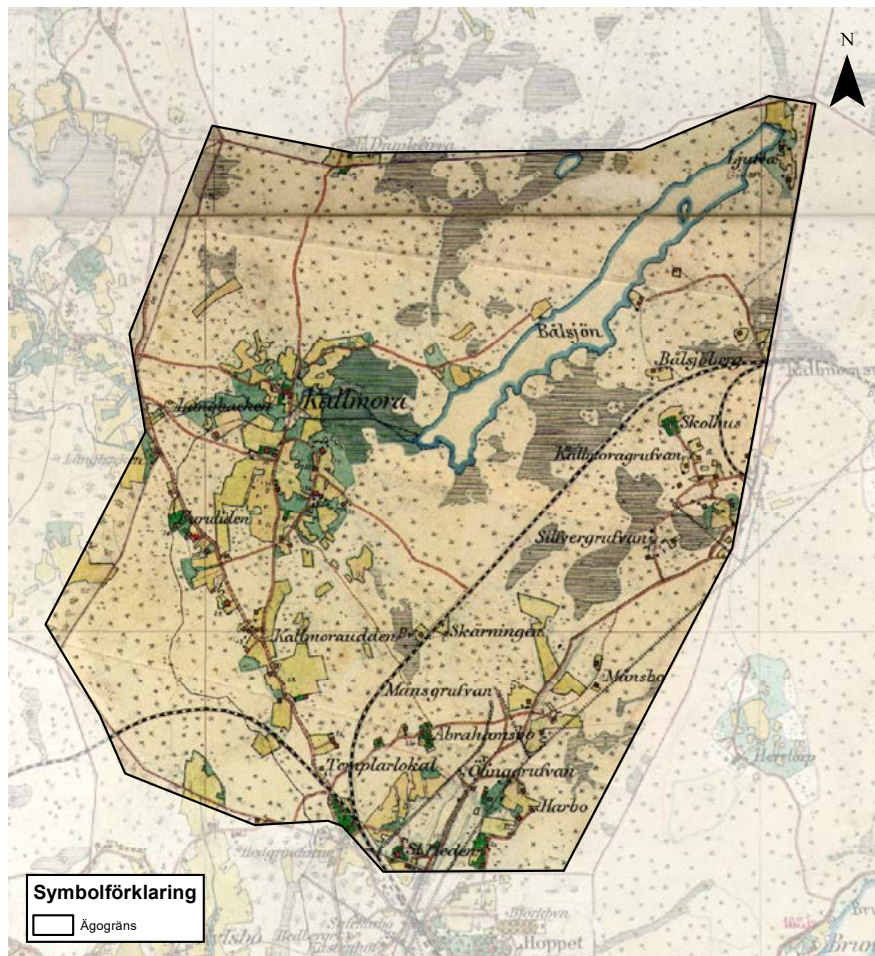
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i forn lämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Hyttruinens tak bör underhållas och hyttområdet runt om röjas, hållas öppet och skyltas.
- > Industrihistoriska lämningar såsom stenmurar och kanaler bevaras.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vådräd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

5.11 Kallmora

Kallmora ligger i Norbergs socken, norr om Norbergs samhälle. I Kallmora byäga ingår norra delen av Kärrgruvans samhälle som uppstod när gruvhanteringen i Norberg ökade under 1800-talet. Den äldre Kallmora by består främst av jordbruksbebyggelse omgivet av ett småbrutet jordbrukslandskap med mindre åkrar, odlingsrösen och åkerholmar. Här finns flera välbevarade bergsmansgårdar som ligger glest placerade i det ålderdomliga kulturlandskapet. Vägarna kantas av stengärdesgårdar och enstaka träd.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Kallmoras byäga.

■ Utbredningen av Kallmoras bygå över Håradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalnlig.

Historik

Namnet Kallmora (Kaldemor) är belagt till år 1432 och 1539 fanns det en hytta i Kallmora. ”Mor” eller ”mora” i efterleden av ortnamnet betyder värdefull, ofta sum-pig, granbevuxen skog. Förleden i namnet, Kall- är otolkat men skulle kunna vara mansnamnet Karl eller komma från att en kallkälla funnits här. Det finns uppgifter om en trefaldighetskälla i byn så den sistnämnda tolkningen är inte på något sätt otänkbar.

De tre bergsmän som ägde gårdarna brukade hyttan och byn växte upp i dess närhet. Malmen togs några kilometer öster om byn. Genom Kallmora gick landsvägen upp mot Öster Djupkärra mellan Norberg och Hedemora. Den del av vägen som finns kvar genom Kallmora är idag fortfarande grusad och har samma sträckning som på 1600-talet.

Där Bålsjön rinner ut låg hyttplatsen. På 1730-talet blåstes dåvarande hytta ned och i stället uppfördes en kopparhytta. Stora upptäckter av kopparfyndigheter hade gjorts i

Kallmorberget ett par kilometer från Kallmora by. Kopparn skulle smältas innan den gick vidare till Avesta myntverk och byn låg på ett lämpligt ställe längs vägen. Dock har inga fynd av rester från kopparframställning gjorts på platsen. Omkring 1770 ska kopparbrytningen ha upphört och hyttan blåstes ned. Den byggdes sedan om till kvarn. Det finns också lämningar av en stångjärnshammare i byägens västra del, kring vilken det saknas uppgifter i såväl skriftliga källor som historiskt kartmaterial. Möjligen har denna hammare varit i bruk under mycket kort tid och därför inte lämnat avtryck i detta material eller så har den hört till byn Fliken vars hammare är svåra att lokalisera.

Gruvfälten i byn, Svinryggens gruvor/Gamla Morbergsfältet, Nya Morbergsfältet och Kallmorbergsfältet, sträcker sig huvudsakligen i sydväst-nordöstlig riktning. Gruvområdet Svinryggen eller Gamla Morbergsfältet är en del av det större Norbergsfältet, men sträcker sig delvis upp i den södra delen av Kallmora byäga. Området består av en bergskam med ett stort antal gruvhål på ömse sidor. Där finns ett 20-tal gruvhål på båda sidor av bergskammen. Gruvhålen är från 1600-talet, men har sannolikt medeltida ursprung.

Den äldsta av gårdarna i byn är troligen den som senare kom att kallas Ol-Matsgården. Under slutet av 1500-talet delades den i två, där den andra kom att bli Anders-Jansgården. En avstyckning ägde rum i början av 1600-talet, då den gård som nu kallas Anders-Persgården uppfördes. Under 1700- och 1800-talen skedde ett flertal om- och nybyggnader i byn.

■ Anders-Jansgården, Bergsmansgård uppförd år 1810. Foto: Vlm-nbgtl-21.

■ Erik-Jansgårdens äldre bostadshus/drängstuga är uppfört på 1700-talet och påbyggt med en farstu i två våningar. Foto: Vlm-nbgsb-1860.

Vid storskiftet, mellan åren 1815–1819, fanns sex gårdar i Kallmora. På 1870-talet byggdes en kanal genom byn som transporterade vattnet från Bålsjön till Polhems-hjulet i Kärrgruvan (se vidare under Norbergsby med Norbergs och Kärrgruvans samhällen). En gård anlades längs dess väg på 1860-talet. Konstkanalen finns kvar och rinner i en kulvert under gården. Vid kanalen, inom hyttområdet, ligger även en mindre klensmedja som uppfördes på platsen för byns kvarn sedan denna flyttats till Kärrgruvan på slutet av 1800-talet.

■ Arbetarsmåbruk uppfört av Norbergs kommun på samma plats som den tidigare bergsmansgården Göransgården som revs på 1940-talet. Foto: Vlm-nbgtl-29.

■ Konstkanalen går i en kulvert rakt under gårdsplanen. Foto: Vlm-nbgtl-15.

Utanför bykärnan finns ett stort antal öppna gruvhål som visar på en gruvbrytning med lång tradition. Här låg både järnmalmgruvorna i Morbergs- och Kallmorbergsfälten och mellan dem låg Kallmora silvergruva med sin hyttanläggning för behandling av silverhaltig blyglans. Äldre anläggningar från gruvverksamheten finns inte bevarade som byggnader, men i närheten av området finns en modernare gruvanläggning med bland annat en betonglave.

Arbetsbebyggelse från 1800-talet ligger i anslutning till gruvorna och längs den numera nedlagda järnvägen vid silvergruvan och Kallmorgruvan. Abrahamsbo och Kallmorberg är två mindre områden med mer samlad arbetsbebyggelse. Byn i Kallmorberg är ett direkt resultat av gruvbrytningens stora uppsving under 1800-talets senare hälft. Längs Bålsjön har bebyggelsen kompletterats med fritidshusbebyggelse under senare delen av 1900-talet.

■ Bålsjöverkets anriktningsverk stod klart 1960 och ersatte det gamla Bålsjöverket. Verksamheten lades ner 1967. Foto: Vlm-nbgstb-1600.

■ Sligdamms rester från Bålsjöverken fungerar idag som landningsbana för modell- och privatflyg.
Foto: Vlm-nbgsb-1553.

Bålsjöverken ersattes av Nya Bålsjöverket i början av 1950-talet. Verksamheten rationaliserades bland annat genom anläggandet av ett nytt anrikningsverk vid platsen för det gamla Bålsjöverket. Det nya anrikningsverket togs i bruk 1960. En ny central-schaktanläggning med bland annat nytt kontor byggdes i Kärrgruvan 1966, men hann inte komma till användning innan all gruvverksamhet lades ner 1967. Den sligdamm som skapats från Bålsjöverken används numera för modell- och privatflyg.

Landskap och siktlinjer

Den långsmala Bålsjön ligger i byägens nordöstra hörn och rinner ut i en å med våtmarker vid vilken Kallmora by ligger. I och kring byn finns det kvar ett ålderdomligt odlingslandskap med mindre åkrar, åkerholmar, stengärdesgårdar och smala grusvägar.

Förutom kring Kallmora by har det mesta av den odlade marken vuxit igen eller blivit bebyggd jämfört med 1908 års häradsekonomiska karta. Utanför de bebyggda områdena kring vägarna består landskapet av barrskog med utspridda hyggen.

Kulturhistoriska lämningar

Av Kallmora hytta återstår en masugnsruin och på båda sidor om den äldre vägen till Dalarna, intill bron och ån, ligger slaggvarp kvar. Hyttruinen är nästan täckt av jordmassor och slaggvarpen är delvis överodlad. Inom området finns också en klensmedja.

Ett hammarområde finns registrerat i den västra delen av byägan. Området utgörs idag av vägren och tomtmark där lämningarna endast består av en slaggvarp.

Inom byägan finns en mycket stor mängd gruvlämningar som huvudsakligen sträcker sig i sydväst-nordöstlig riktning. Svinryggens gruvor/Gamla Morbergsfältet, Nya Morbergsfältet samt Kallmorbergsfältet. Funktionellt till detta hör även Kallmora konstkanal med tillhörande dammvall, en cirka två kilometer lång stånggångssträckning samt Polhemshjulet (som redovisas under Norbergsby och Kärrgruvans bybeskrivning).

Svinryggen består av ett 20-tal gruvhål med tillhörande gråbergsvarp och strax därom ytterligare gruvhål som tillhör Gamla Morbergsfältet. Nya Morbergsfältet består av fyra gruvhål med tillhörande gråbergsvarp samt rester av en transportväg och en jordkällare. Kallmorbergsfältet består av drygt 30 registrerade gruvhål och schakt med tillhörande gråbergsvarp och husgrunder. I området ligger Kallmora silvergruvor. Där finns också spridd silverslagg som bör härröra från Kallmora silververk. Andra lämningar från silververket har dock inte identifierats. Flera gruvhål i Kallmorbergsfältet har fyllts igen, men även lägena för de kända av dessa är registrerade i FMIS.

I ett parallellt stråk väster om dessa gruvfält, öster om Bålsjön, ligger Bålsjöbergsfältet med sammanlagt drygt 30 registrerade gruvhål och skärpningar med tillhörande gråbergsvarp samt enstaka andra gruvlämningar i form av till exempel fundament.

Förutom dessa gruvfält finns en stor mängd spridda mindre gruvområden och enstaka gruvhål inom byägan. I nordöstra hörnet av byägan, delvis på Värblingsbergs/Gammelhärads, Häste och Öster Djupkärras byägor, finns också ett ålderdomligt kalkbrott.

I övrigt inom byägan finns uppgifter om en nu förstörd trefaldighetskälla, en äldre vägsträckning samt enstaka husgrunder registrerade i FMIS.

Bebyggelse

Bebyggelsen i Kallmora består av jordbruksbebyggelse i traditionellt utförande med rödmålad panel och flera mindre ekonomibyggnader. Här finns flera välbevarade bergsmansgårdar som Ol-Matsgården, Anders-Jansgården och Anders-Persgården.

Arbetsbebyggelse från 1800-talet ligger i anslutning till gruvorna. Abrahamsbo är ett område med arbetarbostäder från 1800-talets slut i form av baracker och egna hem som växte fram under slutet av 1800-talet. Kallmorberg är två mindre områden med mer samlad arbetsbebyggelse samt en skolbyggnad. Byn i Kallmorberg är ett direkt resultat av gruvbrytningens stora uppsving under 1800-talets senare hälft. Bebyggelsen präglas av byggnadsstilen vid 1800-talets slut och 1900-talets början. Byggnaderna är klädda med faluröd panel och har tegeltak. Bostadshusen har oftast frontespiser och vitmålad snickarglädje. Längs Bålsjön har bebyggelsen kompletterats med fritidshus under senare delen av 1900-talet.

Äldre anläggningar från gruvverksamheten finns inte kvar i Kallmora. Byggnader från modernare gruvanläggning med betonglave finns vid Kallmorbergsfältet samt Bålsjöverkets byggnad från 1960.

Värdefulla kulturmiljöer i Kallmora

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av en kulturmiljös värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Kallmora är Kallmora bykärna, Kallmorbergs arbetarbostäder, Kallmora konstkanal som en del av Polhemshjulet, Svinryggen och Abrahamsbo värdefulla kulturmiljöer. Polhemshjulet är byggnadsminne. Svinryggen ingår i riksintresset för kulturmiljövården Norbergs gruvmiljöer [U 10] (Norbergs sn). Svinryggen utgör ett besöksmål i Ekomuseum Bergslagen som en del av Kärrgruvans gruvmiljö. Svinryggen och Kallmora konstkanal ligger delvis inom avsnittet om Norbergsby med Norbergs och Kärrgruvans samhällen och beskrivs även där.

Kallmora bykärna

Kallmora bykärna har rötter i medeltiden och dess historia kan följas långt bak i historien i kart- och arkivmaterial. Nyare gårdar har i vissa fall ersatt äldre bergsmansgårdar eller har tillkommit längs den äldre vägsträckningen. Av byns äldre bergsmansgårdar bör särskilt nämnas Anders-Jansgården med dess välbevarade manbyggnad från 1810 och två flyglar från 1870-talet. Manbyggnaden i ett plan har ett flackt, halvvalmat tegeltak. Hela byggnadsgruppen är uppförd i timmer med rödmålad panel. På Anders-Persgården, som ligger i den östra delen av byn, finns flera välbevarade ekonomibyggnader från 1800-talet. Det gäller även för Erik-Jansgården, söder om Anders-Persgården, där några ekonomibyggnader är sammanbyggda kring en gårdsplan.

Värdebärare:

- > Vägdragningen genom byn som till stor del är oförändrad från 1600-talet.
- > Det ålderdomliga åkerlandskapet med odlingsrösen och åkerholmar har höga miljöskapande värden.
- > På flera gårdar finns byggnader som i helhet och i detaljer är bevarade sedan uppförandetiden och där äldre byggnadsmaterial och byggnadstekniker kan utläsas.
- > Några gårdsmiljöer har bevarat månghussystem där hushållets funktioner var uppdelade i olika byggnader. Systemet berättar om gårdars historiska verksamhet och sociala villkor i äldre tid.
- > Konstkanalen och smedjan intill kanalen visar på ett pedagogiskt sätt hur viktig vattenkraften var för gruvhanteringen innan elektriciteten introducerades.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Kallmora bykärna

■ Ekonomibyggnader på Erik-Jansgården. Foto: Vlm-nbgtl-44.

Kallmorbergs arbetarbostäder

Kallmorberg ligger öster om byn Kallmora i ett område med flera större gruvfält. Byn består av en samling arbetarbostäder samt en skolbyggnad från sekelskiftet 1900.

Inom området finns ett stort antal gruvhål och varphögar.

Byn i Kallmorberg är ett direkt resultat av gruvbrytningens stora uppsving under 1800-talets senare hälft. Här låg både järnmalmgruvorna i Morbergs- och Kallmorbergsfälten. Mellan dem låg Kallmora silvergruva med sin hyttanläggning för behandling av silverhaltig blyglans. Ett mindre gruvarbetarsamhälle växte fram i anslutning till gruvorna. Bebyggelsen är glest utspridd, men några arbetarbostäder ligger samlade längs en väg kantad av alléträd. Både enskilda arbetarbostäder och byggnader med flera lägenheter förekommer. Flerbostadshusen är av villatyp från sekelskiftet. Mindre uthus hör till bostäderna. I norr ligger en byggnad som tidigare var skola. Bebyggelsen präglas av stilen vid 1800-talets slut och 1900-talets början. Byggnaderna är klädda med faluröd panel och har tegeltak. Bostadshusen har oftast frontespiser och vitmålad snickarglädje.

Värdebärare:

- > Byn utgör ett exempel på ett typiskt gruvarbetarsamhälle med bebyggelse inom olika kategorier, som till exempel arbetarlägenheter och bostäder, mindre jordbruk och en skolbyggnad, i huvudsak från tiden kring sekelskiftet 1900.
- > Flera av byggnaderna är i helhet och i detaljer bevarade sedan uppförandetiden, där äldre byggnadsmaterial och byggnadstekniker kan utläsas.
- > Hela eller delar av byggnader är uppförda i slagtegel, vilket var vanligt under 1800-talet i områden med hyttverksamhet.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Kallmorbergs arbetarbostäder

■ Smedja vid Bålsjön. Foto: Vlm-nbgtl-46.

■ Arbetarbostad i Kallmorberg uppförd runt sekelskiftet 1900. Vlm-nbgsb-1570.

■ Folkskolan i Kallmorberg. Huset uppfördes under slutet av 1800-talet och skolan var verksam fram till 1935 då byggnaden såldes. Foto: Vlm-nbgsb-1572.

Kallmora konstkanal, Polhemshjulet och stånggången

Polhemshjulet byggdes 1876 och ligger inom Norbergs byäga, Kärrgruvans samhälle (se vidare under Norbergsby med Norbergs och Kärrgruvans samhälle). Konsten byggdes för att användas vid vattenuppföringen i Morbergsfältets gruvor. Det hette ursprungligen Morbergskonsten, men började senare även kallas Polhemshjulet eftersom det var konstruerat efter uppfinnaren Christopher Polhems (1661–1751) principer.

Det stora vattenhjulet drevs med vatten från en drygt tre kilometer lång, men bara 60 centimeter djup, kanal från Bålsjön genom Kallmora byäga, kallad Kallmora konstkanal. På vattenhjulets hjulaxels vevstakar satt en stånggång. Denna bestod av sammanfogade stänger vilka rörde sig fram och tillbaka. Rörelsen fortplantades via vändbrott till andra stånggångar fram till en gruvhålskant som kunde ligga långt från hjulet. Vid gruvhålskanten drev stånggången en pumpanläggning.

Värdebärare:

- > Anläggningen i helhet är viktig ur ett pedagogiskt perspektiv eftersom den visar hur stora delar av gruvornas vattenuppfodring fungerade och vilka stora arbeten som krävdes för malmbrytning.
- > Vattenhjulet och stånggången representerar en byggnadstyp som i många fall försvunnit, många gånger genom förfall, brand eller ombyggnad på grund av att dess funktion inte längre behövdes.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Kallmora konstkanal, Polhemshjulet och stånggången

■ Byggnadsminnet Polhemshjulet med stånggångarna sedd från öster. Foto: Vlm-nbgtn-760.

■ Byggnadsminnet Polhemshjulet med stora blindfönster sedd från norr. Foto: Vlm-nbgtn-759.

Svinryggen

Ena halvan av Svinryggen ligger i Kallmora byäga och den andra i Norbergs byäga. Svinryggen ingår i Norbergsfältet och består av en bergskam med ett stort antal gruvhål på ömse sidor. Den ligger i norra delen av Kärrgruvan. Där finns sammanlagt ett 20-tal gruvhål på båda sidor om bergskammen. Gruvhålen är från 1600-talet, men kan vara ännu äldre. Några av gruvorna är Rosendalsgruvan, Lilla Bygruvan, Rab-batsbenningsgruvan, Kylsbogruvan, Grangruvan och Tackhäradsgruvan. I området ligger även den gamla bergsmansgården Spjutsgården.

Värdebärare:

- > Platsen visar på äldre metoder inom gruvhanteringen med fina exempel på brytning med hjälp av tillmakningsmetoden och hur brytningen följt malmådern och efterlämnat ett pärlband av gruvhål.
- > Åsen är naturskön med leder och informationstavlor.

Abrahamsbo

Abrahamsbo är ett litet område med före detta arbetarbostäder från 1800-talets slut. Det ligger i slutet av en enskild väg i anslutning till Kärrgruvan. Bostäder i form av baracker och egnahem växte fram kring Kärrgruvan under slutet av 1800-talet. Abrahamsbo är ett tidigt sådant bostadsområde, ursprungligen bestående av sex enfamiljs-hus. Här bodde gruvarbetarfamiljer som samtidigt drev ett litet jordbruk vid sidan av arbetet i gruvan. Idag är mycket få arbetarbostäder bevarade. De flesta av husen ligger tätt i en sluttning. Två av dem ligger längs den smala grusväg som leder fram till området. Mindre ekonomibyggnader finns till de äldre fastigheterna. Viss komplettering i form av fritidshusbebyggelse finns från mitten av 1900-talet.

Värdebärare:

- > Byggnaderna bidrar till att berätta om Kärrgruvans historia.
- > Byns småskaliga utseende, tillsammans med byggnadernas placering och vägen, är viktigt för upplevelsen.
- > Byn visar på hur gruvarbetare bodde och levde under slutet av 1800-talet i trakterna kring Norbergs gruvor.
- > Flera av byggnaderna har kvar ett traditionellt utseende med traditionella byggnadsmaterial och proportioner.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Abrahamsbo

■ Bostadshus från 1870-talet i Abrahamsbos östra del. Foto: Vlm-nbgbsb-1628.

■ Småskalig ekonomibyggnad i Abrahamsbo. Foto: Vlm-nbgbsb-1627.

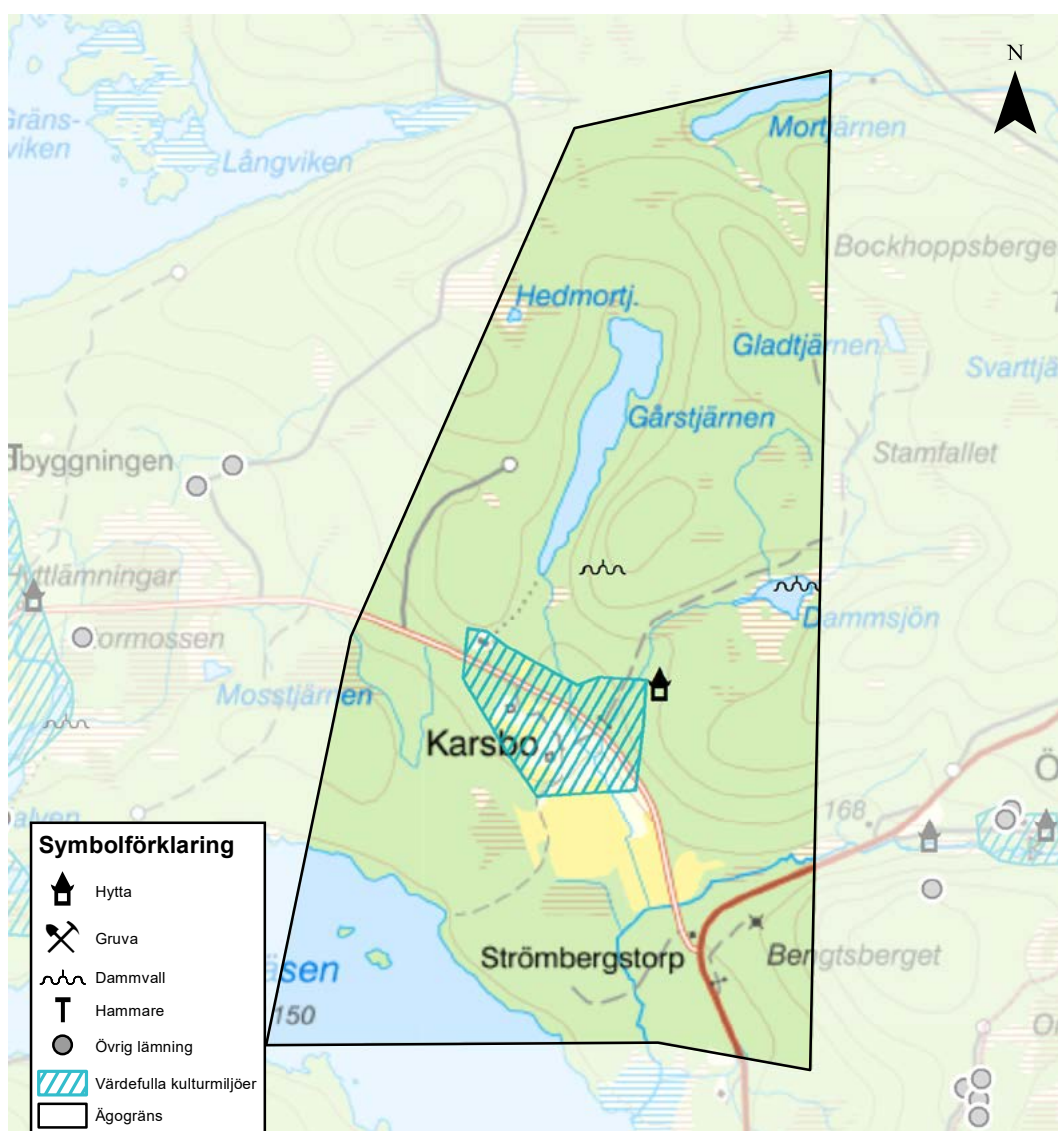
■ Bod i Abrahamsbos västra del. Foto: Vlm-nbgbsb-1609.

Rekommendationer:

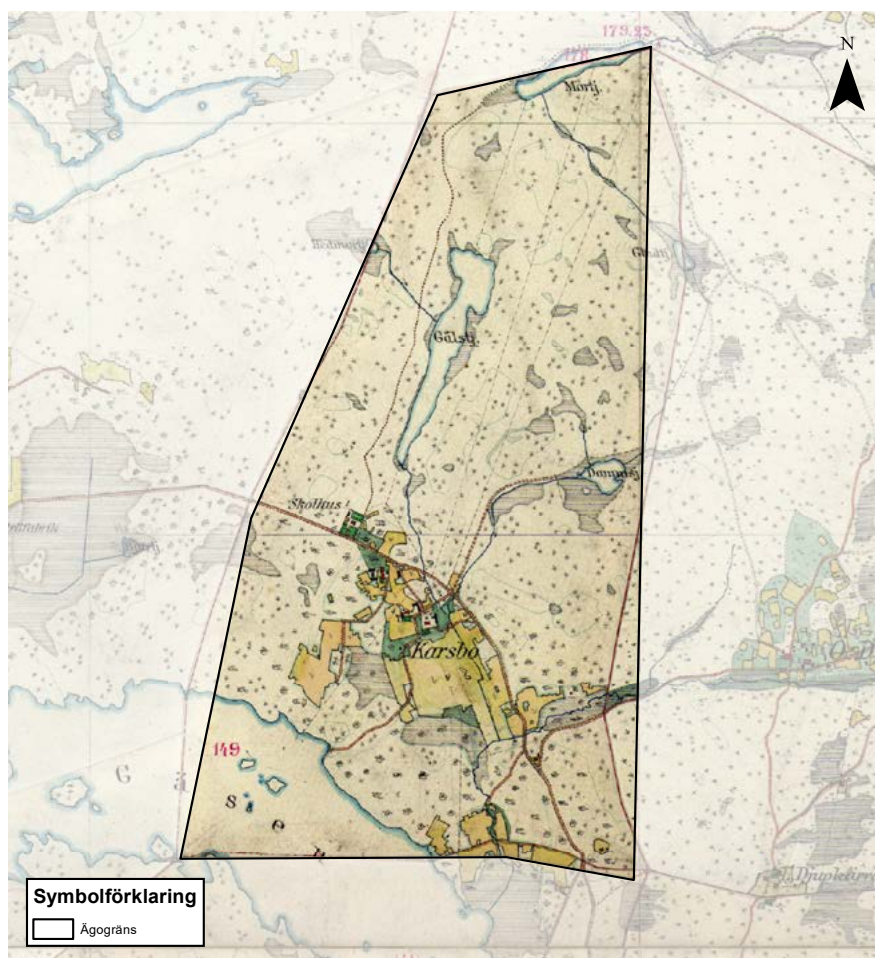
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Delar av Kallmora som ligger i Kärrgruvans samhälle är riksintresse för kulturmiljövården och ska så långt det är möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Odlingslandskapet i Kallmora är gammalt och unikt. Det bör hållas öppet och odlingsrösen samt stenmurar bör bevaras.
- > Gårdar, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och respekteras vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning. Eventuella tillägg anpassas till befintlig bebyggelse och landskapsbild.
- > Arbetarbostäderna med tillhörande byggnader i Kallmorberg och Abrahamsbo bör särskilt bevaras då de vittnar om hur gruvarbetarna levde.
- > Polhemshjulet är byggnadsminne och skyddsföreskrifter från byggnadsminnesförklaring ska följas.
- > Svinryggen bör hållas vårdad och skyltad.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibygnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

5.12 Karsbo

Karsbo byäga ligger i Norbergs socken i kommunens norra del, längs vägen mellan Norbergsby och Gäsjö. Bebyggelsen ligger koncentrerad i byägans mitt med två gårdar, två arbetarbostäder samt en skolbyggnad synliga från vägen. Söder om den centrala bebyggelsen med hagar och skog ligger sjön Gäsen.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Karsbos byäga.

■ Utbredningen av Karsbos byäga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Det äldsta belägget för byns namn är ur äldsta jordebok från år 1539, den omnämndes då *Karlsboda*. Ortnamnet kommer från mansnamnet Karl och efterleden *-bo* från *bodha*, betydande bod, fåbod eller bodland, en odling långt från byn. Karsbo var således Karls (få)bod eller bodland.

Hyttan finns omtalad 1539 och låg då öster om bybebyggelsen vid vattendragen från den fördämning som ligger en bit upp i skogen, Dammsjömossen eller Dammsjön. Hyttan blåstes ned 1717. Två bergsmansgårdar har funnits här sedan 1700-talet varav en är bevarad och en är återuppförd efter en brand.

Karsbo var en by av mindre storlek i jämförelse med andra hyttbyar i Norberg. Närheten till Gäsjö bruk möjliggjorde att boende i Karsbo arbetade i hyttan i Gäsjö. Under 1820-talet hörde två kolare- eller landbondefamiljer från Karsbo, omkring 10 personer, till de anställda i Gäsjö.

År 1870 byggdes en folkskola i byn på en bit samfällad skogsmark som bönderna ägde. Den fungerade som skola fram till 1940 då den, i likhet med många andra skolor i Norberg, drogs in. Norbergs missionsförening hade samtidigt en predikolokal i Karsbo.

■ Folkskolan i Karsbo, byggd 1870. Foto: Vlm-nbgsb-619.

■ En av arbetarbostäderna i Karsbo. Bakom de två bostadshusen ligger sammanbyggda ekonomibyggnader. Foto: Vlm-nbgsb-609.

Landskap och siktlinjer

Bebyggelsen ligger i byägens södra del, mellan sjön Gäsen och vägen mot Söderbärke. Jämfört med 1908 års häradsekonomiska karta har delar av odlingsmarken väster om byn vuxit igen, men de centrala odlings- och ängsmarkerna är oförändrade sedan 1908. Ängen är idag ett Natura 2000-område och sköts som slåtteräng. Norr om bykärnan är landskapet skogklätt med mossar och små tjärnar.

Kulturhistoriska lämningar

Karsbo hytta i bykärnan består av en masugnsruin, fem slaggvarp och en fördämningsvall. Delar av hyttområdet har skadats av vägarbeten under senare år. I övrigt finns ytterligare dammvallar inom byägan, dels vid Dammsjömossen/Dammsjön som funktionellt hör samman med hyttan, dels en vid Gåls-/Gårstjärnen.

Bebyggelse

Bebyggelsen finns idag centralt i byägan och domineras av två gårdar där den ena endast används som fritidsbostad och den andra drivs aktivt som hästgård. Fritidsbostaden har flera ålderdomliga byggnader som är välbevarade kring en gårdsplan. Söderut längs vägen ligger ett torp från 1800-talet. Äldre arbetarbostäder med gemensamma ekonomibyggnader och en tidigare byskola ligger direkt norr om gårdarna. Gårdsbebyggelsen består av torp och arbetarbostäder som karakteriseras av slamfärgade fasader och lertegeltak.

Värdefull kulturmiljö i Karsbo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Karsbo är Karsbo bykärna en värdefull kulturmiljö.

Karsbo bykärna

Bergsmansgårdarna i bykärnan bildar tillsammans med hyttan, som ligger uppströms bykärnan, ett pedagogiskt exempel på en bergsmansby. Uppströms hyttan ligger Dammsjön med två dammvallar som tillhört hyttan.

Värdebärare:

- > Den äldre traditionella bebyggelsen har ett välbevarat uttryck som berättar om byggnadsskick och hantverksmetoder ur ett historiskt perspektiv.
- > Flera av bykärnans byggnader är välbevarade med ursprungliga material, proportioner och detaljer.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Karsbo bykärna

■ Äldre ekonomibyggnader i Karsbo. Foto: Vlm-nbgsb-599.

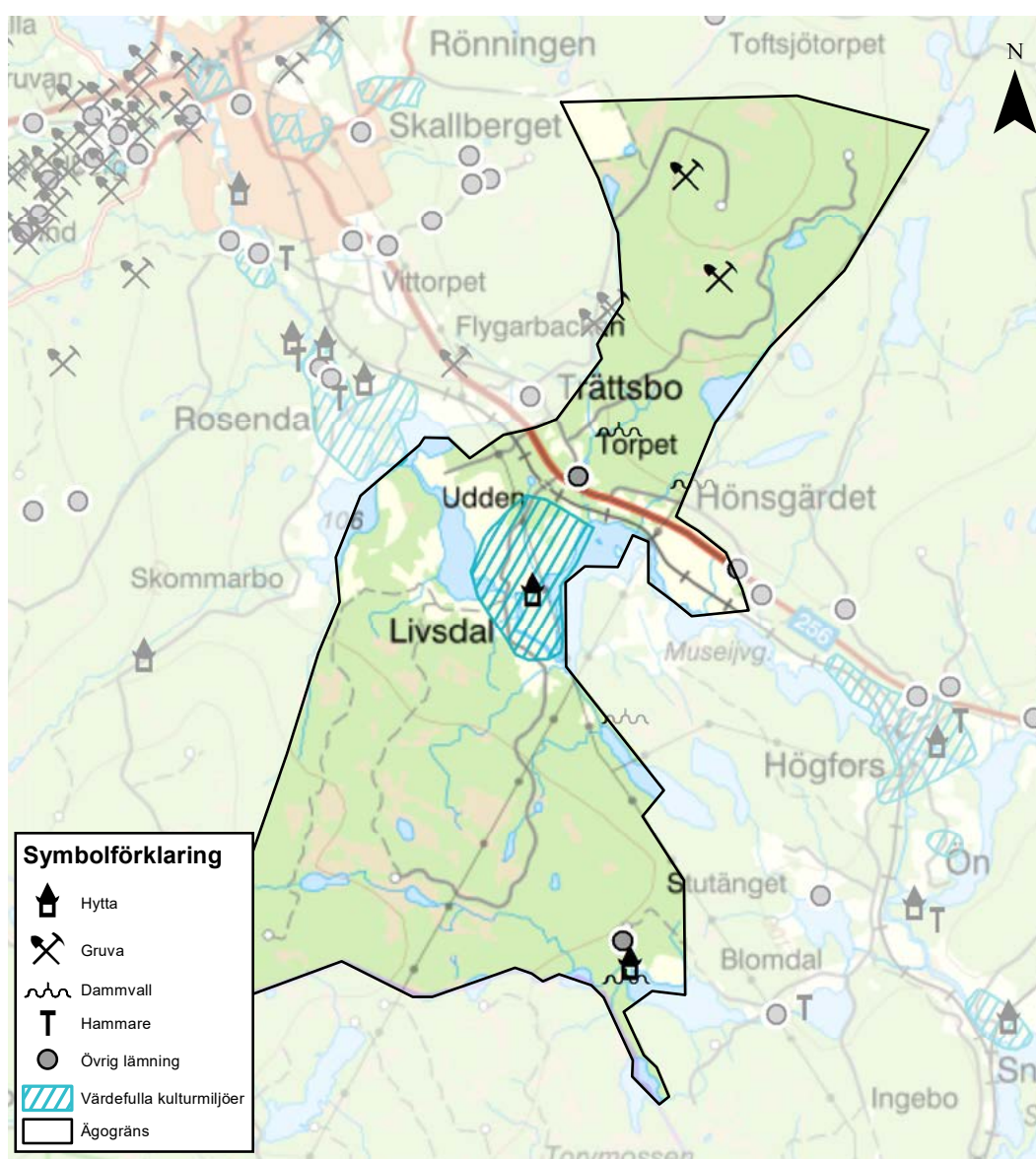
■ Smedja utanför gårdsbebyggelsen i Karsbo. Foto: Vlm-nbgsb-605.

Rekommendationer:

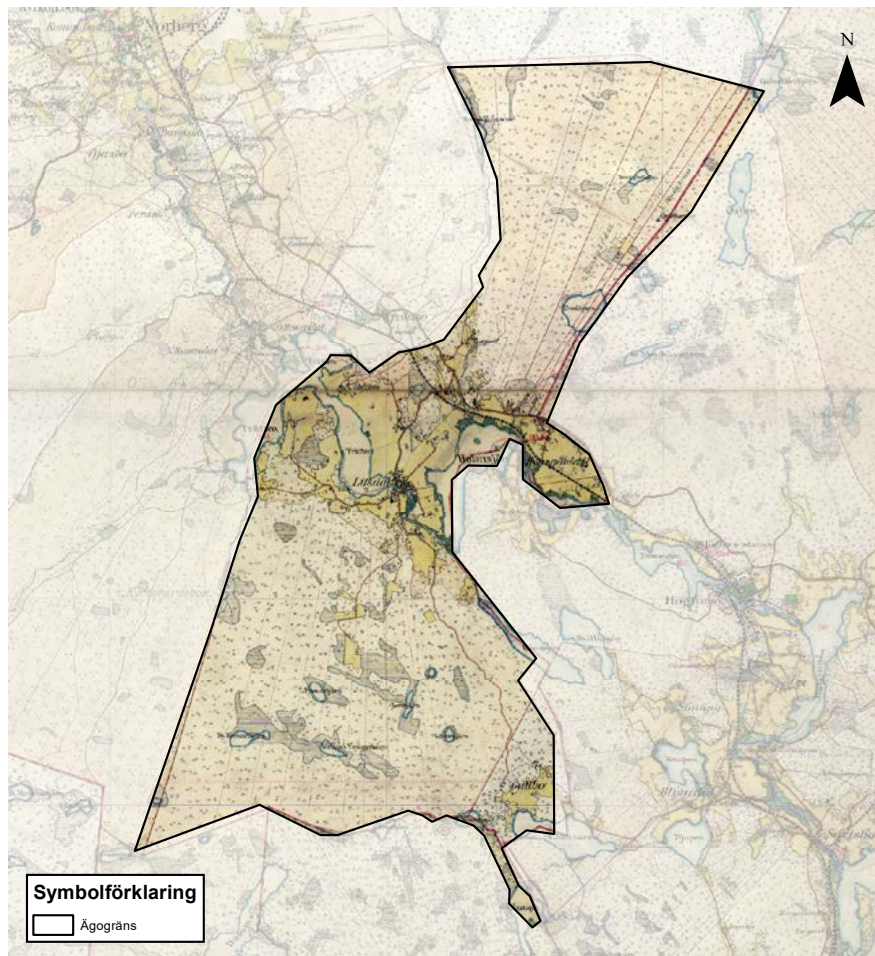
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

5.13 Livsdal

Byn Livsdal ligger i Norbergs socken, i södra delen av Norbergs kommun vid Holmsjön. Genom bykärnan flyter Norbergsån. Stora mangårdsbyggnader ligger samlade vid den gamla hyttplatsen vid ån. Ett öppet kulturlandskap utbreder sig närmast byn och utanför detta tar skogen vid. Flera moderna bostadshus samt fritidshusområden finns utanför bykärnan.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Livsdals byäga.

■ Utbredningen av Livsdals byåga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Livsdal är en av de äldsta byarna i Norbergs socknen. Namnet förekommer i skrift för första gången år 1371, då som *Lysdal*. Namnet har sedan dess skrivits på en rad olika sätt. Detta ortnamn är svårtolkat, men möjligen är det bildat av ordet ”liv” i bemärkelsen bål, buk, midja samt ordet ”dal”. Med största sannolikhet fanns det en hytta i Livsdal på 1200- och 1300-talen, men det tidigaste skriftliga belägget för den är från 1539. Hyttan låg öster om bron, där det idag finns murrester och slagg kvar, och var i drift till år 1774. Ytterligare en hytta har funnits vid Gullbo, i sydöst. Denna var nedlagd redan före 1539, men om den varit en föregångare till Livsdals hytta eller om de båda drivits parallellt före 1539 är inte känt. Senare har det funnits två kvarnar vid denna hyttplats. Två stångjärnshamrar har också anlagts i byn 1597, respektive under 1600-talets början. Dessa lades ned dels under perioden 1637–1675, dels 1710.

År 1699 fanns det tre gårdsplatser markerade i byn. Dessa motsvarar ungefär dagens Backgården som kan vara den äldsta gården i byn, Jan Orsgården och Per Jansgården. Majoriteten av byns hemmansägare var bergsmän. Men även en nämndeman, en

handlare och en kommissarie, samt en bälgmakare och en skräddare ägde andelar, det gjorde även Högfors bruk. I Livsdal ingick tidigare Hönsgärdet, som i mitten av 1800-talet styckades av och blev en egen fastighet.

Bostadshus och ekonomibyggnader låg mycket tätt i bygemenskapen. När Livsdal skiftades genom storskiftet år 1815 hade gårdarna i bykärnan ökat i antal och bebyggelsen tätat. Några av byns gårdar blev ålagda att flytta ut ur byn. Under 1800-talet uppfördes ett flertal nya bostadshus och ekonomibyggnader som i många fall ersatte äldre byggnader. På Erik Olsgården, Jan Olsgården och Per Jansgården byggdes nya bostadshus. Flera av de timrade manbyggnaderna i två våningar uppfördes vid den här tiden. Endast några enstaka byggnader står kvar sedan tiden före skiftet 1815, exempelvis Backgårdens huvudbyggnad och östra flygel. Norr om byn byggdes en ny gård, Sörgården. På den lilla holmen i ån fanns ett flertal mindre byggnader. Dessa var sannolikt tvättstugor, bastur, smedjor samt en kvarn från 1822 vars byggnad står kvar obrukad idag. I byn har flera byggnader som tidigare brukats gemensamt av byns bönder rivits.

■ Bostadshus från 1800-talet på Jans Orsgården. Foto: Vlm-nbgfe-192.

■ Förfallen kvarnbyggnad i Livsdal, byggd 1822. Foto: Vlm-nbgfe-187.

Sörgården byggdes norr om byn på mark som tidigare ägdes av Högfors bruk. Gårdens ägare införde flera verksamheter i Livsdal, bland annat ett tegelbruk som var verksamt från 1890-talet fram till 1930-talet. Raffelstoppsfabriken startade runt sekelskiftet och var verksam fram till 1930-tal. Raffelstopp var ett ersättningsmaterial för ullvadd i täcken, tillverkat av återanvända textilier. Under en kort period på 1910-talet tillverkades likkistor. Sörgårdens ägare lät också anlägga en turbin intill vattenhjulet i ån som försåg byn med elektricitet. Gatgården, söder om byn, var troligen en av de gårdar som flyttade ut ur byn under storstiftet på 1800-talet.

Landskap och siktlinjer

Bykärnan ligger koncentrerad mellan sjöarna Trätten och Holmsjön. Mellan sjöarna rinner Norbergsån, vilken har möjliggjort för hyttverksamheten i byn. Strax norr om bykärnan skär väg 256 och järnvägen genom landskapet. Odlingslandskapet som omger byn är mycket välbevarat och jämförelser med 1908 års häradsekonomiska karta visar att det är mer eller mindre intakt sedan dess. Några av utmarkerna har dock vuxit igen.

Norr och söder om bykärnan utbreder sig en tät barrskog med inslag av mossar och en tjärn.

Kulturhistoriska lämningar

Vid Livsdals hytta i bykärnan finns lämningar efter två slagghvarp och en kanal. Hyttområdet vid Gullbo längst i söder inom byägan är en så kallad utmarkshytta och tämligen opåverkad av sentida aktiviteter. Där finns bland annat en masugnsruin och två slagghvarp samt, i nära anslutning, en dammvall. Vid hyttan har det också funnits ett skattlagt torp, Gultorp. Gullbo tas upp i jordeboken 1620 och har av allt att döma ingenting med hyttan att göra. De två bebyggelselägena för Gullbo är idag övergivna, men flera husgrunder och en brunn finns kvar på platserna.

Lämningar efter hamrarna i Livsdal har ännu inte kunnat identifieras. Då hamrarna lades ned betydligt tidigare än Livsdals hytta kan de dock vara överlagrade av denna. I norra delen av Livsdal finns två mindre gruvområden, med sammanlagt tre registrerade gruvhål.

Inom byägan finns även tre ensamliggande dammvallar, en milstolpe från år 1875 och en övergiven banvall från den tidigare sträckningen av den smalspåriga järnvägen mellan Kärrgruvan och Ängelsberg.

Bebyggelse

Livsdals bebyggelse ligger samlad i byägans mitt. Bykärnan ligger i bebyggelsens söderkant, mellan Trätten och Holmsjön. Den har en påtaglig bergsmansbykaraktär med stora mangårdsbyggnader med flyglar och många ekonomibyggnader. Längs väg 256 och den gamla byvägen, norr om bykärnan, ligger mindre agrar bebyggelse av spridd ålder. Den är huvudsakligen från sent 1800- eller tidigt 1900-tal, men med inslag av äldre och nyare bebyggelse.

Det mesta är dock uppfört i traditionell agrar byggnadsstil, med röda fasader, vita eller svarta snickerier och röda tegeltak.

Ett område med fritidshus ligger intill Holmsjöns södra spets med byggnader från 1940- och 1950-talen.

Värdefull kulturmiljö i Livsdal

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Livsdal är Livsdals bergsmansby och Gullbo utmarkshytta värdefulla kulturmiljöer. Bergsmanbyn ingår i riksintresset för kulturmiljövården.

Livsdals bergsmansby

Byn är en av de mest välbevarade bergsmansbyarna i kommunen med tät bebyggelse från 1700- och 1800-talen. Mangårdsbyggnaderna är stora och påkostade, och antalet ekonomibyggnader är många. I byn finns mangårdsbyggnader med flyglar, vilket är karaktäristiskt för bergsmansgårdarna. Gårdarna ligger ovanligt tätt utmed den smala slingrande byvägen. De allra flesta byggnaderna är målade med röd slamfärg med ett undantag, Erik Orsgården som har grå liggande panel. Vita eller svarta detaljer och röda tegeltak är genomgående på de äldre byggnaderna. Nyare jordbruksbyggnader fasader i plåt och röda plåttak förekommer också. På holmen i ån ligger några få äldre bodar som ger ett ålderdomligt intryck.

Under 1900-talet har fastighetsbeståndet ökat en hel del. Själva bykärnan har lämnats intakt och ny bebyggelse har tillkommit, både norr och söder om byn.

Värdebärare:

- > Ett exempel på en bergsmansby med samlad bebyggelse nära den slingrande vägen och i anslutning till vattendraget samt lämningar av hyttverksamheten.
- > Flera av bykärnans byggnader är välbevarade med ursprungliga material, proportioner och detaljer.
- > Flera av byggnaderna är helt eller delvis uppförda i slaggsten, vilket är vanligt och representativt för bergsbruksmiljöer i Bergslagen.
- > Byggnadernas enhetliga storlek visar att byn har varit jämställd utan större social uppdelning.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Livsdals bergsmansby

■ Sörgårdens slaggstensladugård. Foto: Vlm-nbgfe-218.

■ Visthusbod med ålderdomligt utseende från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgfe-220.

Gullbo utmarkshytta

Längst söderut i byn finns en av utmarkshyttorna i Norbergs kommun, ofta daterad till 1200- och 1300-talen. Den är ett exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ute i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

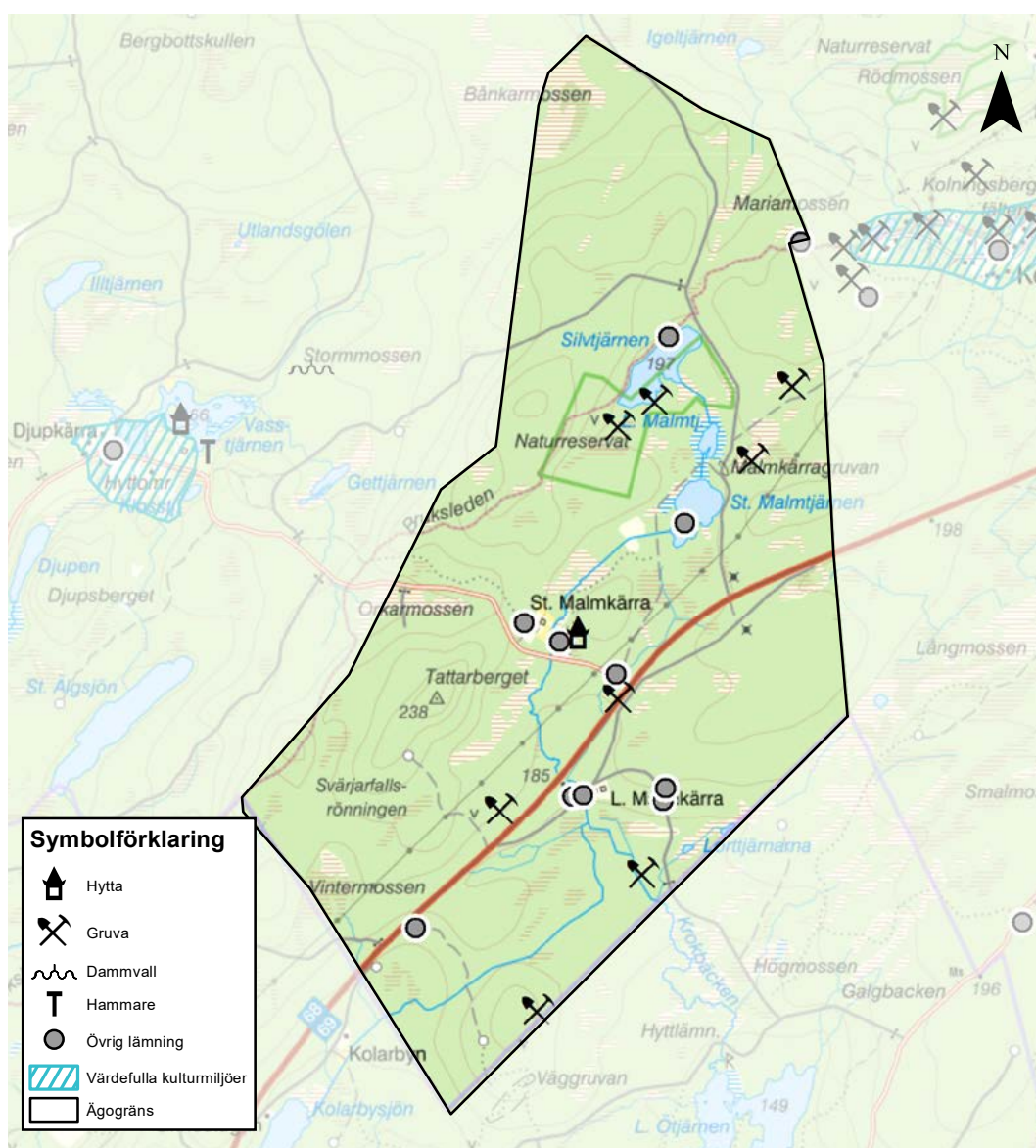
- > Lämningarna efter hyttan speglar väl det expansiva medeltida bruket av hyttor belägna även i byarnas utmarker och inte bara centralt i hyttbyarna. De relativt tydliga lämningarna ger ett pedagogiskt värde.

Rekommendationer:

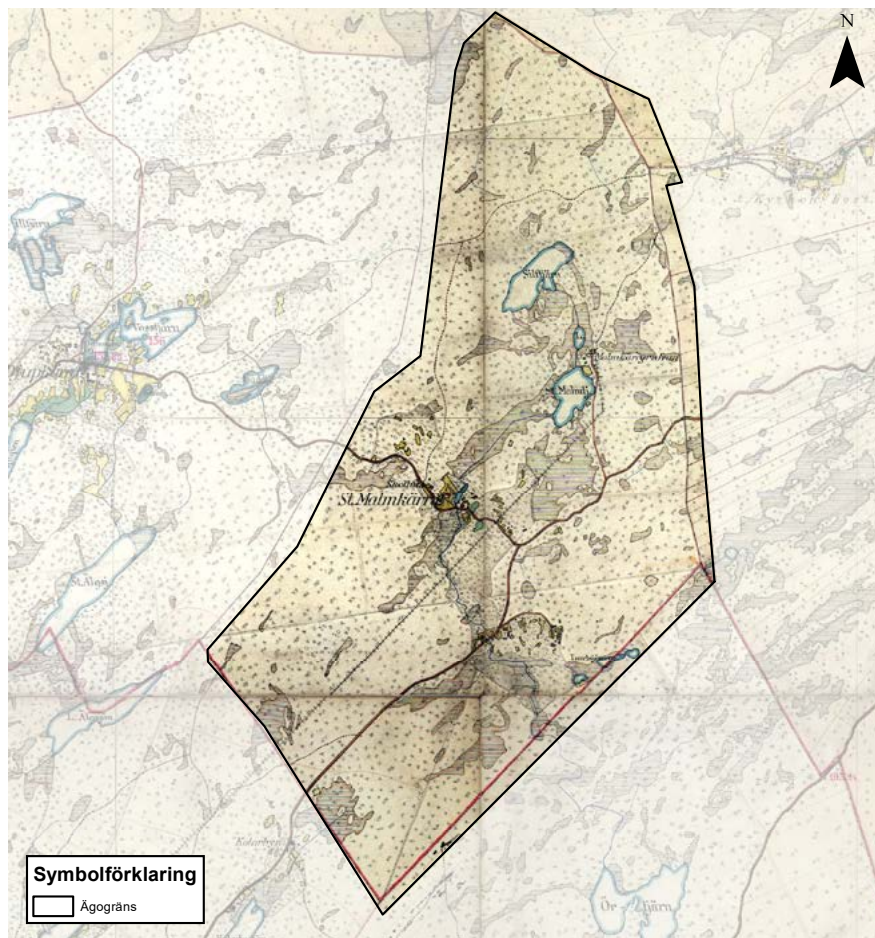
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Områden av riksintresse för kulturmiljövården ska så långt det är möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön.
- > Den intakta bykärnan bevaras. Ny bebyggelse placeras i anslutning till den i senare tid tillkomna bebyggelsen söder och norr om bykärnan.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

5.14 Malmkärra

Bergsmansbyn Malmkärra är belägen i Norbergs socken i kommunens södra del, vid den gamla landsvägen mot Fagersta, söder om sjön Stora Malmjärn. Byägan är nästan helt skogklädd. Bebyggelsen är koncentrerad till de två gårdsplatserna Lilla och Stora Malmkärra.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Malmkärras byäga.

■ Utbredningen av Malmkärras byägor över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Namnet *Malinterna* finns tidigast nämnt i dokument från år 1462. Ortnamnet kommer från sjönamnet Malmkärra, där *-kärra* kommer från ordet "tjärn". År 1539 är hyttan upptagen för den årliga räntan och under 1600-talets början anläggs ännu en hytta i byn. Hytt- och gruvdriften i Malmkärra läggs ned redan under slutet av 1600-talet, men stora delar av Malmkärra köptes vid 1800-talets början upp av Semla-, Fagersta- och Västanfors bruk, sannolikt på grund av malmtillgångarna. Gruvdriften togs åter upp i slutet av 1800-talet och Malmkärrsgruvan lades ned för gott 1936.

Stora Malmkärra gård har byns äldsta mangårdsbyggnad, övrig bebyggelse är uppförd under 1900-talet. Tre hustomter redovisas på 1698 års karta, varav två vid Stora Malmkärra, på vardera sidan om hyttan, och en vid Lilla Malmkärra. Efter folkskolestadgans genomförande 1842 byggdes ett flertal folkskolor runt om i landet. I Malmkärra uppfördes en skola 1907 som kom att läggas ned 1938.

Delar av bebyggelsen som fanns i början av 1900-talet har försvunnit. Idag finns skolhuset samt några byggnader som tillhört Stora och Lilla Malmkärra kvar. En villa har tillkommit i mitten på 1970-talet vid Lilla Malmkärra.

Landskap och siktlinjer

På den tidigaste kartan som finns över byn, från 1698, är bebyggelsen samlad kring två gårdsbildningar nära hyttplatsen, Stora och Lilla Malmkärre. Odlingssmarker finns norr om Stora Malmkärre och kring denna växer tallskog. Större mossar finns även i närområdet.

Vid häradsekonomska kartans uppmätning år 1908 fanns åkermark kvar i bebyggelsens omedelbara närhet. Mossar bredde ut sig runt byn och skog tog vid där våtmarken slutade. Vägsträckningen genom byn som syns på häradsekonomska kartan har rätats ut och dragits om sedan dess, troligen vid mitten av 1900-talet.

Idag finns en liten del av de öppna odlingsmarkerna kvar vid platsen för Stora Malmkärre gård. I övrigt växer skog på stora delar av den äldre byns inägomarker.

Kulturhistoriska lämningar

Lämningarna efter hyttdriften är idag skadade av senare tids verksamhet och bara en hyttplats i byn har kunnat lokaliseras. Vid denna finns endast en rest av en slagghvarp, då stora delar av varpen är bortschaktat och överodlat. Möjligen har båda hyttorna legat på denna plats, men det är inte möjligt att avgöra då området är så pass skadat.

I Malmkärre finns flera gruvområden registrerade med sammanlagt minst 20 gruvhål och skärpningar med tillhörande gråbergshvarp. Det finns också enstaka andra gruvrelaterade lämningar som fundament och husgrunder. Inom ett av gruvområdena, vid Silvtjärn, finns också kalkbrott. Flera av gruvområdena har ålderdomliga brytnings-spår. Flertalet förefaller ha lagts ned under 1600-talet, då även hyttan lades ned. Viss gruvdrift återupptogs vid slutet av 1800-talet och Malmkärregruvan lades ned 1936. Silvtjärnsgruvan och dess kalkbrott ligger i ett naturreservat. I Malmkärre finns fyndplatser för två stockbåtar som påträffats, dels i ett vattensjukt område invid Silvtjärns nordvästra strand, dels vid Stora Malmtjärnen.

I övrigt finns en kolningsanläggning, en sekundär slaggförekomst, ett sockengräns-märke (mellan Fagersta och Norberg) och en milstolpe från 1875 registrerade inom byägan, liksom fyra bebyggelse-/torplämningar i form av husgrunder och en jordkällare.

Bebyggelse

Redan på 1970-talet var odlingsmarkerna borta och ett grustag dolde spåren av den tidigare bebyggelsen. Den idag kvarvarande bebyggelsen har förändrats till sitt uttryck. Mangårdsbyggnaden på Stora Malmkärre har dock kvar delar av sitt 1850-talsuttryck. Några ekonomibyggnader finns också kvar med ett välbevarat uttryck från 1800-talet.

Bebyggelsen på de två gårdsplatserna karaktäriseras av panelklädda fasader som målats med röd slamfärg. De lertegelklädda taken har bytts ut mot svart plåt, ofta trapetskorrugerad. Vissa byggnader är synliga från den lilla grusvägen som leder mot Väster Djupkärre, men döljs till stor del av skog.

■ Ladugård på gården Lilla Malmkärra. Foto: Vlm-nbgfe-747.

■ Bod från 1800-talet på gården Stora Malmkärra. Foto: Vlm-nbgfe-744.

Värdefull kulturmiljö i Malmkärra

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Malmkärra är Malmkärras gruvor, kalkbrott och fyndplatser värdefulla kulturmiljöer.

Malmkärras gruvor, kalkbrott och fyndplatser

Området med gruvor, kalkbrott och fyndplatser kring sjöarna Silvtjärnen och Stora Malmjärnen är en mycket fint sammanhållen kulturmiljö av ålderdomlig karaktär. Gruvbrytning och kalkbrott är omnämnda som nedlagda redan i mitten av 1600-talet.

Värdebärare:

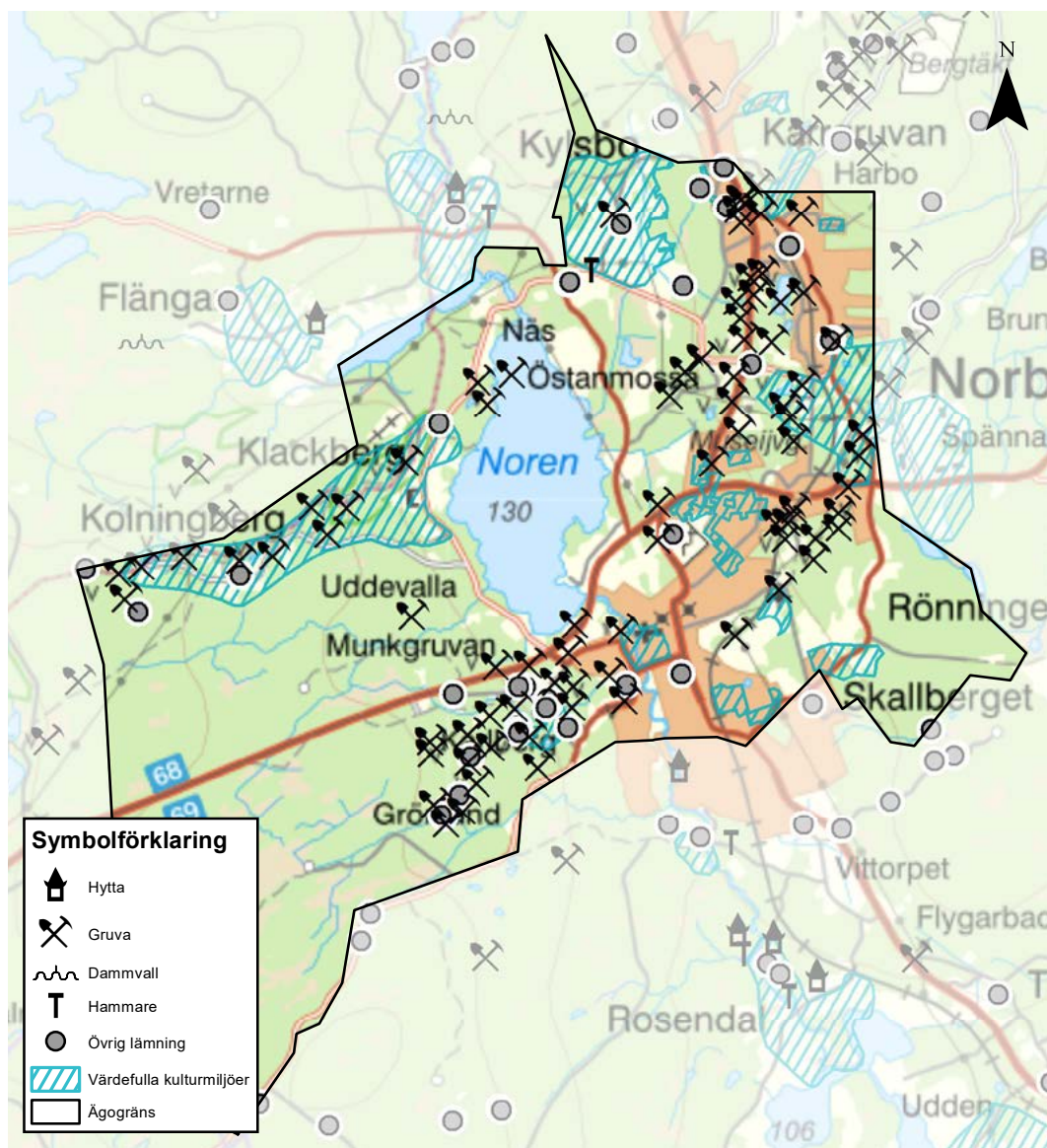
- > Miljöer såsom Silvtjärnsgruvan och Malmkärragruvan uppvisar ålderdomliga brytningsspår.

Rekommendationer:

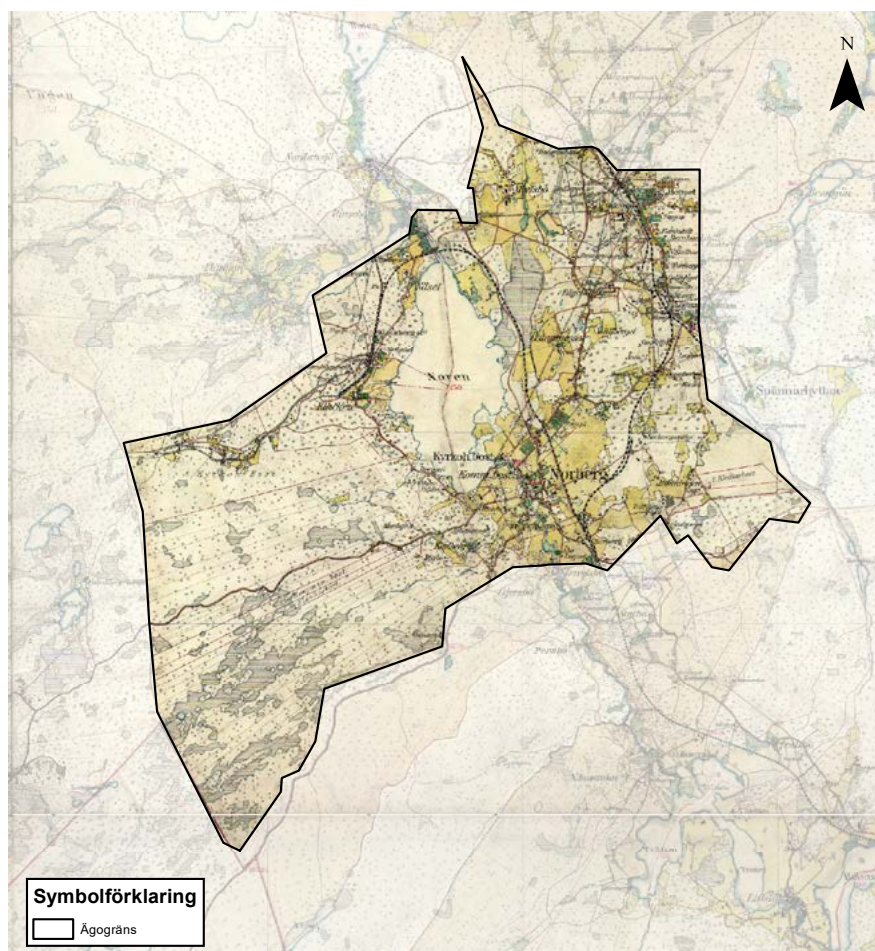
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

5.15 Norbergsby med Norbergs- och Kärrgruvans samhällen

Norbergbys byäga ligger kring sjön Noren i kommunens mitt. Söder och öster om sjön ligger Norbergs samhälle som övergår i Kärrgruvans samhälle mot norr. Det senare ligger även inom Kallmoras byäga. Väster om Noren ligger gruvområdena Klackberg och Kolningsberg. Norr om sjön finns liknande gruvbyar som Flängan, Nordansjö och Kylsbo. Bebyggelsen här har vuxit fram kring gruvverksamheten redan under medeltiden och senare har även industri tillkommit.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Norbergbys byäga

■ Utbredningen av Norbergsbys byäga över Härede ekonomiska karta från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Norbergs samhälle är kommunens centralort och handelscentrum. Kyrkan ligger sedan medeltiden centralt i den bebyggelse som sedan dess och alltjämt utgör samhällets kärna. Där ligger kommunens offentliga lokaler koncentrerade som till exempel kommunhus, tingshus och sjukhus samt äldreboende och bibliotek. I Norbergs samhälle finns några byggnader från 1700-talet. Främst finns bostadsområden med tidstypiskt utseende från 1800-talet fram till idag representerade.

Kärrgruvans samhälle har några av de äldsta gruvmiljöerna i Norberg och i landet. Samhället Kärrgruvan har vuxit fram omkring denna gruvverksamhet. Gruvförvaltar-gårdar från 1700-talet, som Spjutsgården och Löjtnantsgården, finns i anslutning till de äldsta gruvorna. Järnvägen etablerades i Kärrgruvan 1856 för att transportera malmen söderut. Runt sekelskiftet 1900 var Kärrgruvan det större av de två samhällena.

Historik

Norbergs bergslag är ett av de äldsta i landet med bergsbruk från 1100-talet. På 1200-talet uppfördes kyrkan och en stadsliknande bebyggelse började etableras i nuvarande Norbergs samhälle redan under 1300-talet. Det äldsta belägget för Norberg och gruvverksamheten där är ett bytesbrev från år 1303 mellan kung Birger Magnusson och Tyrgils Knutsson, där Norberg och järn- och stålberget omtalas. Att gruvbrytningen var i gång långt tidigare visas av att malmen till Lapphyttan i Olsbenning sannolikt kommer från Risbergsfältet, Åsgruvan i Getbacksfältet alternativt Smörbergsgruvan, Assessorskan och Klackberg.

Bebyggelsen närmast kyrkan var koncentrerad vid ån där vattnets kraft också kunde användas till en kvarn. En torgplats fanns redan under medeltiden och ett gästgiveri kom till på 1600-talet. Bergsmännen som hade sina hyttor i byarna runt om i Norberg och Karbenning hade även stadsgårdar inne i Norberg. Under 1600-talet köptes många av bergsmansgårdarna upp av brukspatroner. Detta pågick in på 1800-talet då större bolag tog över.

År 1727 drabbades byn öster om ån av en brand och stora delar av bebyggelsen på denna sida förstördes. Området byggdes upp igen med nya gårdar. Torgplatsen låg vid den här tiden närmare ån, vid gamla tingshuset och fastigheten Höjen 8.

På 1850-talet blev torgplatsen för trång och marknaden flyttades till åkermarken öster om samhället. Ytterligare bebyggelse växte upp kring den nya marknadsplatsen och på 1890-talet var platsen etablerad som "torget". År 1892 vidgades torget i den nya stadsplanen och flera av byggnaderna runt om revs. Ny bebyggelse var anpassad efter den nya planen och flera av de nuvarande byggnaderna uppfördes i början av 1900-talet.

Information och lämningar om såväl den medeltida som 1500- och 1600-talens bebyggelse i de olika gruvbyarna norr, öster och väster om Norbergs samhälle är mycket begränsad. Många aktörer bröt marken här i kortare perioder och bodde i bergsmansgårdar och vid bruk runt om i Bergslagen. Det fanns tillfälligt anställda gruvarbetare, pigor och drängar. Var och hur de bodde och om det fanns tillfälliga bostäder som användes under gruvbrytningsperioderna finns mycket lite information om. Den äldsta kända bebyggelsen är små torp som började etableras i samband med att arbetet förändrades vid gruvorna under 1600-talet. Malmbrytningen övertogs gradvis av brytare. Brukens ägare lät uppföra gruvtorp åt dessa som fick anställning motsvarande kolartorparnas, men som levererade malm till hyttorna i stället för kol.

Gruvverksamhet

Runt Norbergsby, Klackberg och Kärrgruvan ligger fler av Norbergs rikaste järnmalmsfält med lång brytningstid och stor produktion. Gruvorna i omgivningarna tillhör de äldsta i Norberg och omtalas i bytesbrevet från 1303. Medeltida är Klackbergsfältet och Risbergsfältet, det senare omnämns i dokument redan 1440 och brytningen i Bondgruvan pågick fram till 1980.

Bland de medeltida ägarna av gruvorna återfanns kungen, frälset och biskopen i Västerås. Men den största gruppen ägare var länge bergsmännen. Dessa var en framträdande grupp som ofta gemensamt i byn ägde en gruva och hytta. Bruk runt Norberg hade också andelar i olika gruvor och blev med tiden allt större delägare allteftersom gruvor lades ned och hyttverksamheter slogs ihop. I Norberg fanns många små gruvbolag som år 1903 bildade Norbergs Grufförvaltning. Det var en ekonomisk förening vars uppgift var att öka samarbetet mellan bolagen. Ett huvudkontor byggdes 1919. Under mellankrigstiden köptes en del gruvor upp av tyska företag. Dessa övertogs efter andra världskriget av Statsgruvor AB, som sedan sålde sina gruvor till Surahammars bruk under 1950-talet. Gruvverksamheten i Norberg avvecklades delvis under 1960-talet och slutgiltigt på 1980-talet.

Kommunikation

Järnvägar tillkom mycket tidigt i anslutning till gruvverksamheten i Kärrgruvan, Klackberg och Norberg. Kärrgruvans stationshus fanns redan 1853 och ersattes med ett större 1865. Till Norbergs samhälle drogs en bana från Kärrgruvan och vidare söderut cirka en kilometer utanför dåvarande bycentrum och en mindre stationsbyggnad uppfördes 1860. Denna byggdes ut med personalbostäder och godsmagasin 1865. Snart fylldes området på med handlare och bebyggelse. Banan fick en ny linjeföring 1875. Spåren drogs söder om den tidigare dragningen, för att komma närmare Norbergs samhälle och för att reducera stigningen upp mot Kärrgruvan och gruvorna. En ny stationsbyggnad och godsmagasin uppfördes 1876 vid den nya sträckningen. Den nya stationsbyggnaden finns kvar i annan regi. Verkstäder och industri med arbetarbostäder etablerades under 1920-talet öster om järnvägen.

År 1956 flyttades Kärrgruvans första stationshus för att fungera som museum åt hembygdsföreningens nyetablerade museiområde i Karlberg. Mer om järnvägen i Norberg kan du läsa om i del 1 under kapitlet Järnvägen i Norberg – en ringlande transporthistoria samt i Torsten Olssons bok Norbergsbanorna: Järnvägar i Norbergs bergslag sedan 1853.

Administrativt centrum

I Norbergs samhälle finns kommunens administrativa centrum. Ett tingshus uppfördes 1824 öster om Norbergsån. Byggnaden användes som tingshus fram till 1888. Under 1890-talet var postkontoret inrymt i huset och efter det tog Upplands enskilda bank över. Byggnaden har även fungerat som bostadshus samtidigt som andra verksamheter. Nya tingshuset uppfördes 1877 och var i bruk fram till 1973.

Ett av 1930-talets stora byggprojekt i centrala Norberg var Centralskolan, belägen vid Skolgatan, som invigdes 1936. Skolan har därefter byggts ut i etapper. I början av 1950-talet tillkom lokaler för matsal och ytterligare klassrum och 1959 tillkom slöjdlokaler.

Vid kommunreformen 1952 inrättades Norbergs köping av det som tidigare var Norbergs landskommun och municipalsamhället Norberg. Kommunen så som den ser ut idag bildades i samband med 1971 års kommunreform av Norbergs köping och Karbenings församling. Beslut om att bygga ett nytt kommunalhus fattades 1954 och stod klart 1958 vid det gamla tingshuset. Arkitekt var Paulli Harder, som var stadsarkitekt i Norberg under 1950-talets första del. Kommunhuset var påkostat med tidstypiska material som travertin, kopparplåt och glasbetong. Fasaderna utsmyckades med mosaiker med motiv ur Norbergs historia, utförda av västeråskonstnären Tadeusz ”Teddy” Sempinski.

■ Norbergs gamla Tingshus. Foto: Vlm-nbgfe-894.

Socialt ansvar

Samhällsstyrda vårdinrättningar som lasarett, epidemisjukhus, vård- och mentalhem låg sedan tidigare placerade utanför kyrkbyns bebyggelse. Gamla lasarettet uppfördes 1868. Lasarettet var verksamt fram till 1949 då Fagerstas lasarett tog över vården för kommunen. Under 1900-talet kom dessa byggnader att införlivas inom Norbergs samhälles geografiska utsträckning.

Bruken tog ett stort socialt ansvar för sina arbetare bland annat genom att de byggde arbetarbostäder. Flera mindre bostäder uppfördes i både Kärrgruvan och runtom i kommunen för arbetare och tjänstemän kring sekelskiftet 1900. Västerås företaget ASEA byggde ett vilohem i en skogsbacke i Kärrgruvan. Anläggningen byggdes som ett semesterhem för ASEA:s anställda och omfattade badbassäng och trädgård. Vilohemmet hade plats för ett 50-tal gäster. Vistelsen var i regel kostnadsfri och vid behov beviljades även resebidrag. Huvudbyggnaden stod färdig 1940 och ett annex tillkom 1941. Arkitekt var Sven Markelius, en av funktionalismens förgrundsgestalter i Sverige.

Arbetarrörelsen var tidigt stark i Norberg. Redan 1890 bildades bergsbruksarbetarnas fackförening. I Norberg bildades föreningen Folkets Hus 1914, vilken samma år uppförde Folkets Park i Kärrgruvan. I mitten av 1960-talet planerades för ett föreningshus i kvarteret Gruvan i centrala Norberg och Folkets Hus stod klart 1974. Idag används byggnaden som bibliotek och lärcenter och ägs av Norbergs kommun.

■ ASEA:s semesterhem från år 1940. Foto: Vlm-nbgim-1423.

Efterkrigstidens stadsutveckling

1947 års byggnadslag innebar att kommunerna fick planmonopol och större möjligheter att styra var, när och hur byggande skulle ske. Vid kommunreformen 1952 bildades Norbergs köping av det som tidigare var Norbergs landskommun och municipalsamhället Norberg. Den nya köpingen växte snabbt på 1950-talet när gruvindustrin gick på högvarv. Samhället genomsyrades av tron på framtiden och visar på den kommunala viljan att expandera i ett för samhällsutvecklingen och bostadspolitiken betydelsefullt skede. En ny stadsplan var klar 1954 och innebar flera stora tillskott till Norbergs bebyggelse. Utanför Norbergs samhälles dåvarande centrum tillkom flera bostadsområden med egnahemsvillor och flerbostadshus. Ett stort kommunalhus uppfördes efter ritningar av arkitekt Paulli Harder, stadsarkitekt i Norberg under 1950-talets första del. Centralskolan byggdes och Domus uppförde ett nytt varuhus bredvid konsumbutiken.

I samband med en ökad efterfråga på svensk järnmalm beslutade AB Statsgruvor att återuppta och koncentrera brytningen till Mimerfältet. En helt ny gruvanläggning med gruvlave, krosshus och anrikningsverk i betong byggdes åren 1957–1960 i samhällets norra del. Gruvverksamheten i Norberg lades ner 1981.

Landskap och siktlinjer

Norbergs och Kärrgruvans placering i landskapet har till stor del styrts av malmfyndigheterna. Norbergs samhälle har en strategisk placering invid Norbergsån som gav frakt- och färdmöjligheter. Kyrkans placering här etablerade tidigt platsen. Bebyggelsen har spridit sig åt öster där topografin planar ut. Väg 68/69 från Fagersta passerar en höjd och sluttar sedan lätt ner mot Norbergs samhälle. Dominerande i bilden är kyrkans torn och strax bakom detta syns Mimerlaven tydligt.

Kärrgruvans framväxt är ett resultat av att boende och verksamheter har vuxit fram intill malmfyndigheterna. Linnévägen slingrar sig fram genom Kärrgruvan parallellt med järnvägen. Linnévägen går mellan de äldsta dagbrotten innan vägen möter Hedemoravägen i norr. De nedlagda gruvområdena är idag delvis inhägnade och övervuxna av träd och växtlighet. Flera gruvområden har vandringsstigar iordninggjorda för att allmänheten ska kunna ta del av miljöerna.

Kulturhistoriska lämningar

Den flesta av de registrerade kulturhistoriska lämningarna i Norbergsby består av lämningar efter gruvverksamheten, från medeltiden till modern tid. Huvudsakligen är dessa belägna inom de större gruvfälten som Risbergsfältet, Röbergsfältet och Klackbergsfältet samt Ragvaldsfältet. Men lämningar finns också i Smörbergsfältet, Kolningsbergsfältet och Getbacksfältet samt Bojmossfältet. Även Mimersfältet, Norbergsfältet och Näsberget samt Gamla Morbergsfältet och Svinryggens gruvor som sträcker sig in i Kallmora byäga har lämningar. Det finns dessutom enstaka ensamliggande gruvor. Det finns däremot inga hytt- eller hammarlämningar registrerade inom byägan för Norbergsby och Kärrgruvan.

Bojmossfältet i södra delen av byägan består av drygt 15 registrerade gruvområden och mellanliggande gruvor av olika storlek. I detta område finns även en trefaldighetskälla och bebyggelselämningar registrerade. I anslutning till Bojmossfältet är Karlbergs hembydsgård registrerad, tillsammans med två milstolpar från år 1875 samt två minnesstenar (för beskrivningar av hembydsgårdens byggnader se rubriken Karlberg och Nya Lapphyttan i denna bybeskrivning).

Klackbergsfältet, väster om Noren, består bland annat av 14 gruvhål och stollgångar, ett kalkbrott, ett flertal grunder samt två gruvlavar och en gruvstuga byggda i slaggsten. I förlängningen norrut från gruvfältet finns ytterligare gruvområden registrerade, till exempel Näsbergsgruvan. Sydväst om Klackbergsfältet tar Kolningsbergsfältet vid. Inom Gamla och Nya Kolningsbergsfälten finns drygt tio gruvområden och en bebyggelselämning registrerade. Här finns också ett gränsmärke i form av ett femstenarör.

Öster om Noren finns till exempel Norbergsfältet, Åsgruvan med gruvlave, Röbergsfältet, Ragvaldsfältet och Mimerfältet med bland annat Mimerlaven och Kraftcentralen.

Mossgruveparken utgörs av Risbergsfältet med bland annat Bondgruvan och Mossgruvan med gruvlavar, konstschakt och maskinhus. Här finns också minnesstenar, bland annat över Norbergsstrejken. Det finns också omfattande lämningar efter vattenkonster i form av stånggångar med vändbrott och en kanal. Dessa är i viss utsträckning bevarade och/eller restaurerade (se vidare under rubriken Polhemshjulet nedan i denna bybeskrivning).

Förutom ovan nämnda lämningar finns också smideslämningar, enstaka husgrunder, flera milstolpar från 1875, väghållningsstenar och tre minnesstenar över anläggandet av väg och järnväg registrerade i Fornminnesregistret. Även Gamla Norberg och dess stadslagar finns registrerat i Fornminnesregistret, liksom en minnessten över Engelbrekt.

Bebyggelse

Norbergs samhälle har en ålderdomlig karaktär med en blandad bebyggelse från flera olika tidsperioder. Bergsmännens stadsgårdar, som utgör den äldsta delen närmast ån, finns fortfarande delvis kvar. 1800-talsbebyggelsen utanför gårdarna närmast ån samt 1900-talsbebyggelsen vid torget visar tydligt hur samhället utvecklades till en handelsplats. Från modern tid finns kommunhuset som uppförts i områdets mitt och knyter an till platsens långa historia.

Kärrgruvans bebyggelse tillkom under slutet av 1800-talet och fram till mitten av 1900-talet. Byggnaderna inrymde verksamheter och bostäder. En missionskyrka uppfördes 1902 och Folkets park äldsta byggnad är från 1917. Under 1950-talet uppfördes flerbostadshus för gruvarbetare. Småindustri och verksamheter som spisbrödsfabrik och mekaniska verkstäder kantar Linnévägen som går genom samhället.

Miljöerna inom bostadskvarteren i norra Norbergs by är blandad med äldre bevarad bebyggelse som ingår i stadsplanens utformning och med senare bebyggelse från 1960- och 1970-talen. Framför allt präglas området av en tidstypisk egnahemsbebyggelse från 1950-talet. Bebyggelsen överensstämmer väl med områdets planering, formad av de ännu gällande funktionalistiska planidealen. Stadsplanen, som helt föreskriver bebyggelse av egnahemskaraktär, godkändes 1959.

Egnahemsrörelsen bredde ut sig under det tidiga 1900-talet och innebar ett brytningskede i det svenska småhusbyggandet. Enfamiljshuset blev en möjlig bostadsform för nya samhällsgrupper, vilket återspeglas i husens utförande. Det traditionella egnahemet i trä ersattes allt oftare av en enplansvilla i tegel eller med lättbetongsfasad klädd med material efter smak och tycke. Samtidigt förändrades också bostädernas planlösningar. Trädgårdarna uppvisar en övergång från de äldre egnahemsområdena där höga häckar, fruktträd och bärbuskar var vanligt, till 1950- och 1960-talens öppna gräsytor med låga häckar eller staket och ett fåtal träd eller buskar i prydnadssyfte, ofta i form av vintergröna barrväxter. Dåtidens arkitektur präglades av rationalitet, industriell produktion och ekonomi. Influenser hämtades från utlandet och inte minst den amerikanska villan i ranchstil blev populär. Några byggnader i området uppvisar just amerikanska influenser men i stort gör sig ännu modernismens stilideal gällande.

■ Vy över Norbergsån som sträcker igenom Norbergs tätort inklusive kyrkbyn. Foto: Vlm-nbgfe-865.

Värdefulla kulturmiljöer i Norbergs samhälle

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Värdefulla kulturmiljöer i Norbergs samhälle är gruv- och bostadsområden och gruvverksamhetens tillhörande anläggningar Klackberg-Kolningberg, Kylsbo och Mimerlavsområdet. Andra värdefulla kulturmiljöer är Björkås anläggningar kopplade till sjukvården och bostads- och industriområden med koppling till samhällsservice och kultur. Dessutom lyfts flera bostadskvarter i norra delen av samhället fram, bostadsområdet Syrenen, Bruksbo, Forsells fabriks- och bostadsområde, Karlberg och Nya Lapphyttan och korsningen av tidigare Hedemora Avesta vägen samt Norbergs kyrkby. Fyra av bostadsområdena består av tio bostadskvarter samt flera tomtägor med välbevarad bebyggelse från olika tidsperioder

Klackberg-Kolningsberg samt Norbergs centrum utgör riksintresseområden för kulturmiljövården.

Flera av Ekomuseum Bergslagens besöksmål ligger i Norbergsby. Från gruvverksamheten hör Klackbergs gruvfält där flera olika besöksmål med koppling till gruvdriften ingår. Gamla Norberg & Engelbrekt samt Nya Lapphyttan och Karlbergs hembygdsgränd samt järnvägssträckan Ängelsberg-Norberg-Kärrgruvan utgör också besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

Björkås

Björkås består av två anläggningar kopplade till sjukvård. Anläggningarna ligger i den södra utkanten om Norbergs samhälle, på var sin sida om Rönningstorpsvägen. Tidigare fanns en fattigstuga i området. År 1916 ersattes denna med en byggnad som fungerade som äldreboende och senare som vårdhem för mentalt sjuka. År 1961 uppfördes en mentalvårdsanläggning öster om den befintliga, med personalbostäder i nära anslutning till vårdbyggnaden. Båda anläggningarna har ett uttryck av att vara institutioner med tydliga entrépartier och stora omgivande parkliknande ytor.

Värdebärare:

- > I miljön finns två anläggningar med välbevarade och tidstypiska byggnadsdetaljer som utgör två tydliga årsringar i miljön
- > De två anläggningarna speglar två skeenden i sjukvårdens historia och skapar en avläsbar miljö som visar hur samhällets syn på sjukvård förändrades under första hälften av 1900-talet.
- > Den äldre anläggningens proportioner, fasadutformning och detaljer samverkar till en arkitektoniskt tilltalande helhet.
- > 1950-talsanläggningen speglar uppförandetidens arkitektoniska ideal genom tidstypisk utformning och den höga kvaliteten på materialen.
- > Båda anläggningarna har parkliknande ytor som är viktiga för förståelsen av deras historiska funktion.

■ Byggnad uppförd år 1916 som under åren har använts för fattigvård, ålderdomshem och mentalsjukvård. Foto: Vlm-nbgfe-686.

■ Mentalvårdsanläggningen från 1961. Foto: Vlm-nbgfe-672.

Kvarter Lövkojan

Kvarteret Lövkojan är ett av de fyra utpekade bostadskvarteren i norra Norbergsby. Området ligger norr om riksväg 68 på gränsen mot Östanmossa och karaktäriseras av en detaljplanerad utformning med funktionalistiska planidealen. Bebyggelsen är blandad och präglas framför allt av en tidstypisk och i huvudsak välbevarad egna-hemsbebyggelse från andra hälften av 1950-talet. Byggnaderna är i ett plan med fasader i tegel eller träpanel.

Värdebärare för kvarter Lövkojan:

- > Området har trots vissa förändringar till stor del behållit sin karaktär och förmedlar ett tidstypiskt uttryck både till form och till material. Flera byggnader har en välbevarad och tidstypisk utformning.
- > Området har vuxit fram under 1950-talet och speglar en av de svenska småhusbyggandets expansionsperioder.
- > Många byggnadsdetaljer, till exempel fönster och fönstersättning, entrédörrar, garageportar och trapppräcken från tillkomsttiden är mycket karaktärsskapande i arkitekturen.
- > Byggnaderna speglar uppförandetidens moderna färgkombinationer samt tidens arkitektoniska ideal.

■ Vy över 1950-talsbebyggelsen längs Mariavägen inom kvarteret Lövkojan. Foto: Vlm-nbgsb-2768.

■ Exempel på kulturhistoriskt värdefull 1950-talsvilla i kvarteret Lövkojan. Foto: Vlm-nbgtn-685.

Kvarter Bergsliden med flera

Kvarteren Bergsliden med flera är ett av de fyra utpekade bostadskvarteren i norra Norbergsby. Området ligger mellan Gyllentäktvägen och riksväg 68 och omfattar delar av kvarteret Bergsliden och tomterna Norbergsby 6:62, 6:68, 15:17, 15:18, 15:19 samt 55:1. Utformningen av området är relativt strikt med närmast funktionalistiska drag, men är delvis anpassat efter terrängförhållandena. Områdets planering utgår från en enkel rutnätsprincip som anpassats efter befintligt utrymme. Gatorna är rakt dragna, men böjer av för att optimera tomtmarken eller för att följa terrängen.

Huvuddelen av bebyggelsen längs norra delen av Hagavägen uppfördes mellan åren 1954–1956, strax efter den ursprungliga stadsplanens godkännande, och består av rektangulära egnahemsvillor i ett plan med källare, flacka sadeltak och oftast träpanel. Bebyggelsen på södra sidan av gatan samt på fastigheten Norbergsby 6:68, på norra sidan, tillkom efter den bearbetade planen trätt i kraft. Här är mönstret i stort sett detsamma, men bebyggelsen som tillkom under 1960-talet är lite större och har ett modernare formspråk, till exempel vinkelställda byggnadskroppar och fasader i tegel eller tegel och panel.

Värdebärare för kvarter Bergsliden med flera:

- > Områdena har trots vissa förändringar till stor del behållit sin karaktär och förmedlar ett tidstypiskt uttryck både till form och till material. Flera byggnader har en välbevarad och tidstypisk utformning.
- > Området har vuxit fram under 1900-talets mitt och speglar svenska småhusbyggandets expansionsperioder.
- > Många byggnadsdetaljer, till exempel fönster och fönstersättning, entrédörrar, garageportar och trappräcken från tillkomstiden är mycket karaktärsskapande i arkitekturen.
- > Byggnaderna speglar uppförandetidens moderna färgkombinationer och tidens arkitektoniska ideal.
- > Gaturummet, tomterna och bebyggelsen förmedlar en tidstypisk bild av egnahemsmiljöer under perioden.

■ Välbevarat vinkelbyggt kataloghus från 1960. I källarvåning finns ett garage. I trädgården finns fruktträd och cypresser. Foto: Vlm-nbgm-343.

■ Vy över bebyggelse från 1950-talets mitt längs Stigaregatan i kvarteren Bergsliden med flera.
Foto: Vlm-nbgsb-2756.

Hammaren och andra kvarter

Kvarteren Hammaren med flera är ett av de fyra bostadskvarteren i norra Norbergsby. Området, som innefattar kvarteren Borret och Smedjan samt delar av kvarteren Hammaren, Hyttan, Släggan och Städet, ligger mellan begravningsplatsen, järnvägen och riksväg 68. Utformningen av området är ännu präglad av modernismens relativt strikta drag men är delvis anpassat efter terrängförhållandena och framför allt med samtidens fokus på trafikfrågan. Områdets planering utgick från en av vägförvaltningens författade arbetsplan vars fokus låg på att separera lokaltrafiken från genomfartstrafiken.

Gatorna följer äldre ägo- och terrängförhållanden varför de är mjukt böljande i sin linjeföring. Undantaget är Kokillstigen som inte påverkades av bearbetningen av 1954 års stadsplan, utan uppvisar ett äldre rutnätsmönster. Bebyggelsen präglas framför allt av en tidstypisk och i huvudsak välbevarad egnahemsbebyggelse från 1960- och 1970-talen i en våning och fasader ofta klädda i lertegel eller mexitegel och träpanel i en brun eller röd kulör. Det finns även bevarad äldre bebyggelse som är en del i stadsplanens utformning.

Värdebärare för kvarter Hammaren med flera:

- > Områdena har trots vissa förändringar till stor del behållit sin karaktär och förmedlar ett tidstypiskt uttryck både till form och till material. Flera byggnader har en välbevarad och tidstypisk utformning.
- > Bebyggelsen har i huvudsak tillkommit kring 1900-talets mitt och utgör en tydlig årsring i utvecklingen av Norberg.
- > Området har vuxit fram under en tidsperiod som speglar svenska småhusbyggandets expansionsperioder.
- > Många byggnadsdetaljer, till exempel fönster och fönstersättning, entrédörrar, garageportar och trapppräcken från tillkomsttiden är mycket karaktärsskapande i arkitekturen.
- > Byggnaderna speglar uppförandetidens moderna färgkombinationer samt tidens arkitektoniska ideal.

■ Välbevarat kataloghus från 1971. Foto: Vlm-nbgtm-420.

■ Lokalgatan i kvarteret med kataloghus från 1960- och 1970-talen på båda sidor. Foto: Vlm-nbgbsb-2763.

■ Tidstypisk bostad från 1950-talet. Foto: Vlm-nbgtn-593.

Kvarter Solgården och Hagliden

Kvarteren Hagliden och Solgården ligger norr om riksväg 68 på gränsen mot Östanmossa. Området karaktäriseras av en detaljplanerad utformning med funktionalistiska drag. Bebyggelsen präglas framför allt av en tidstypisk och i huvudsak välbevarad egnahemsbebyggelse från 1950-talet. Det finns även äldre bebyggelse som ingår i stadsplanens utformning samt bebyggelse från 1960- och 1970-talen.

Bebyggelsen från 1950-talet överensstämmer väl med områdets planering. En enkel rutnätsprincip med en rak gata, tydligt definierat gaturum med fem meter förgårdsmark framför småhusen som ligger på rad med jämna mellanrum med fasaden mot gatan. Allt är format av de ännu gällande funktionalistiska planidealerna. Detta mönster är tydligast i kvarteret Solgården. I kvarteret Hagliden är planeringen densamma men bebyggelsen, som i huvudsak är tillkommen under 1960-talet, har ett modernare formspråk med tegel- eller konststensklädda fasader, förskjutna panelklädda garage och brantare sadeltak.

Värdebärare för bostadskvarter i norra Norbergsby:

- > Områdena har trots vissa förändringar till stor del behållit sin karaktär och förmedlar ett tidstypiskt uttryck både till form och till material. Flera byggnader har en välbevarad och tidstypisk utformning.
- > Bebyggelsen har i huvudsak tillkommit kring 1900-talets mitt och utgör en tydlig årsring i utvecklingen av Norberg.
- > Området har vuxit fram under en tidsperiod som speglar det svenska småhusbyggandets expansionsperioder.
- > Många byggnadsdetaljer, till exempel fönster och fönstersättning, entrédörrar, garageportar och trappräcken från tillkomsttiden är mycket karaktärsskapande i arkitekturen.
- > Byggnaderna speglar uppförandetidens moderna färgkombinationer samt tidens arkitektoniska ideal.
- > Gaturummet, tomterna och bebyggelsen förmedlar en tidstypisk bild av egnahemsmiljöer under perioden.

■ Exempel på kulturhistoriskt värdefull byggnad i området. Foto: Vlm-nbgtn-592.

■ Exempel på villabebyggelse i området. Foto: Vlm-nbgtn-573.

Bostadsområdet Syrenen

Området Syrenen ligger strax nordöst om Norbergs centrum och består av välbevarade, låga byggnader från 1970-talet. Byggnaderna speglar uppförandetidens moderna arkitektoniska ideal genom en tidstypisk utformning. De var ursprungligen målade med en brun lasyr, men har bytt färgsättning till dagens sådan i gult, vitt och orange. Radhusen har ett plan med flacka pulpettak. I området finns sju flerbostadshus och ett gemensamt garage. Till varje bostad hör mindre trädgårdar på både fram- och baksida.

Värdebärare:

- > Bebyggelsen har tillkommit under andra hälften av 1900-talet och utgör tydliga årsringar i utvecklingen av Norberg.
- > Byggnaderna speglar uppförandetidens moderna arkitektoniska ideal genom tidstypisk utformning samt berättar om byggnadsteknik, praktiska krav samt estetiska ideal under 1960–1970-talen.
- > Många byggnadsdetaljer från tillkomsttiden är omsorgsfullt utformade och mycket karaktärsskapande i arkitekturen.

■ En av radhuslängorna i kvarteret Syrenen. Foto: Vlm-nbgim-626.

■ En av radhuslängorna i kvarteret Syrenen. Foto: Vlm-nbgim-625.

Bruksbo

Bruksbo ligger strax nordöst om Norbergs centrum och består av tre flerbostadshus som uppfördes 1950–1951 och har två och tre våningar. Stadsdelen bebyggdes under en tid då stadens folkmängd kraftigt ökade på grund av den växande gruvindustrin. De ligger vid Kornettgatan och i vinkel mot nordväst på Rosenstigen. Byggnaderna har 2–3 våningar och är putsade samt avfärgade i gult längs Kornettgatan och i grönt längs Rosenstigen. Byggnaderna ligger relativt nära gatan och på baksidan finns en innergård med gräsmatta och större träd. Husen är välbevarade exempel på 1950-talets arkitektur och stadsplanering och är viktiga då de berättar om Norbergs och gruvindustrins expansiva period på 1950-talet med efterkrigets förhoppningar och framtidstro på samhället.

Värdebärare:

- > Stadsdelen utgör en tydlig årsring i utvecklingen av Norberg under 1900-talet mitt då gruvindustrins utveckling ökade befolkningens mängden.
- > Husen följer funktionalismens planer med bland annat tillgång till mycket ljus och luft.
- > Byggnaderna speglar uppförandetidens moderna färgkombinationer samt tidens arkitektoniska ideal genom en tidstypisk utformning med förskjutna byggnadskroppar. Många byggnadsdetaljer från tillkomsttiden är omsorgsfullt utformade, har en materialmässigt hög kvalitet och är mycket karaktärsskapande i arkitekturen.

■ Bruksbos flerbostadshus uppförda under 1950-talet. Foto: Vlm-nbgim-126.

■ Bruksbos flerbostadshus med fasader lätt avfärgade i grönt. Foto: Vlm-nbgim-127.

Forssells fabriks- och bostadsområde

Området ligger öster om Norbergs gamla järnvägsstation, norr om Bergsvägen samt mellan Bergsvägen och Rönningstorpsvägen. I området ingår Forssells fabriksområde, Ivar Forssells egen villa med trädgård samt arbetarbostäderna i Karelen.

År 1926 startade bröderna Gustaf och Ivar Forssell ett cementgjuteri i Norberg. Företaget växte och fabriken byggdes ut i olika omgångar. Ivar Forssell byggde 1946–1947 en villa med trädgård sydöst om fabriken. Här ingår förutom bostadshus även grillplats, tennisbana och bastu. Runt byggnaderna anlades en parkliknande trädgård med pool och statyer. Öster om fabriken uppfördes på 1940-talet arbetarbostäder av före detta militärbaracker som köptes in efter andra världskriget. Kopplingen mellan Forssellfabriken och Ivar Forssells villa är viktig, liksom att den anlades så nära inpå fabriken och med påkostade detaljer som pool och parkanläggning. Kontrasten mellan Forssells villa och arbetarbostäderna i Karelen är tydliga i och med dess närliggande placering.

Värdebärare:

- > Byggnaderna har en väl genomarbetad och tidstypisk arkitektur, är välbevarade i helhet och detalj med tidstypiska material som berättar om byggnadstiden, praktiska krav, funktioner och användning i samhället.
- > Kontrasten mellan de mindre omgjorda militärbarackerna som blev arbetarbostäder i Karelen och Forsells villa berättar om klassamhället under mitten av 1900-talet.

■ Forsells villa uppförd 1946–1947. Foto: Vlm-nbgim-498.

■ Bostadshus som tidigare var militärbaracker inköpta efter andra världskriget 1945. Foto: Vlm-nbgim-518.

Karlberg och Nya Lapphyttan

Karlberg ligger i västra utkanten av Norbergs samhälle. Området har en stark museiprägel på grund av hembygdsföreningens ditflyttade byggnader. Öppna ytor med parkliknande utformning fungerar som samlingsplatser vid bland annat midsommarfirande och skapar en karaktär av en offentlig plats. Hembygdsföreningens verksamhet startade 1921 då man började med att samla in föremål och vårda fasta fornlämningar. År 1941 köptes området kring Karlberg upp och efter det riktades verksamheten in på att samla och flytta dit äldre byggnader från Norberg. Syftet med föreningen var att förmedla Norbergs historia och få invånarna att förstå värdet av sin hembygd. Området består idag av äldre bebyggelse och föreningens ditflyttade hus som idag karakteriseras av rödmålade fasader i timmer eller träpanel, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickeri.

Intill Hembygdsgården ligger Nya Lapphyttan med sitt besökscentrum invid den med hembygdsföreningen gemensamma parkeringen. Nya Lapphyttan började byggas i slutet av 1980-talet, efter att undersökningen av Lapphyttan i Olsbenning slutförts 1983. Anläggningen är unik och den enda museianläggning som kan framställa tackjärn i en rekonstruerad medeltida masugn och därefter färskt järnet till osmunda. Området kallas numera Bergslagens medeltidsmuseum med Nya Lapphyttan. Norr och söder om Nya Lapphyttan ligger ett stråk med gruvor varav några har tillmakningsspår och är av ålderdomlig karaktär. Här finns också modernare gruvor med schakt och lämningar efter exempelvis hästvandringar.

Värdebärare:

- > I området finns samlad bebyggelse med höga kulturhistoriska värden. Byggnaderna är i helhet och i detaljer välbevarade och ur dem kan olika byggnadstekniker utläsas.
- > Hembygdsgården och friluftsmuseets långa historia har bevarats och pågår fortfarande. Verksamheten har även utvecklats med Nya Lapphyttan som förstärker kontinuitetsvärdet.
- > I området finns bebyggelse som samlats från stora delar av Norberg och skapar en pedagogisk bild av kommunens byggnadsbestånd.

■ Bergsmansgård flyttad från Stora Höjen. Foto: Vlm-nbgfe-1212.

■ Kärngruvans första järnvägsstation, i bruk mellan åren 1856–1876. Flyttad till Karlberg 1954. Foto: Vlm-nbgfe-1227.

■ Myrbergs verkstad som troligen flyttades till Karlberg samtidigt som stationshuset. Foto: Vlm-nbgfe-1233.

Loftboden vid Karlbergs hembygdsgård som är flyttad från Tackhärad. Foto: Vlm-nbgfe-1216.

Klackberg-Kolningsberg

Samhället Klackberg ligger vid sjön Norens västra strand, med samhället Kolningsberg längre österut i skogen. Klackberg och Kolningsberg är två små gruvsamhällen som varit sammanlänkade med en hästbana som användes för att frakta malmen som bröts i gruvorna. Området har en utpräglad karaktär av industrimiljö. Mycket av industribebyggelsen har rivits under åren, främst i Kolningsberg. Området har viktiga spår från gruvverksamheten och den tekniska utveckling som skedde under 1800-talet där järnvägen var en central del. En del bevarad gruvbebyggelse finns kvar i området med karakteristisk utformning och material såsom Gröndals gruvlave från 1886. Byggnaderna är i flera fall höga vilket urskiljer dem från omkringliggande miljö.

Malmbrytning i området har pågått sedan medeltiden och under slutet av 1500-talet fanns en hytta i Klackberg. Det finns många äldre spår från brytning med både stora och små dagbrott där man bara brutit ur malmkroppen och spår av tillmakning på brottsidorna. Under 1700-talet togs gruvorna över av brukspatroner och brytningen ökade kontinuerligt under 1800-talet. Kolningsbergs gruvor låg däremot nere under 1600- och 1700-talen, men återupptogs under senare delen av 1800-talet.

Åren 1897–1898 drogs järnvägen mellan Klackberg och Kärrgruvan för att underlätta malmtransporterna. Troligen drogs även den hästbana som löpte mellan Klackberg och Kolningsberg i samband med att järnvägen drogs fram.

I och med expansionen av verksamheten i slutet av 1800-talet uppfördes arbetarbostäder i nära anslutning till gruvorna. Gröndal och Uddevalla är två bostadsområden som är exempel på hur arbetarbebyggelsen samlades i klungor. Byggnadernas utformning, framför allt i Uddevalla, visar på viktiga nya ideal vad gäller arbetarbostäder med fristående byggnader i ett och ett halvt plan, fasader i tegel och lertegeltäckta sadeltak. Arbetarbostäder byggdes även längs vägen till Norberg och i Kolningsberg byggdes ett stort antal arbetarbostäder fram till 1910. Under mitten av 1900-talet bröts dolomit i Gröndalsgruvan och en transport- och undersökningsort togs upp mot Kolningsberg. Gruvdriften upphörde 1967.

Värdebärare:

- > Inom området finns industribyggnader kopplade till den tidigare gruvverksamheten samt arbetarbebyggelse med höga byggnadshistoriska värden. Flera av byggnader har en utformning med tydliga drag från tidstypiska ideal och arkitekturströmningar.
- > Områdets industriella karaktär är avläsbar i miljön och synlig från vägen som går genom området.
- > De årsringar som kan skönjas i bebyggelsen visar pedagogiskt hur ett samhälle vuxit fram kring gruvnäringen. Området har viktiga spår från den tekniska utveckling som skedde under 1800-talet där järnvägen är en central del.
- > Bostadsområdena Gröndal och Uddevalla är viktiga bevarade spår från hur arbetarbebyggelsen planerades och samlades under senare delen av 1800-talet. Byggnadernas utformning, framför allt i Uddevalla, visar på viktiga nya ideal vad gäller arbetarbostäder.

■ Exempel på bebyggelse i Gröndals gruvmiljö med gruvlave från 1886. Foto: Vlm-nbgfe-1188.

Exempel på bebyggelse i Gröndals gruvmiljö med gruvlave i slaggsten från 1880-talet. Foto: Vlm-nbgfe-1203.

Gården Klackens mangårdsbyggnad, Uppförd mellan åren 1827–1836. Foto: Vlm-nbgfe-1382.

Arbetsbostad vid Klackberg i områdets sydöstra del. Foto: Vlm-nbgfe-1405.

■ Gruvstuga uppförd i slutet av 1800-talet. Foto: Vlm-nbgfe-1580.

■ Bodlänga i bostadsområdet Gröndal. Foto: Vlm-nbgfe-1603.

Korsningen tidigare Hedemoravägen-Avestavägen

En stor del av bebyggelsen är från sekelskiftet 1900 med villor i ett och ett halvt plan med fasader klädda i träpanel i en röd eller gul kulör. Uthus förekommer i området, de är i ett och ett halvt plan med fasader i stil med bostadshusen och är ofta placerade längs fastigheternas utkanter. Även jordkällare förekommer, ofta uppförda i slaggtegel. Den äldre bebyggelsen är varierad beroende på funktion och välstånd. Gårdarna är planerade utifrån de egna behoven vilket i viss mån ännu kan utläsas och ge en bild av gårdens funktion. I området fanns hantverkare och mindre jordbruk. Byggnader som hyste affärsverksamhet var normalt placerade nära vägen, bostadshus längre ifrån. Många av de boende var gruvarbetare som arrenderade marken.

Korsningen Gyllentäktvägen-Stålgatan mellan bykärnan och Östanmossa utgjorde mötespunkt för Hedemoravägen och Avestavägen, innan tillkomsten av nuvarande riksväg 68, inte minst under gruvindustrins uppgång under slutet av 1800-talet. I området finns bostadsbebyggelse från sekelskiftet 1900 i anknytning till den äldre vägmiljön. Området visar på hur bebyggelsen växte fram vid viktiga kommunikationsstråk, ofta knutpunkter, som en följd mellan kommunikation, transporter, handel och boende. Vägar har ändrats och tillkommit, bebyggelsen har blandats upp, en del av den äldre bebyggelsen har försvunnit och många byggnader har förändrats. Trots detta ger området fortfarande en bild av hur den äldre bebyggelsestrukturen uppkom och gestaltade sig före 1950-talets kommunala planering.

Värdebärare:

- > Området utgör en betydelsefull årsring i Norbergsbys utveckling. Kommunikation var en förutsättning för handel och en fördel för bostadsbyggande. Området visar vilken betydelse vägmiljöer har haft och ännu har för den fysiska samhällsstrukturen. Även om förutsättningarna för resandet har förändrats så visar den moderna kompletteringen av bland annat en bensinmack, knuten till Avestavägens nuvarande läge, på vägarnas fortsatta betydelse för samhällsetableringen.
- > Bebyggelsen bildar en väl sammanhållen miljö där i regel samtliga byggnader ligger väl synliga från landsvägen.
- > På flera gårdar finns byggnader som i helhet och i detaljer är bevarade sedan byggnadstiden och där äldre byggnadsmaterial och byggnadstekniker kan utläsas. Flera av byggnader är goda representanter för sin tids byggnadsstil och bebyggelsen visar på skillnaderna i levnadsstandard för olika samhällsgrupper.
- > Flera av gårdsmiljöerna är bibehållna med uthusbyggnader bestående av mindre bodar och jordkällare. Den samlade och småskaliga bebyggelsen som är omgiven av lövträd, syrener, fruktträd och stenmurar är ett värdefullt historiskt inslag i en i övrigt tämligen urbant präglad miljö. Ekonomibyggnaderna har en stor betydelse för upplevelsen av miljön som helhet.

■ Bostadsbebyggelse i området från 1930–1940-talen. Foto: Vlm-nbgtn-347.

■ Villabebyggelse i områdets norra del vid korsningen Hedemoravägen och riksväg 69. Foto: Vlm-nbgtn-561.

■ Exempel på uthus som finns kvar i området, ofta placerade i anslutning till fastigheternas utkanter. Foto: Vlm-nbgtn-562.

Kylsbo

I norra delen av Norbergsbys byäga ligger byn Kylsbo som har anor från 1500-talet. Namnen Stora och Lilla Kylsbo indikerar att byn tidigt var delad mellan två gårdar. Vid slutet av 1600-talet fanns fem jordägare i Stora Kylsbo och tre i Lilla Kylsbo. Bebyggelsen ligger på ett svagt höjdparti i den kringliggande bördiga odlingsmarken, nära till vatten, skog och järnmalm. De äldsta kända gårdarna Hemmingsgården och Anders Ersgården, vilka finns belagda sedan 1600-talet, ligger på varsin sida om byvägen. Gårdsmiljöerna är bibehållna med uthusbyggnader bestående av mindre bodar och jordkällare. Bebyggelsen är omgiven av lövträd, äppelträd, syrener och odlingstäppor. På 1770-talet drogs Norbergs första vattenkonst över byns ägor. Hundra år senare fördes vattnet närmare gruvorna genom ett kanalbygge vilket gjorde vattenkonsten överflödig.

Kylsbo är strukturellt och historiskt uppdelad med en äldre bybildning som delvis etablerades redan under 1600-talet och ett gruvarbetarsamhälle, i anslutning till tidigare gruvverksamhet, med små gruvtorp. När gruvsdriften på 1860- och 1870-talen upplevde ett kraftigt uppsving byggdes ett stort antal gruvarbetarbostäder i Kylsbo. Huvuddelen av de små gruvtorpen byggdes av gruvarbetarna själva på mark som arrenderades ut av bönderna mot dagsverken inom jordbruket. De små stugorna som är indragna en bit från vägen med en mindre jordplätt och enstaka uthus, är karaktäristiska för gruvans utveckling i Norberg.

De två områdena ligger angränsande till varandra, men uppdelningen mellan jordägarde gårdar nära odlingsmark och gruvtorp på de mindre lättodlade skogsklädda delarna är tydlig. En betydande del av bebyggelsen är ålderdomlig även om huvuddelen är från 1800- eller 1900-tal. Byggnaderna har med få undantag en enhetlig utformning med rödmålad träpanel, vitmålade snickerier och tegeltäckta sadeltak. I söder ligger husen uppradade längs den tidigt etablerade byvägen och ger ett välordnat intryck. Gårdsmiljöerna är bibehållna med uthusbyggnader bestående av mindre bodar och jordkällare. Bebyggelsen är omgiven av lövträd, äppelträd, syrener och odlingstäppor.

Värdebärare:

- > Kylsbo är en lokalhistoriskt viktig del av strukturen kring gruvssamhället Norberg/Kärrgruvan. Bebyggelsen ger särprägel och identitet åt trakten och har bidragit till förutsättningarna för bygdens framväxt och utveckling.
- > Byns sociala struktur är tydligt avläsbar genom den påtagliga uppdelningen mellan jordbruksbyn och gruvtorpen.
- > Gruvarbetartorpen som uppfördes som arbetarbostäder för malmfälten i Norberg uppfördes och beboddes i en tid då behovet av arbetskraft var stort och speglar en social struktur innan dagsverksformens avskaffande.
- > Torpmiljön bildar en sällsynt miljö som upplevs som en mindre by. Den samlade och småskaliga bebyggelsen är ett värdefullt inslag i landskapsbilden.
- > Bebyggelsestrukturen längs Torparvägen, med flera torpstugor och uthus uppförda intill varandra, är sällsynt i Västmanlands län.

■ Exempel på torpbebyggelse i Kylsbo. Foto: Vlm.nbgtn-1349.

■ Exempel på jordkällare intill Torparvägen i Kylsbo. Foto: Vlm-nbgtn-1296.

Mimerlavsområdet

Området ligger i östra utkanten av Norbergs centrala delar, med ett bostadsområde i väster och ett öppet fält i söder. Förbi gruvlaven löper dels den äldre järnvägssträckningen från 1856, idag körväg med namnet Gamla banan, dels den nya sträckningen från 1975 på västra sidan av området.

Malmbrytning vid Mimerfältet påbörjades relativt sent i jämförelse med övriga Norberg. 1908 köptes området av Von Donnersmark för att förse industrianläggningar i Tyskland med malm. År 1910 bytte företaget namn till Grufaktiebolaget Stark och köpte upp ett större område. Kraftcentralen som ligger i området är från denna tid, då verksamheten vid Mimerfältet var den som tog upp mest malm i Norberg och svarade för en fjärdedel av den sammanlagda malmuppfodringen i Norbergs socken. Vid första världskrigets slut gick företaget i konkurs och gruvdriften låg nere fram till 1937. Efter andra världskriget återställdes verksamheten och gruvan drevs sedan av olika tyska bolag fram till 1950. Priset på styckemalm sjönk och i slutet av 1950-talet satsades det i stället på sligproduktion. År 1960 stod anläggningen klar och produktionen varade fram till 1981.

Från vägen mellan Fagersta och Norberg sträcker sig Mimerlavens torn över kyrkans torn och visar på hur industrin präglat Norbergs utveckling. Området uttrycker en starkt utpräglad industrikaraktär med en lång historia. Skillnaderna i byggnadernas arkitektoniska uttryck illustrerar ett pedagogiskt exempel över områdets historia. De äldre byggnaderna har en dekorativ karaktär medan den modernare Mimerlaven har ett funktionalistiskt formspråk. Platsen har kopplingar till järnvägen vilket framkommer tydligt i och med dess placering intill tågrälsen. Mimerlaven är en stark symbol för Norbergs gruvhistoria. Idag är Mimerlaven även en symbol för kulturlivet i Norberg.

Värdebärare:

- > De båda årsringarna som syns i området med kraftcentralen och Mimerlaven visar på den byggnadstekniska utvecklingen från 1900-talets början och mitt.
- > Verksamheten i området har påverkat samhällsutvecklingen och är ett spår från den aktivitet som pågått i området sedan början av 1900-talet.
- > Den öppna platsen som bildats av den tidigare verksamheten är viktig för upplevelsen av de enskilda byggnaderna. Mimerlaven är synlig från långt håll. Från vägen mellan Fagersta och Norberg sträcker sig Mimerlavens torn över kyrkans torn och visar på hur industrin präglat Norbergs utveckling.
- > Som bevarad del av den tidigare industrimiljön är byggelsen en markör för den tekniska utvecklingen under 1800-talet och det tidiga 1900-talet.
- > Arkitekturen i området visar på arkitektoniska strömningar i Sverige under 1900-talets början och mitt. Byggnadernas proportioner, fasadutformning och detaljer samverkar till en arkitektoniskt tilltalande helhet och är tidstypiskt utformade.
- > Området med Mimerlaven är en stark symbol för Norbergs gruvhistoria och för kulturlivet i Norberg.

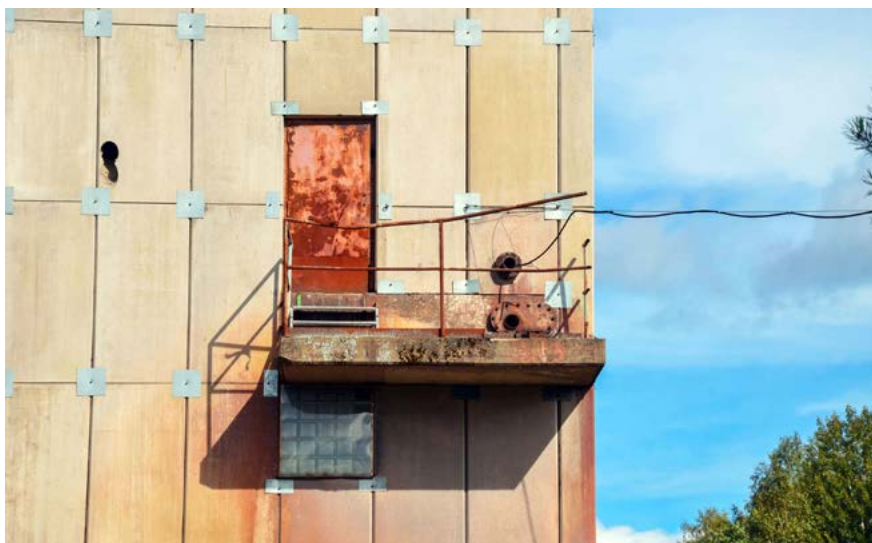
■ Industriella lämningar vid Mimerlaven. Foto: Vlm-nbgfe-1096.

■ Kraftstation från 1910 belägen vid Mimerlaven. Foto: Vlm-nbgfe-1089.

■ Detaljbild av kraftstationen. Foto: Vlm-nbgfe-1091.

■ Detaljbild av Mimerlaven. Foto: Vlm-nbgfe-1097.

Norbergs kyrkby

Området ligger väster, söder och sydöst om Norbergs kyrka. Ån från Noren rinner genom området och platsen ansågs tidigare vara en naturligt fördelaktig plats för etablering av bergsbruk och handel.

Norbergs bergslag startade på 1100-talet och är ett av de äldsta i landet. På 1200-talet uppfördes kyrkan och ett samhälle började etableras under 1300-talet. Bebyggelsen var koncentrerad till ån där vattnets kraft kunde användas. En torgplats fanns etablerad under medeltiden och ett gästgiveri kom till på 1600-talet. Under 1600-talet köptes många av bergsmansgårdarna upp av brukspatroner. Detta pågick in på 1800-talet då större bolag tog över. År 1727 eldhärjades byn och stora delar av bebyggelsen på åns östra sidan förstördes. Platsen byggdes upp igen med nya gårdar. Torgplatsen låg vid den här tiden närmare ån, vid gamla tingshuset och Höjen 8. På 1850-talet blev torgplatsen för trång och marknaden flyttades till åkermarken öster om samhället. Runt den platsen växte ytterligare bebyggelse upp och på 1890-talet var platsen etablerad som "Torget". År 1892 vidgades torget i den nya stadsplanen och flera av byggnaderna runt om revs. Ny bebyggelse var anpassad efter den nya planen och flera av de nuvarande byggnaderna uppfördes under början av 1900-talet.

Området har flera årsringar som speglar utvecklingen från bergsmansby till modern tid. Bergsmansbyn kan fortfarande urskiljas i bebyggelsen. Byggnader från 1800-talet utanför byn och från 1900-talet vid torget visar tydligt hur samhället sedan utvecklades till en handelsplats. En central del av kyrkbyn är miljön med kyrkan i natursten samt omkringliggande kyrkogård och benkammare. Uthus förekommer i området och är i regel uppförda i ett och ett halvt plan och är placerade vid fastigheternas utkant. I området ligger även Elsas Andersons konditori som är ett före detta gästgiveri. Byggnaden var en av de få bevarade byggnaderna från tiden före 1892, men brann ner 2015. Sedan dess har byggnaden återuppbyggts i samma exteriöra utseende på samma plats som tidigare byggnad. Från 1900-talet finns exempelvis kommunhuset som uppfördes under 1900-talets mitt och speglar en viktig del av Norbergs långa historia.

Värdebärare:

- > Även om många delar av bebyggelsen har förändrats och byggts om är en stor del av den mycket välbevarad med ålderdomlig karaktär, tidstypiska material och ursprunglig utformning oavsett tillkomstid.
- > Årsringarna som bildas av bergsmansbyn, 1800-talsbebyggelsen och kommunhuset är viktiga för miljön och berättar om samhällets utveckling.
- > Inom området finns byggnader för offentlig förvaltning från flera tidsperioder, vilka är ett viktigt spår av samhällets utveckling.
- > Många av byggnaderna inom området har ett arkitektoniskt uttryck från olika tidsperioder. Dessa skillnader skapar en blandning som är viktig för förståelsen av området som helhet.
- > Området har utvecklats med årsringar som gör förståelsen av platsens historia tydlig.
- > Den äldre bebyggelsen är samlad vid ån som rinner genom byn och hela miljön är synlig från den äldre vägen.

■ Falurödfärgad bebyggelse på kyrkbyns nordvästra utkant längs med Kvarngatan. Foto: Vlm-nbgfe-820.

■ Vy över Norbergsån som sträcker sig igenom kyrkbyn. Foto: Vlm-nbgfe-870.

Det återuppbyggda Elsas Andersonskonditori i mitten av kyrkbyn. Foto: Vlm-nbgim-920.

Rekommendationer för Norbergs samhälle:

- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i forn lämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Norbergs kyrka och kapellet är skyddade enligt kulturmiljölagens 4 kap. De skyddsföreskrifter som gäller för kyrkliga kulturminnen ska följas. Mer om skyddad bebyggelse går att läsa om i kapitel 3: Skyddad bebyggelse.
- > Flera områden i Norbergsby är klassade som riksintresse för kulturmiljövården. Dessa områden ska så långt det är möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön.
- > Mimerlaven är en stark symbol för Norbergs samhälle där byggnaderna och områdets historia ska få utrymme samtidigt som byggnaderna fortsatt används för Norbergs kulturliv.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.

Värdefulla kulturmiljöer i Kärrgruvans samhälle

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Värdefulla kulturmiljöer i Kärrgruvans samhälle är gruv- och bostadsområden och med gruvverksamhet samhörande anläggningar: Mossgruveparken, Polhemshjulet med kanal och stånggång samt Svinryggen. Området Mossgruveparken ingår i riksintresse för kulturmiljövården Norbergs gruvmiljöer.

Värdefulla kulturmiljöer är även bostads- och industriområden samt platser med koppling till samhällsservice och kultur som Björkbyn samt Kärrgruvans Folkets park.

Polhemshjulet och Mossgruveparken med Risbergs konstschakt, Mossgruvans gruvlave, Mossgruvans maskinhus samt Löjtnantsgården är skyddat som byggnadsminne.

Mossbergsgruvan, Svinryggen och Kärrgruvans Folkets Park ingår i riksintresse för kulturmiljövården; Norbergs gruvmiljöer.

Flera av Ekomuseum Bergslagens besöksmål ligger i Kärrgruvan. I koppling till gruvverksamheten finn Kärrgruvans gruvmiljö med flera besöksmål såsom Norbergs gruvmuseum, Mossgruveparken, Polhemshjulet och Svinryggens gruvor. Några av områdena är även till viss del belägna inom Kallmora byäga.

Björkbyn

Björkbyn ligger i närheten av de äldsta dagbrotten i den västra delen av Kärrgruvan. Området består av tio fastigheter, fem på vardera sidan om en väg. Byggnaderna uppfördes under 1880-talet som arbetarbostäder för familjer anställda vid Kallmora Silvergruva, men de togs vid sekelskiftet 1900 över av Norbergs Mekaniska Verkstad. På tomterna fanns ursprungligen ett bostadshus, uthus och en trädgård, något som var ovanligt för tiden. Byggnaderna hade plats för en familj samt ett uthyrningsrum för ogifta arbetare. De var identiskt uppförda med grund i slaggsten, fasad klädd med liggande och stående fasspontpanel målad med röd slamfärg. Taket var klätt med svart skivplåt och kröntes av en hög profilerad skorsten i tegel. Fönstren hade korspost och var ursprungligen målade i en mörk kulör, idag är de i regel målade vita. Byggnaderna har under 1900-talet i folkmun kallats för pepparkakshuset, vilket syftar på deras ovanliga och pittoreska utformning.

Värdebärare:

- > Bebyggelsen ger en bild av en äldre tids samhälle. De speglar en social struktur där skillnader i position och klass speglades i placering och storlek på bostaden.
- > Bebyggelsen ger ett historiskt djup till Kärrgruvan, idag är mycket få arbetarbostäder bevarade.
- > Området är en sammanhållen miljö trots att enskilda byggnader förändrats på senare tid.

■ Bostadshus i Björkbyn från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgim-1329.

■ Bostadshus med uthus i bakgrunden från 1800-talet i Björkbyn. Foto: Vlm-nbgim-1337.

Kärrgruvans Folkets Hus och Folkets Park

Byggnader i Kärrgruvans Folkets Park, Kärrgruveparken, har exteriört kvar mycket av sin ursprungliga karaktär och det tidstypiska formspråket är fortfarande tydligt. I området finns nio byggnader: en scen med läktare, två dansbanor, en servering, en bod, en kiosk, en entré, ett bostadshus och ett uthus.

Byggnaderna har genomgående panelklädda fasader i röd kulör med snickerier målade i vitt. Biljettluckor och vissa andra detaljer är på flera byggnader blåmålade. Bredvid ingången i väster finns ett bostadshus som tidigare varit vaktmästarbostad och kontor. Till bostadshuset hör ett uthus i rödslammad locklistpanel i ett och ett halvt plan med sadeltak täckt med tvåkupigt lertegel. Den ursprungliga serveringen är från år 1923. Den publika serveringsdelen är månghörnig och sammanbyggd med en byggnad åt öster. Dansbanan som är uppförd 1917 ligger i en sluttning och har en åttkantig form. Den andra dansbanan är kvadratisk. Kiosken i området är från 1932. Byggnaden har indraget tak som skyddar kioskens kunder från regn. Scenen byggdes 1934 och hänger ihop med en läktare som är öppen i söder. När parken invigdes 1914 restes ett granitmonument till minne av gruvstrejken 1891–1892.

I mitten av 1960-talet planerades för ett Folkets Hus i kvarteret Gruvan i centrala Norberg och 1974 stod byggnaden klar. Invändigt utsmyckades byggnaden med en stor relief i trä föreställande gruvstrejken 1891–1892, utförd av konstnären Olle Norberg. I Folkets Hus bedrevs storpolitik i samband med gruvnedläggningarna. Kärrgruveparken har starka band till arbetar- och fackföreningsrörelsen och är en identitetsskapande symbol av stor betydelse. Den enskilda byggnadens värde beror mycket på dess placering och volym i förhållande till de övriga. Alla är de omistliga delar av helheten.

Värdebärare:

- > Kärrgruveparken är viktig ur ett samhällshistoriskt perspektiv och har starka band till arbetar- och fackföreningsrörelsen.
- > Parken är viktig som identitetsskapande symbol och är av stor social- och samhällshistorisk betydelse.
- > Den enskilda byggnadens värde beror mycket på dess placering och volym i förhållande till de övriga. Alla är de omistliga delar av helheten.
- > Byggnaderna har exteriört kvar mycket av sin ursprungliga karaktär och det tidstypiska formspråket är fortfarande tydligt.

■ Entré till Kärrgruvans folkpark från 1936. Foto: Vlm-nbgim-1166.

■ Dansbanan i Kärrgruvans folkets park uppfördes 1917. Foto: Vlm-nbgim-1172.

Mossgruveparken

Mossgruveparken ligger norr om väg 68 i samhället Kärrgruvan. Området är även känt som "Risbergsfältet" och ibland "Bondgruvan". Mossgruveparken är ett övergivet gruvfält med djupa och vattenfyllda dagbrott. Gruvorna i omgivningarna tillhör de äldsta i Norberg. Här bröts järnmalm från medeltid fram till 1900-talets början. Gruvorna omnämns i dokument redan 1440. Den 13 januari 1734 besökte Carl von Linné Mossgruvan på sin Bergslagsresa. Idag är stora delar av området ett museiområde och parkmiljö med promenadstig.

I området finns Kilgruvans gruvlave, före detta Risbergs konstschakt, som uppfördes 1876 samt Mossgruvans gruvlave från 1902 med samtida maskinhus som är byggnadsminne sedan 1988. I Risbergs konstschakt inryms idag ett gruvmuseum. Byggnaden är uppförd i slagtegel och rödmålad locklistpanel. Byggnaden restes år 1876 över ett schakt som är 114 meter djupt.

En viktig funktion i konstschaktet var länsuppsuckningen som gjorde de omgivande gruvorna vattenfria. Pumpanläggningen drevs med hjälp av kraften från ett vattenhjul som stod i förbindelse med en stångång. Stångens ändar var fästade vid vevstakar på en vevaxel. I konstschaktets överbyggnad finns även en linspelsdriven hisskorg för persontransporter, ett matrum, ett förmanskontor och en smedja. Från Gruvmuseet utgår en promenadslänga som rundar flera av de stora vattenfyllda dagbrotten och schakten i Risbergsfältet.

Löjtnantsgården ligger i södra delen av området och omnämns på 1750-talet. Den rödmålade mangårdsbyggnad och de två putsade flygelbyggnaderna är uppförda på 1700-talet. Två yttre flygelbyggnader i röd panel tillkom troligen i början av 1800-talet. Gården var ursprungligen residens för bruksförvaltaren och senare har en del av gården använts som brukskontor.

Brytningen i Bondgruvan i östra delen av området lades ner 1807 på grund av för starkt vattenflöde. Brytningen återupptogs 1878 och det är troligen från den tiden som gruvstugan uppfördes. Gruvlaven revs 1979 och kvar står gruvstuga, transformatorstation samt några övriga byggnader som alla är vitputsade och delvis har sin äldre karaktär bevarad.

Värdebärare:

- > Byggnaderna och gruvmiljöerna utgör en för länet representativ och sammanhängande industrimiljö med ett stort kulturhistoriskt värde.
- > Miljöerna visar på äldre metoder inom gruvhanteringen med goda exempel på tillmakningsmetoden.
- > Området innehåller flera för gruvindustrin karaktäristiska byggnader såsom gruvlavar och maskinhus, bland andra Kilgruvans gruvlave som är uppförd av lokalt byggnadsmaterial i form av slaggsten.
- > Löjtnantsgården med sina två par flygelbyggnader har högt kulturhistoriskt värde, med en stark historisk anknytning till gruvmiljön och är viktig för helheten av museimiljön.
- > Samtliga Bondgruvans byggnaders karaktär och byggnadsdetaljer samverkar till en arkitektoniskt tilltalande helhet.
- > Parken med leder och informationstavlor.

■ Södra schaktets gruvlave uppfördes 1902. Foto: Vlm-nbgim-1155.

■ Risbergs konstschakt i slaggtegel som uppfördes 1876 över ett schakt som är 114 meter djupt.
Foto: Vlm-nbgim-1160.

■ Löjtnantsgårdens mangårdsbyggnad och putsade flygelbyggnader uppfördes på 1700-talet.
Foto: Vlm-nbgim-1151 och Vlm-nbfim-1150.

■ Transformatorbyggnad med putsade fasader vid Bondgruvan från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgbsb-1402.

Polhemshjulet med kanal och stånggång

Polhemshjulet byggdes 1876 för att användas vid vattenuppföringen i Morbergsfältets gruvor. Det hette ursprungligen Morbergskonsten, men började också kallas Polhemshjulet eftersom det var konstruerat efter uppfinnaren Christopher Polhems (1661–1751) principer. Polhemshjulet är en smal byggnad med brant sadeltak täckt med skivtäckt plåt. Fasaden är rödmålad locklistpanel och har blindfönster i varierande storlek.

Det stora vattenhjulet drevs med vatten från en drygt tre kilometer lång men bara 60 centimeter djup kanal från Bålsjön. Kanalens vatten drev vid hjulets rotation vevstarkarna på hjulaxeln. Dessa var anslutna till en stånggång bestående av sammanfästa stänger vilka rörde sig fram och tillbaka. Rörelsen fortplantades via vändbrott till andra stånggångar fram till en gruva som kunde ligga långt från hjulet.

Ett vändbrott finns i anslutning till parkeringen vid Polhemshjulet, öster om Polhemsvägen. Vattnet som drev Polhemshjulet leddes därefter vidare i en smal, delvis stensatt kanal ner till ett andra hjul, Risbergshjulet, där endast hjulgraven är bevarad. Kanalen är igenväxt och schaktmassor åtskiljer kanalen vid Polhemshjulet från Risbergshjulets kanal. Sannolikt har vattnet forslats i träränna och påförts vattenhjulet vid lämplig höjd över marknivån.

Polhemshjulet och dess stånggång har renoverats ett flertal gånger. Konstkanalen som leder fram till hjulet har under 2000-talet genomgått en mycket omfattande renovering och är en populär promenadstig på tre kilometer mellan Bålsjön och vattenhjulet.

Polhemshjulet är sedan år 1978 skyddat som byggnadsminne.

Värdebärare:

- > Polhemshjulet och den långa konstkanalen från Bålsjön är en unik anläggning sedd ur ett nationellt perspektiv.
- > Anläggningen har ett pedagogiskt värde genom att visa hur stora delar av gruvornas vattenuppföring fungerade och vilka stora arbeten som krävdes för malmbrytning innan ånga och elektricitet förändrade brytningen under industrialismen.
- > Polhemshjulet är en av få representanter av en byggnadstyp som försvunnit i modern tid.

■ Vändbrotten som fortplantade kraften från vattenhjulet till gruvan för att pumpa ur vatten.
Foto: Vlm-nbgm-815.

■ Polhemshjulets överbyggnad samt delar av stånggången som rörde sig av vattenhjulets kraft.
Foto: Vlm-nbgm-760.

■ Byggnadsminnet Polhemshjulet med stora blindfönster sedd från norr. Foto: Vlm-nbgm-759.

Svinryggen

Svinryggen delas mellan Kallmora byäga och Norbergs byäga. Den ingår i Norbergsfältet och består av en bergskam med ett stort antal gruvhål på båda sidor. Den ligger i norra delen av Kärrgruvan. Gruvhålen är åtminstone från 1600-talet, men kan vara ännu äldre. Några av gruvorna är Rosendalsgruvan, Lilla Bygruvan, Rabbatsbenningsgruvan, Kylsbogruvan, Grangruvan och Tackhäradsgruvan. I området ligger även den gamla bergsmansgården Spjutsgården där gruvförvaltaren bodde. Den nuvarande mangårdsbyggnaden i ett och ett halvt plan har fasad av rödmålad träpanel och flyttades från Gäsjö herrgård 1840. Intill står en loftbod samt en flygelbyggnad från 1700-talet, även den med rödmålad fasad. 1700-talsbyggnaden inrymde gruvkontor, bostad och handelsbod.

Värdebärare:

- > Platsens sammankoppling med Polhemshjulet visar på ett pedagogiskt sätt hur delar av gruvverksamheten gick till under äldre tid.
- > Platsen visar på äldre metoder inom gruvhanteringen med exempel på tillmakningsmetoden och hur brytningen följt malmådern och efterlämnat rader av gruvhål.
- > Spjutsgårdens äldsta byggnad hade en viktig funktion och central plats för gruvverksamheten. Byggnaderna har kvar äldre byggnadsdetaljer och karaktär.
- > Åsen är naturskön med vandringsleder och informationstavlor.

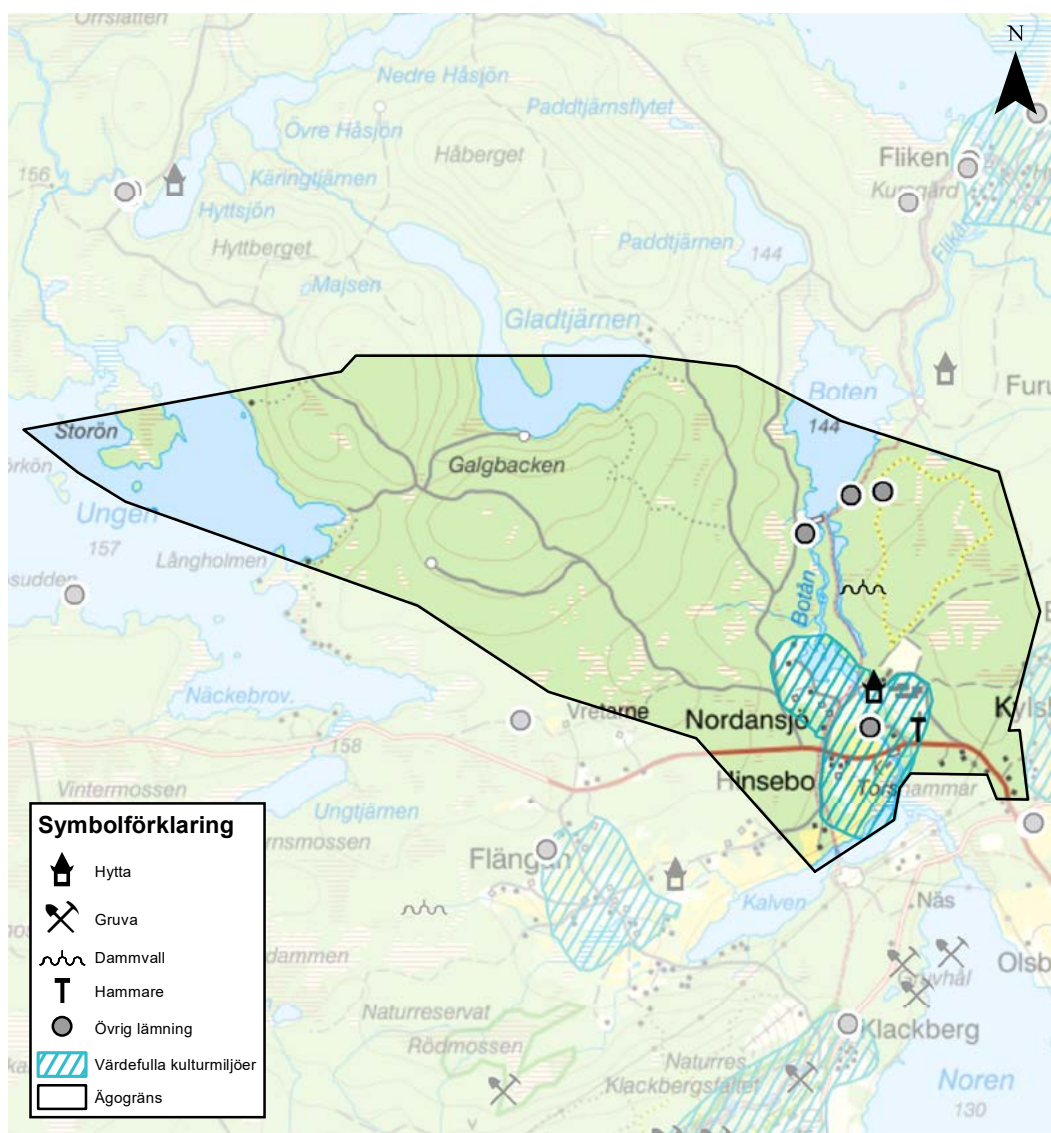
■ Flygelbyggnad till bergsmansgården Spjutsgården i Svinryggen. Foto: Vlm-nbgsb-1669.

Rekommendationer Kärrgruvans samhällen:

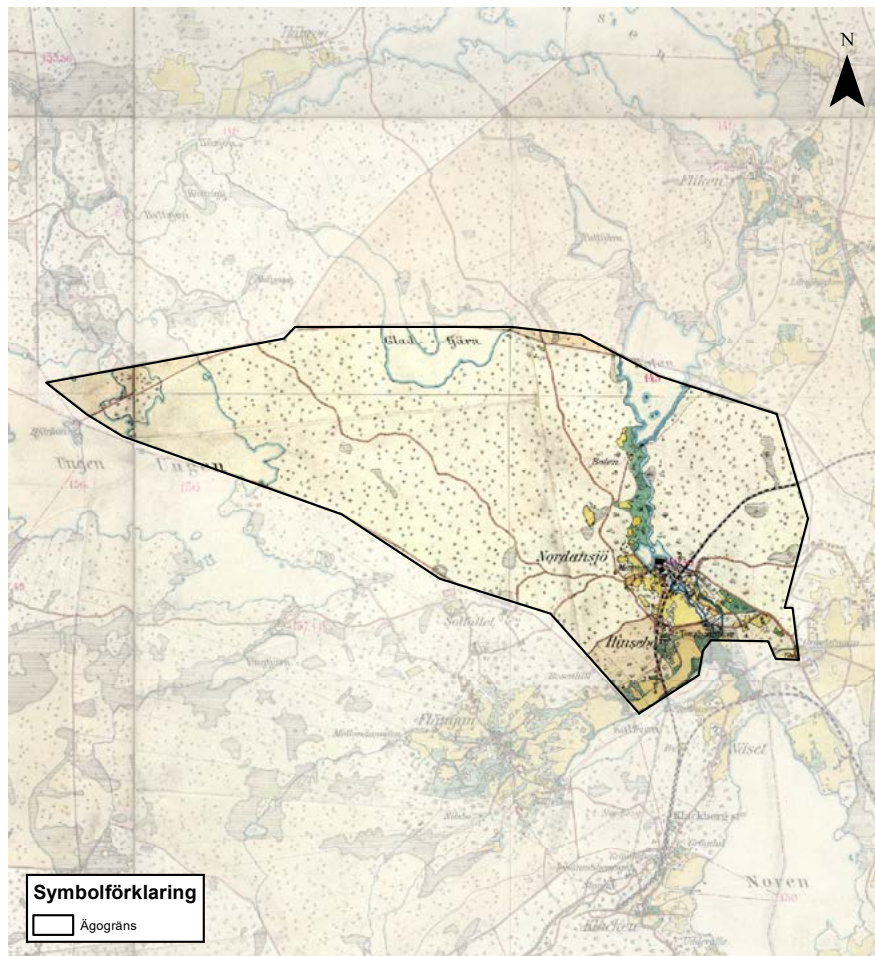
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i forn lämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Polhemshjulet och Mossgruveparken med Risbergs konstschakt, Mossgruvans gruvlave samt Mossgruvans maskinhus är byggnadsminnen och skyddsföreskrifter för dessa anläggningar ska följas. Mer om skyddad bebyggelse går att läsa om i kapitel 3: Skyddad bebyggelse.
- > Svinryggen och Mossbergsgruvan ingår i riksintresse för kulturmiljön i Norbergs gruvmiljöer. Dessa områden ska så långt det är möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga stads- eller by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.

5.16 Nordansjö

Nordansjö byåga ligger mellan sjöarna Boten, Glad tjärn och Ungen i Norbergs socken, norr om Norbergs samhälle. Äldre verksamheter som sågverk, kraftstation och ett mässingsgjuteri med verkstad ligger koncentrerade kring Botån som rinner ner mot sjön Kalven i söder. Bebyggelsen kännetecknas av rödmålade fasader på de tidigare arbetarlägenheter och bostäder som ligger längs de slingriga vägarna som utgör bykärnan. Den till Nordansjö räknade byn Hinsebo med sina gårdar och bostadshus som ligger på en höjd synligt från vägen från Norberg mot Fragg.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Nordansjös byåga.

■ Utbredningen av Nordansjö's byäga över Häradssekonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Nordansjö omnämns första gången år 1417 som *Næddhansio*. Ortnamnet är bildat av ett sjönamn. År 1539 omnämns en hytta i byn, men denna kom snart under adliga ägare i stället för att vara en hytta ägd av bergsmän. Ägarna bodde då inte heller i Nordansjö.

En hammare var i drift åtminstone 1625, men anläggningstiden är okänd. Ytterligare en hammare anlades någon gång mellan 1669–1694, sannolikt på hyttans plats, samtidigt som hyttdriften låg nere. De båda hamrarna lades dock ned redan under 1690-talet. I samband med hamrarnas nedläggning uppfördes en ny hytta, vars tackjärn levererades till Svanå bruk. Nordansjö hytta låg strax söder om dammen och ytterligare längre söderut fanns en större kvarn. På 1770-talet uppfördes vid nedre vattenfallet i Nordansjö ett vattenhjul och från detta drogs en stånggång fram till gruvfälten i Norberg. Vattenkonsten, som användes för att underlätta vattenundanhållningen i gruvorna, var i drift i cirka 100 år, då den ersattes av konstanläggningen i Kallmora.

År 1793 byggdes Nordansjö hytta om. Den lades emellertid ned redan 1820, då verksamheten koncentrerades vid Nyhyttans hytta. Den sista masugnen i Nordansjö byggdes 1855–1856 och drevs fram till 1909. Ett sågverk med kraftstation byggdes i Nordansjö 1896. År 1918 uppfördes en ny sågverksanläggning som senare kompletterades med bland annat hyvleri och lådfabrik. Sågverksbyggnaderna blev allt fler under 1900-talet. Sågen lades ner 1986, men många byggnader finns kvar idag. Vid platsen där en kvarn stått tidigare anlades 1910 ett vattenkraftverk. Längst i söder vid andra sidan sjön Kalven anlades omkring 1915 ett vattenkraftverk, en stor anläggning med exteriör i rött tegel med putsdetaljer i vitt. Den södra anläggningen revs under sent 1900-tal.

I samband med att verksamheterna utökades under i slutet av 1800-talet med masugn och sågverk tillkom större delen av byns nuvarande bebyggelse. Den består av arbetarbostäder för en eller flera familjer. Störst var Ugglebo med åtta lägenheter om ett rum vardera. Byggnaderna är klädda med faluröd panel och har vitmålade snickerier.

Söder om Nordansjö ligger byn Hinsebo där en hytta finns omnämnd i dokument från 1539. Den blåstes emellertid ned före år 1600. Under 1700-talet kompletterades byns enda gård Torpet med ytterligare en gård, idag Hinsebo 1:2. Två bostadshus uppfördes under senare delen av 1800-talet längs järnvägen som drogs förbi byn. Ett av dessa var en handelsbod verksam under perioden 1920–1945.

På 1870-talet anlades en metallverkstad, där produktionen bland annat bestod av kokkärl, kranar samt ljusstakar i koppar, mässing och rödmetall. Verkstaden brann på 1880-talet och en ny verkstad, Thorshammars verkstad, uppfördes i slaggsten från Nordansjö hytta. Även ett magasin och ett mindre kolhus i skiftesverk byggdes. Thorshammars verkstad är idag byggnadsminne och ingår som ett besöksmål i Ekomuseum Bergslagen. Mässingsgjuteriet lades ned 1968. Verkstadsinteriören med maskiner och remtrmissioner finns fortfarande bevarad och visas som museum.

Landskap och siktlinjer

Nordansjö präglas av tät barrskog med hyggen i ytterkanterna. Ån Botån rinner från Boten i norr till Kalven i söder. Kring ån har landskapet varit öppet med ängs- och odlingsmarker. I och kring bykärnan är landskapet fortfarande öppet, med ungefär samma utbredning som vid häradsekonomiska kartans uppmätning år 1907, men norr om bykärnan domineras området idag till stor del av skogsmark.

Kulturhistoriska lämningar

Lämningar från Nordansjö hytta i bykärnan kan inte ses i landskapet idag. På platsen finns en slagghägg som inte kan avgränsas då det är helt täckt av spill från det nu nedlagda sågverket som anlades på platsen. Lämningarna från hyttedriften finns dock sannolikt kvar under dessa massor. Uppströms i Botån finns också en dammvall. Lämningar saknas också från Hinsebo hytta, men fynd av såväl malm som slagg har gjorts i anslutning till Thorshammars verkstad, vilket därför är det troliga läget för denna hytta. Men platsen är inte registrerad i FMIS.

Det finns lämningar efter hammaren i byn bestående av en slaggförekomst och ett område med mycket sotfärgad jord som sannolikt utgör platsen för hammarens kolhus eller kolupplag. Platsen är delvis omgrävd och delar av området har utgjort damm till Thorshammars verkstad som ligger nedströms. I närheten av området har även ett vattenhjul legat som tillhörde Nordansjökonsten med stånggång till gruvorna i Norberg.

Nära denna plats har ett vattenhjul legat, som var till den så kallade Nordansjökonsten, med stånggång till gruvorna i Norberg (se vidare under rubriken *värdefulla kulturmiljöer* i bybeskrivningarna för Norbergsby)

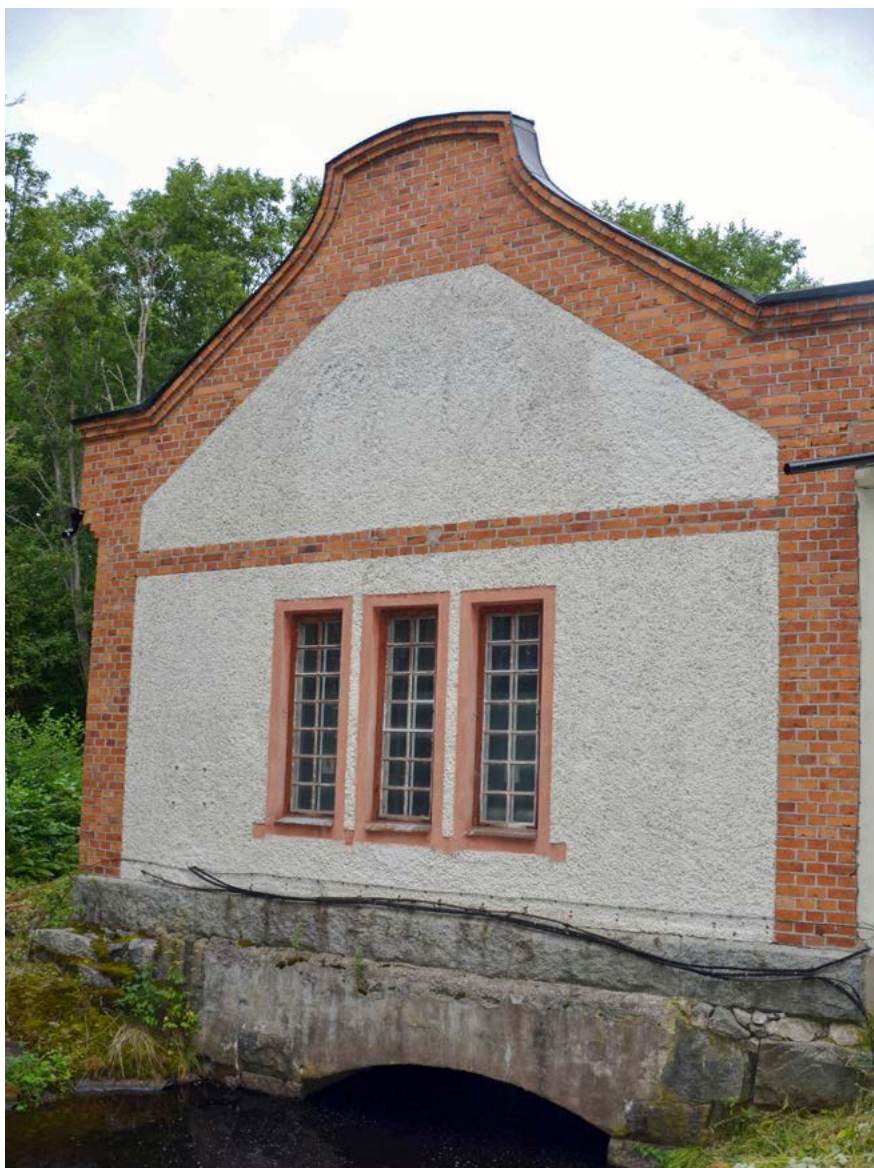
I norra delen av byägan finns även en dammvall, ett kalkbrott och lämningar efter ett torp.

Bebyggelse

Största delen av bebyggelsen ligger samlad kring Botån som rinner mellan Boten i norr och Kalven i söder. Mycket av bebyggelsen tillhör de olika industrierna som har funnits i byn, till exempel Thorshammars verkstad i slaggsten och resterna efter sågverket. Det finns även bevarade arbetarbostäder i koppling till industrierna. I närheten av Thorshammars verkstad vid Fraggvägen ligger ett par gårdar uppförda under 1800-talet. De har bevarat viss del av sin ursprungliga karaktär med rödslammade fasader, lertegeltäckta sadeltak och vita snickerier. I byägens nordvästra ytterkant ligger en scoutstuga från 1950-talet.

■ Thorshammars verkstad och gjuteri är ett byggnadsminne som ligger där Botån rinner ner mot sjön Kalven.
Foto: Foto: Vlm-nbgsb-774.

■ Vattenkraftverk, vid Nordansjö såg nära Botån. Foto: Vlm-nbgsb-770.

Värdefull kulturmiljö i Nordansjö

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämnningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Nordansjö är Nordansjö hytt-, hammar- och industriområde en värdefull kulturmiljö. Thorshammars verkstad är byggnadsminne och ett besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

Nordansjö hytt-, hammar- och industriområde

Nordansjö kännetecknas av den större sågverksanläggningen och tillhörande samhälle med arbetarlägenheter och bostäder längs de slingrande vägar som utgör bykärnan. Verkstaden Thorshammars oförändrade exteriör i slaggsten är särpräglad och tydlig i ängslandskapet. På en höjd ovanför ängarna ligger Hinsebos välbevarade och täta bebyggelse med en blandning av ekonomibyggnader och bostadshus från 1700-talet fram till sent 1800-tal. I utkanten av gårdsbebyggelsen ligger stall och smedja.

Värdebärare:

- > Flera byggnader i Nordansjö och Hinsebo är välbevarade, har tidstypisk utformning och material sedan uppförandet.
- > Bebyggelsen i Hinsebo bildar en väl sammanhållen miljö. I stort sett alla byggnader ligger väl synliga från landsvägen.
- > I Hinsebo finns många ekonomibyggnader som visar ett byggnadsskick med månghussystem där hushållets funktioner var uppdelade mellan olika byggnader.
- > Ugglebo arbetarbostad med gemensamma ekonomibyggnader är ett tydligt exempel på hur arbetare bodde och levde i bruksbyar under 1800-talet.
- > Thorshammars verkstad är ett välbevarat exempel på hur det lokalt tillverkade slaggteget kan vara utformat till en arkitektoniskt tilltalande helhet.
- > Verkstadens interiör som är intakt med ugnar och maskinell utrustning i remdrift är unik sett ur ett nationellt perspektiv.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom
Nordansjö hytt-, hammar- och industriområde

■ Ett äldre bostadshus i Hinsebo från 1700-talet samt det yngre bostadshuset från 1870-talet. Byggnaderna ligger på samma gård. Den ljusa fasaden tillkom på 1920-talet. Foto: Vlm-nbgsb-827 och Vlm-nbgsb-824.

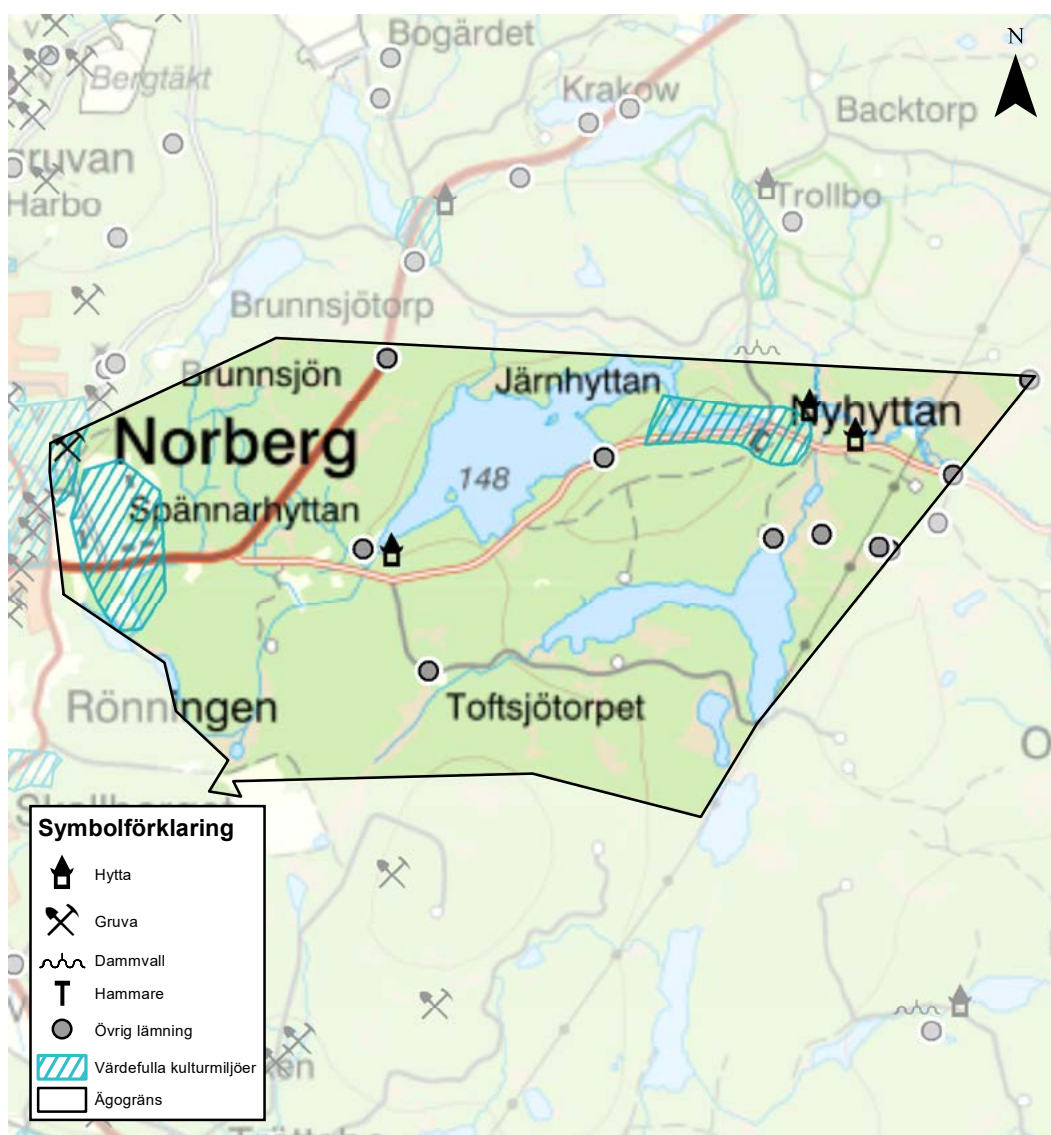
■ Förrådsbyggnad med slaggstensgrund. Foto: Vlm-nbgsb-746.

Rekommendationer:

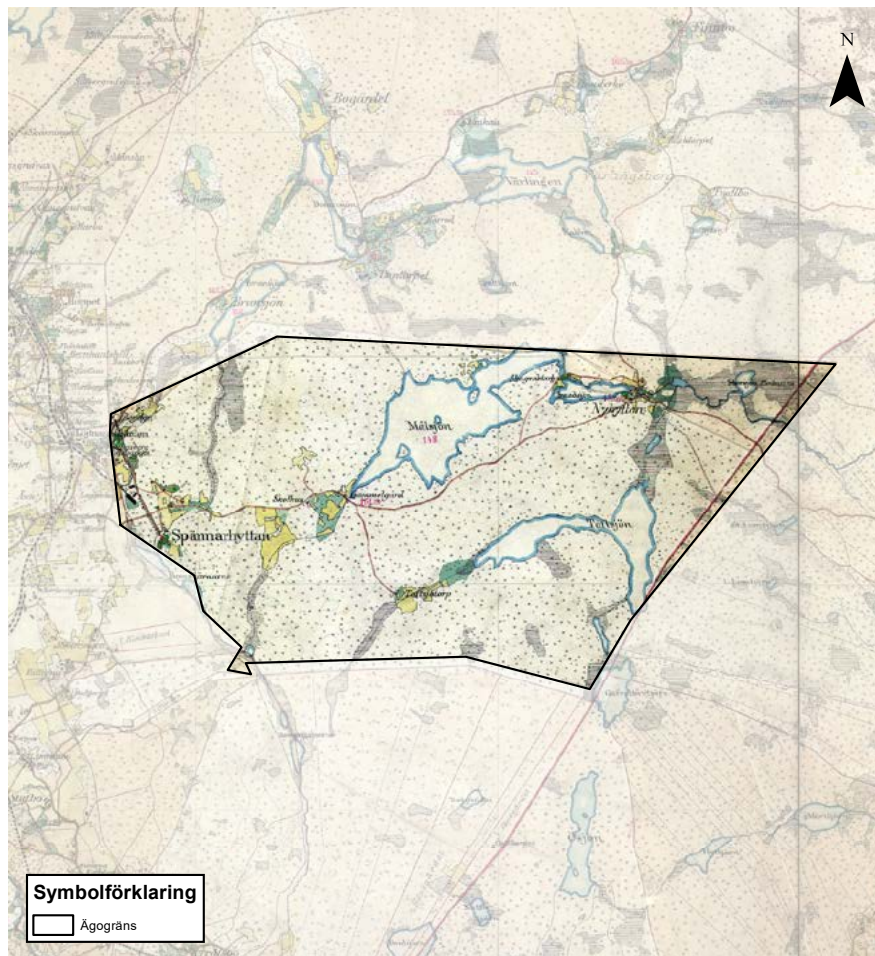
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Thorshammars verkstad är byggnadsminne och de skyddsföreskrifter som gäller för byggnadsminnet ska följas. Mer om skyddad bebyggelse går att läsa om i kapitel 3: Skyddad bebyggelse.
- > Arbetarbostäder med tillhörande bodlängor och uthus bör bevaras för att tydligt kunna avläsa ortens historia som industribygd.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vådräd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

5.17 Nyhyttan med Spännarhyttan

Nyhyttans byäga ligger i Norbergs socken, öster om Norbergs samhälle längs vägen mellan Norberg och Olsbenning. Här finns en stor spännvidd med bebyggelse, kopplad till hyttor. Spännarhyttans moderna industriområde står i kontrast till Nyhyttans bergsmansgård från 1700-talet. Torp och jordbruksenheter från 1800-talet ligger spridda längs den äldre vägsträckningen. Bebyggelsen omges av skog och sjöar.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Nyhyttans byäga.

■ Utbredningen av Nyhyttans byäga över Häradsökonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Nyhyttan nämns i skrift första gången år 1504 som Niehittho samt i 1539 års jordebok. I jämförelse med ortnamn som slutar på *-benning* syftar namn med efterleden *-hytta* mer specifikt på metallframställningen och är tämligen ovanliga i Norbergs socken. Det är inte helt ovanligt att det sker förväxlingar i litteraturen vad gäller historiska belägg mellan Nyhyttan i Norbergs socken och Nyhyttan i Karbennings socken.

Inom byägan finns fyra hyttområden. En av de äldsta hyttorna låg vid västra stranden av Målsjön, vid det som idag kallas Gamla gården, byns gamla bytomt. Gammalgården användes under en period som skola efter att Nyhyttans bruk flyttades till Spännarhyttan på 1880-talet. En annan nyregistrerad hytta ligger vid Toftsjön, öster om Toftsjötorpet i det stora skogsområdet i byns södra del. Den är ett mycket välbevarat exempel på en medeltida utmarkshytt. Ytterligare en hytta fanns där Målsjön rinner ner i Smedsjön. Om hyttan vid Målsjön flyttat till detta läge eller om de två hyttorna funnits parallellt är oklart.

På 1600-talet övergick Nyhyttan från att ha varit bergsmansägd till adligt ägo. Området kom att innehållas av Ebba Brahe som ägde många bruk i Bergslagen. På 1730-talet anlades en kopparhytta och en tackjärnshytta flyttades till Smedsjön östra utlopp där Nyhyttans bergsmansgård ligger idag. Den äldre hyttan vid Smedsjön kom då att kallas för järnhyttan för att särskilja den från det då nyligen införskaffade området med kopparhyttan. Kring bergsmansgården och hyttan byggdes en skola för barnen i byn och en skogvaktare anställdes.

■ Innanför västra änden av den långsmala Toftsjön finns lämningarna av en tidigt övergiven utmarkshytta med ett flertal olika bergshistoriska lämningar: En hyttruin, en malmbacke, en slaggvarp med masugnsslagg, en rostningsgrop, två färskningshårdar med slaggvarp, två slaggvarp med färskningsslagg, en vattenränna, en dammvall, en tidigare damm, fyra husgrunder, varav en med tillhörande källargrop, samt en terrassering. På bilden syns exponerad masugnsslagg på den stora slaggvarpen vid hyttruinen. Foto: Ronnie Jensen.

På 1880-talet flyttades verksamheten vid bruket till Spännarhyttan, närmare Kärrgruvan och Norberg. Detta i och med att ångmaskiner och senare elektricitet efterhand gjorde produktionen oberoende av strömmande vatten som energikälla. Under 1900-talets rationaliseringar ersattes flera av de andelsägda hyttorna i Norberg med denna enda i Spännarhyttan. Nyhyttans bruk lades ner och de flesta bruksbyggnaderna revs. Nya arbetarbostäder med tillhörande ekonomibyggnader och verkstäder byggdes vid Spännarhyttan.

I Spännarhyttans herrgård bodde disponenten och flera tjänstebostäder uppfördes under 1900-talet söder om bruket. Från tidigt 1900-tal och fram till nedläggningen 1981 var Spännarhyttan Norbergs enda hytta. År 1974 fick Spännarhyttan Europas modernaste masugn.

■ Nyhyttans bergsmansgård. Flyglarna användes tidigare till kontor och bostäder. Foto: Vlm-nbgsb-1433.

■ Ruin efter kopparverkstaden vid bergsmansgården. Foto: Vlm-nbgsb-1441.

■ Skogsvaktarbostad vid platsen för den äldre järnhyttan. Foto: Vlm-nbgsb-1445.

■ Gammelgården. Byggnaden uppfördes under 1800-talet. Foto: Vlm-nbgsb-1422.

■ En av få byggnader från bruksverksamheten i Spännarhyttan. Foto: Vlm-nbgtl-54.

■ Längs riksväg 68 syns källare i slaggsten efter Spännarhyttans arbetarbostäder. Foto: Vlm-nbgsb-1458.

Landskap och siktlinjer

Nyhyttans byäga domineras av barrskog med våtmark och mossar. Den gamla vägen skär genom landskapet från Spännarhyttan i väster till Nyhyttan i öster. Målsjön och Toftsjöns vattenvägar har bildat grunden för hyttverksamheten i området. En jämförelse med 1908 års häradsekonomiska karta visar att de små åkerlappar som har funnits i direkt anslutning till bebyggelsen idag är igenvuxna.

Kulturhistoriska lämningar

Vid hyttplatsen i Nyhyttans bykära finns lämningar efter såväl järn- som kopparframställning i form av en masugnsruin, en ruin efter gjuteribyggnaden och slagghvarp. Här finns också husgrunder, en fördämningsvall, kolhusgrunder och stenfundament samt en stensködd terrassering.

Vid Järnhyttan finns endast en slagghvarp, ett område med sotfärgad mylla som troligen utgör platsen för kolhuset samt en dammavall. Ytterligare dammvallar finns uppströms.

Hyttplatsen vid Målsjön har ytterligare idag en slagghvarp, ett område med sotsvårdad jord som troligen utgör platsen för kolhuset och hyttbacken samt en fördämningsvall. I anslutning till hyttområdet finns även en husgrund och en bro registrerade.

Hyttan vid Toftsjön är en mycket välbevarad och unik medeltida utmarkshytta. Här finns en masugnsruin, omfattande slagghvarp med masugnsslagg av en typ som ligger nära slaggen vid Lapphyttan. Det finns två områden med färskningsslagg och färskningshårdar, flera husgrunder och en stor jordkällare av en typ som finns vid flera medeltida hyttplatser.

Nordöst om Toftsjön finns ett område med kolningslämningar i form av både kolbottnar och kolarkojrester samt två gränsmärken på sockengränsen mot Karbenning. Inom byägan finns en husgrund vid Toftsjötorpet samt ett skrotstensvarp vid sligdammen norr om Romstjärnen.

I övrigt finns en vägbank, en sentida rest sten och ett upplysningsmärke över Målsjöns höjd över havet registrerade inom byägan.

Bebyggelse

I den östra delen av byägan finns en större bergsmansgård från 1700-talet med tillhörande hyttrester samt en större slaggstensruin. Spritt längs den äldre vägsträckningen ligger torp och mindre jordsbruksenheter från 1800-talet som har haft koppling till bruken. Flera av dessa används som fritidsbostäder idag. Närmare Norbergs samhälle ligger Spännarhyttans industriområde på det före detta bruksområdet med stora industribyggnader och maskinhallar. Tjänstemannabostäder från 1900-talets början ligger söder om bruksområdet.

Värdefull kulturmiljö i Nyhyttan med Spännarhyttan

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Nyhyttan är Nyhyttans bruk, Spännarhyttan samt utmarkshyttan vid Toftsjön värdefulla kulturmiljöer.

Nyhyttans bruk

Nyhyttans bruksherrgård flyttades troligen till sin nuvarande plats vid anläggandet av kopparhyttan och namnet Gamla gården började användas för den ursprungliga platsen där hyttan låg.

Herrgården har ändrats och byggts om medan östra flygeln, som utgjorde brukskontor, troligen är i ursprungligt skick. De flesta av bruksbyggnaderna förstördes i en brand 1812, men herrgården och arbetarbostäderna klarade sig. År 1812 byggdes ytterligare ett gjuteri i slaggsten eftersom det tidigare i trä brunnit. I den lilla byn som utgjorde det direkta området runt den nya hyttan och bruksherrgården byggdes en skola. Bruket anställde en skogvaktare vars bostad låg vid den äldre järnhyttan.

Värdebärare:

- > Bebyggelsen bildar en väl sammanhållen miljö samlad kring den gamla hyttplatsen som markeras av en hyttruin och en gjuteribyggnad. I stort sett alla byggnader ligger väl synliga från landsvägen som går igenom byn.
- > Nyhyttans bruks sociala struktur är tydligt avläsbar genom relationen mellan och placering av herrgård, övriga byggnader, verksamheter på gården och ekonomibyggnaderna.
- > Flera av byggnaderna i området har en välbevarad med äldre karaktär, ursprungliga proportioner och traditionella byggnadsmaterial.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Nyhyttans bruk

Flygelbyggnad till Nyhyttans bergsmansgård i området Nyhyttans bruk. Foto: Vlm-nbgsb-1434.

Exempel på bebyggelse i Nyhyttans bruk. Foto: Vlm-nbgsb-1429.

Spännarhyttan

Spännarhyttans industriområde på det före detta bruksområdet har stora industribyggnader och maskinhallar samt tjänstemannabostäder från 1900-talets början söder om bruksområdet. Europas då modernaste masugn anlades här 1974. Området visar på 1900-talets rationaliseringar och hade från 1900-talets början till nedläggningen 1981 Norbergs enda masugn.

På området finns fundamentet till masugnen kvar och en betongruin efter ett värmeverk som aldrig färdigställdes. Detta har blivit en av få lagliga graffittiväggar i Bergslagen och Västmanland. Storskaliga industribyggnader från 1900-talets andra hälft finns på områdets norra del, dessa är i regel uppförda i korrugerad plåt målad i röd kulör. Områdets södra hälft karakteriseras främst av äldre bruksbebyggelse med rödslammade timmerfasader eller med stående träpanel och flera byggnader med fasader eller grunder i slaggtegel.

■ Industribyggnader vid Spännarhyttans norra del. Foto: Vlm-nbgsb-1379.

■ Industribebyggelse på Spännarhyttans mellersta del som med sin höjd är väl synlig i området. Foto: Vlm-nbgsb-1361.

Värdebärare:

- Det moderna industriområdet som kontrast till de många medeltida hyttlämningarna i kommunen visar Norbergs bergslags långa kontinuitet på ett mycket tydligt sätt.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Spännarhyttan

■ Äldre bruksbebyggelse på Spännarhyttans södra del. Foto: Vlm-nbgsb-1461.

■ Tvättstuga i slaggtegel vid den äldre bruksbebyggelsen. Foto: Vlm-nbgsb-1471.

Utmarkshyttan vid Toftsjön

Vid Toftsjön finns en av de mest välbevarade utmarkshyttorna i Norbergs kommun. Den är ett exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ute i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas an till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

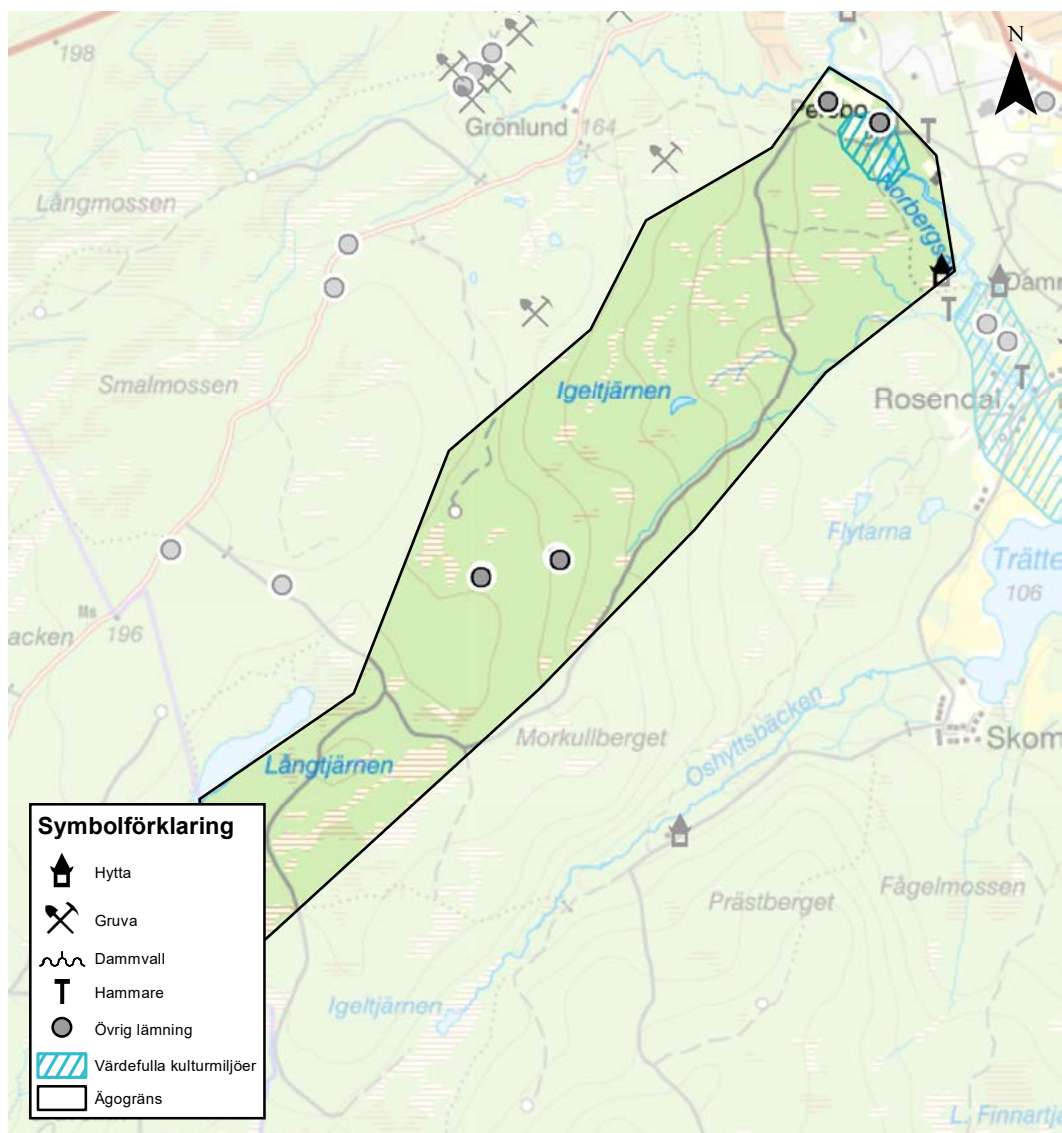
- > Hyttan vid Toftsjön är en av Norbergs bergslags och Bergslagens mest välbevarade medeltida så kallade utmarkshyttor och är av nationellt intresse.

Rekommendationer:

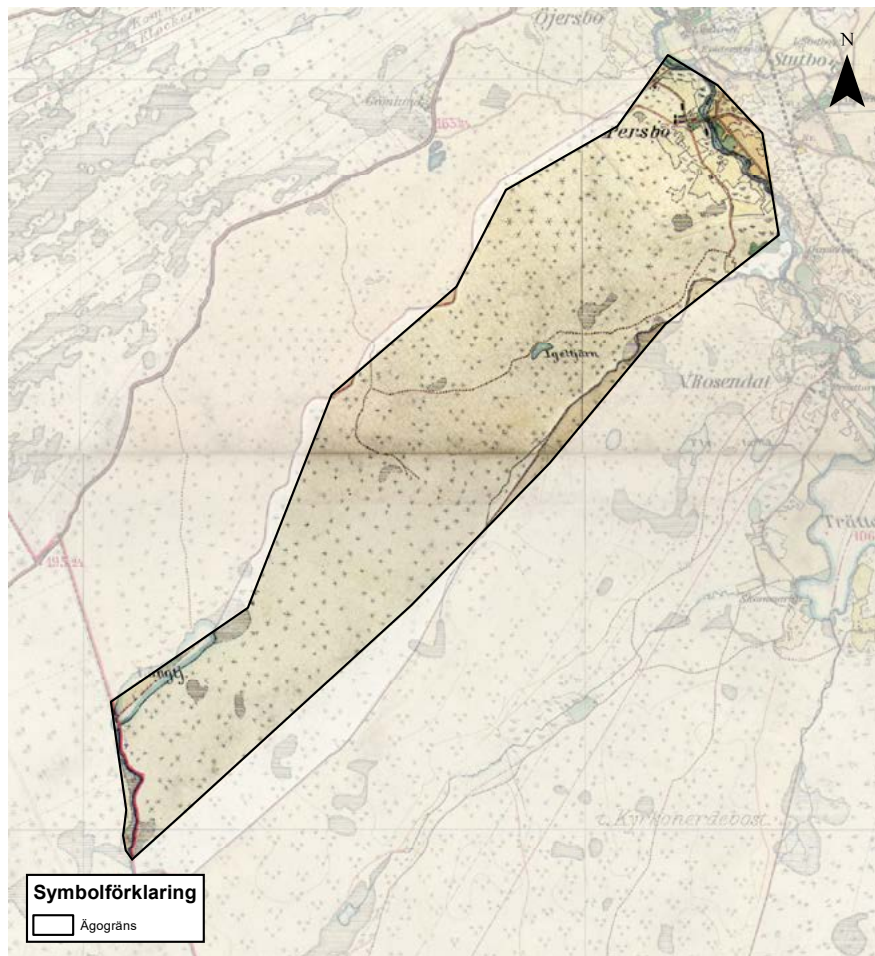
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Skyltning av Spännarhytteområdet, exempelvis vid värmeverksruinen och fundamentet till masugnen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

■ 5.18 Persbo

Byägan ligger i Norbergs socken, söder om Norbergsby och består till största delen av skog med mindre skogsvägar. Landsvägen och järnvägen löper norr om byägan. Bebyggelsen utgörs av en gård i byägens norra del.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Persbos byäga.

■ Utbredningen av Persbos bygå över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Persbo omnämns för första gången år 1539 som *Pedersbodha*. Förleden i ortnamnet kommer från mansnamnet Peder och efterleden *-bo* från *bodha*, betydande bod, fäbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. Persbo kan därför tolkas som Peder (fä)bod. Sannolikt var Peder den som anlade den hytta som funnits här under medeltiden. Persbo har sedan dess till långt in på 1800-talet haft en rad anläggningar som alla drivits av vattenkraft från Norbergsåns. Var den ursprungliga hyttan legat är okänt, men troligen på södra sidan gränsen mot Rosendals bygå, där det funnits ett hytt- och hammarområde som hört till Persbo. Till denna plats flyttade även Persbo hammare då vattenbristen blev för stor vid det ursprungliga läget på Persbo gård.

Persbo bruk blomstrade under 1700-talet. På den äldre hammarens plats hade en mjölkvarn byggts som såldes under sent 1700-tal. Söder om gården låg en knippsmedja där redskap tillverkades. På 1750-talet uppfördes också en kopparhytta vid gränsen mot Rosendal.

Från 1762 hörde Persbo till Högfors bruk. Kopparhyttan lades ned kort tid efter och 1812 även knipphammaren. År 1819 hade all järnhantering upphört vid Persbo. Flera av byggnaderna, bland annat kolhuset, stod emellertid kvar och nyttjades av grannbyarna.

Landskap och siktlinjer

Norbergsån rinner genom byägan i norr. Söder om denna ligger Persbo gård. Kring gården var det vid häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908 ett delvis öppet odlingslandskap. Det är i dag igenvuxet och förutom gårdstomten är hela byägan skogklädd med enstaka mossar och hyggen.

Kulturrehistoriska lämningar

Platsen för den ursprungliga hyttan i Persbo har inte påträffats. Ett möjligt läge är dock omedelbart söder om Persbos gräns mot Rosendal, vid Persbo hammares senare läge.

Av Kopparhyttan finns tämligen omfattande lämningar kvar som fördämningar, kanal och hjulgrav. Här finns även två husgrunder, som möjligen utgörs av ugnsröiner, och slagghägg med kopparslagg. Öster om denna finns en hälväg registrerad som även får belägg i häradskartan.

På det ursprungliga hammarområdet i Persbo finns tre husgrunder och en kanal, förutom slagghägg förekomster av både hammar- och smidesslagg längs ån. Flera av lämningarna är troligen inte från hammaren utan från efterföljande verksamheter på platsen. Norr och nordväst om hammarområdet finns även två husgrunder registrerade. I södra delen av byägan finns ett område med kolningslämningar i form av kolbottnar och kolarkojsrester.

Bebyggelse

Byns enda bebyggelse är Persbo gård, längst i norr vid Norbergsån. Byggnaderna är till största delen från 1880-talet och har ett traditionellt utförande med timmerstommar, röd slamfärg, lertegeltak och slagghägg.

Värdefulla kulturmiljöer i Persbo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturrehistoriska värdet.

I Persbo är Persbo gård och Persbo kopparhytta värdefulla kulturmiljöer.

Persbo gård

Gården är den enda bebyggelse som finns kvar i inom byägan idag. Efter att järnhanteringen upphört har gården stått kvar som jordbruksfastighet och används idag som bostadshus med hästhållning.

Manbyggnaden står på samma grund som en äldre byggnad, markerad på en karta från 1698. Manbyggnaden är timrad och rödmålad. På 1800-talet revs en del av gårdens byggnader men ersattes snart av nya, bland annat av ladugården i slaggfliis på 1880-talet. Förutom dessa byggnader finns idag tvättstuga, visthusbod och magasin samt andra uthus.

■ Persbo gårds mangårdsbyggnad. Foto: Vlm-nbgsb-1033.

■ Mangårdsbyggnadens entréparti. Foto: Vlm-nbgsb-1035.

Värdebärare:

- > Byggnaderna är i helhet och detaljer välbevarade med äldre karaktär, ursprungliga proportioner och traditionella byggnadsmaterial.
- > Mangårdsbyggnaden är placerad på en äldre grund.
- > Flera av byggnaderna är uppförd i slaggflis, ett byggnadsmaterial som är vanligt i områden med exempelvis järnbruk.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Persbo gård

■ Ladugård från 1800-talet uppförd i slaggflis med markerade hörn i staggtegel. Foto: Vlm-nbgsb-1027.

■ Ekonomibyggnad delvis uppförd i slaggtegel. Foto: Vlm-nbgsb-1030.

Persbo kopparhytta

Persbo kopparhytta med dess tämligen omfattande lämningar anlades 1751, men var endast i drift cirka 20 år. Platsen har inte utnyttjats för senare industriella verksamheter och är därmed inte överlagrade av senare anläggningar.

Värdebärare:

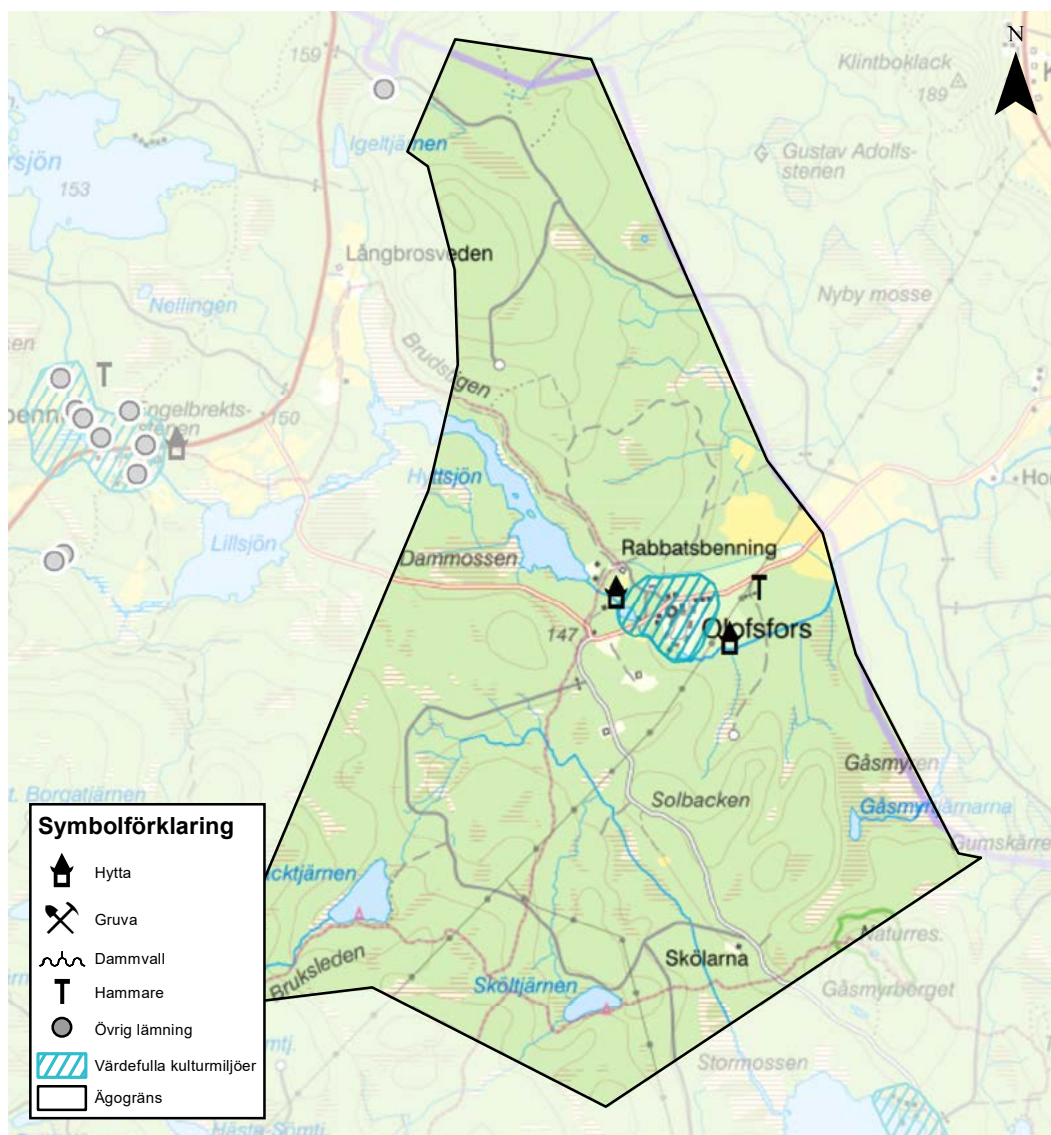
- > Välbevarade lämningar efter kopparhanteringen som visar på en ovanlig och mindre uppmärksamman hantering inom Norbergs bergslag.

Rekommendationer:

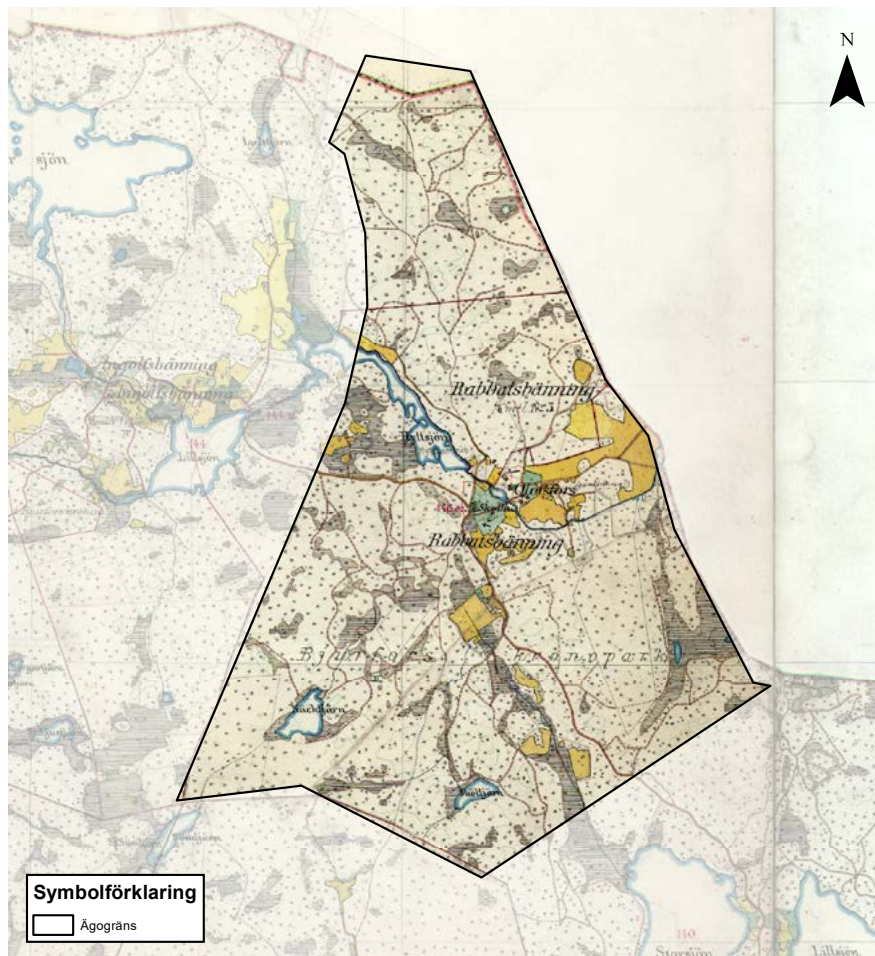
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

5.19 Rabbatsbenning

Rabbatsbenning är rester av en bergsmansby belägen i Norbergs socken i kommunens norra del. Idag består området av skogsmark och rester från äldre bebyggelse kan skönjas i form av grunder. Bebyggelsen domineras idag av den tidigare sjukhusmiljön Olofsfors.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Rabbatsbennings byåga.

■ Utbredningen av Rabbatsbennings byäga över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Byn nämns första gången i jordeboken år 1539, som *Rebbansböning*, och tillhör de medelstora byarna i socknen. Ortnamn med efterleden *–benning* tolkas som en plats som etablerats genom bergsbruket och hyttdriften. Ordet ansågs förr komma från *–bygning* och syfta på hyttbyggnaden. Numera tolkas det stamma från det fornsvenska verbet *byggia* – en plats där man bedrev bergsbruk. Förleden i Rabbatsbennings syftar eventuellt på ett namn, troligen på den ursprunglige ägaren.

Hyttan som var i bruk 1539 låg sannolikt vid bytomterna i byn, men flyttades till ett nytt läge längre västerut någon gång mellan 1699–1795. Under senare delen av 1700-talet var produktionen mycket låg. Detta berodde troligen på att hyttan delvis ägdes av Bjurfors mässingsbruk som hade en mer lönsam verksamhet och använde skogen till sin egen produktion. Då hyttorna i Ingolsbennings och Håstebennings lades ned i början av 1800-talet fick bergsmännen i byarna rätt att blåsa i Rabbatsbennings hytta. Förbättringar gjordes på den befintliga hyttanläggningen. Trots detta blåstes hyttan ned för gott redan 1883. I byn fanns även en hammare där tackjärnet smiddes innan det såldes.

Järnmalmen kom från flera olika gruvor, bland annat Rabbatsbenningsgruvan och Rabbatsbenningskarpan. Båda gruvorna låg i Gamla Morbergsfältet. På 1699 års karta finns två gårdar i byn, ägda av två kvinnor. En av gårdarna skulle senare komma att kallas för Olofsfors herrgård. Herrgården revs på 1950-talet, men grunden finns enligt uppgift kvar. Av herrgårdsbebyggelsen finns endast en ladugård och en tidigare tvättstuga kvar. I byn fanns också en gård som kallades Bergsmansgården. Mangårdsbyggnaden uppfördes troligen under det tidiga 1700-talet, men är idag delvis riven och endast grunden finns kvar.

Vid mitten av 1940-talet uppfördes Olofsfors sjukhus. Till en början användes anläggningen som flyktingläger för Utlänningskommissionen, men användes även som psykiatriskt sjukhus under lång tid. Nya mediciner under 1950-talet ledde till en ökning av psykiatrisk vård i Sverige. Detta skapade behov av nya sinnessjukhus, senare kallade mentalsjukhus och idag psykiatriska sjukhus. Utbyggnaden av den slutna vården fortsatte i Sverige in på 1960-talet. År 1967 ingick verksamheten i Kopparbergs läns landsting som en underavdelning till Sätters sjukhus. Vid tidpunkten för en byggnadsinventering 1976 fanns 133 patienter i en manlig- och tre kvinnliga avdelningar. 72 personer var heltidsanställda, där de flesta var bosatta i Avesta, cirka 20 i Norberg och fem i personalbostäder på området. Det fanns även omkring 30 ungarlsrum, varav två var uthyrda. Framtiden var då osäker för Olofsfors sjukhus. Det ansågs troligt att verksamheten skulle läggas ned då den nyttjades av Kopparbergs landsting men var belägen i Norbergs kommun, Västmanlands län. Norberg hade redan ett mentalsjukhus. Anläggningen användes åter som flyktingförläggning på 1980-talet, men verksamheten lades ned i början av 1990-talet. Komplexet stod sedan tomt i många år innan det såldes i början av 2000-talet. Idag bedrivs retreat- och meditationsverksamhet i lokalerna.

■ Behandlingshem vid Olofsfors sjukhus från 1943. Foto: Vlm-nbgfe-1763.

■ Herrgårdens tvätt- och bagarstuga från 1870-talet. Foto: Vlm-nbgfe-1726.

Landskap och siktlinjer

Bebyggelsen är fortfarande koncentrerad vid den gamla hyttplatsen. Stora delar av byägan består av skogsmark med mossar och våtmark. Sedan häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908 har stora delar av den odlade marken vuxit igen. Öster om byn finns fortfarande ett område med uppodlad mark.

Vägen löper genom byn och rester från den äldre bebyggelsen ligger vid denna. Vägsträckningen är densamma som vid sekelskiftet 1900. Det som idag utmärker sig är Olofsfors före detta sjukhus med sin kringbyggda gårdsplan och byggnader med stora volymer. Markerna har dikats ur på senare år, men vattendraget vid hyttplatsen finns fortfarande kvar och skär genom byägan mot sydöst.

Kulturhistoriska lämningar

Inom Rabbatsbennings byäga finns endast två områden registrerade i FMIS, Rabbatsbennings hytta och ett hytt- och hammarområde öster om detta.

Vid Rabbatsbennings hytta finns omfattande lämningar i form av en hyttruin, tre delvis utschaktade slagghvarp, två områden med sot och kol (varav ett troligen utgör hyttbacken), rostningsbås, kallmurade stenväggar och rester av rådstugan.

Hytt- och hammarområdet öster om Rabbatsbennings hytta, det vill säga det troliga läget för den ursprungliga äldsta hyttan, har inte besiktigats i fält utan läget i FMIS har tagits från lantmäteriakter. Det är därför oklart vilka lämningar som kan finnas på platsen.

Bebyggelse

Idag karakteriseras området av sjukhuskomplexet som breder ut sig med de stora röda panelklädda byggnaderna placerade i en rektangel. Byggnaderna omsluter en gårdsplan med en grusad väg runt en trädgård. Den lilla tvättstugan som tidigare tillhört herrgården skapar en historisk tyngd till platsen och tillsammans med torpen, ladugården och husgrunderna berättar de om platsens tidigare historia. Bebyggelsen består till största delen av rödslammade byggnader med lertegeltak.

Värdefulla kulturmiljöer i Rabbatsbenning

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Rabbatsbenning är Rabbatsbennings bykärna och Olofsfors en värdefull kulturmiljö.

Rabbatsbennings bykärna och Olofsfors

Den äldre bebyggelsen i området innehar kulturhistoriska värden kopplade till material och gamla hantverksmetoder. Flera byggnaders uttryck är bevarade vilket gör byns ålder och historia mer förstäligen. Den äldre bebyggelsen visar också hur arkitetkoniska strömningar snabbt togs upp även på landsbygden.

Den senare bebyggelsen i området består till stor del av Olofsfors sjukhusområde, uppfört på 1940-talet. Miljön utgör spår från förändringar i flykting- och vårdpolitiken i Sverige från mitten av 1900-talet och framåt. Anläggningen markerar sociala strukturer där flykting- och vårdanstalter placerades i utkanten av de större samhällena.

Värdebärare:

- > De få spår som finns kvar från tiden då det bedrevs järnhantering på platsen skiljer sig markant från sjukhusets bebyggelse. Tillsammans bildar de en miljö med tydliga årsringar som kan uppfattas från vägen som leder genom byn.
- > Byggnaderna har tidstypisk utformning med bevarade material sedan uppförandet.
- > Olofsfors sjukhusmiljö som senare tillägg i miljön och exempel på samhällets förändring under 1900-talet.
- > Den tidigare tvättstugan till herrgården uppvisar en utformning där proportioner, fasadutformning och detaljer samverkar till en arkitektoniskt tilltalande helhet.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området Rabbatsbennings bykärna och Olofsfors

■ Ett välbevarat torp från 1800-talet, idag används det som fritidshus. Foto: Vlm-nbgfe-1722.

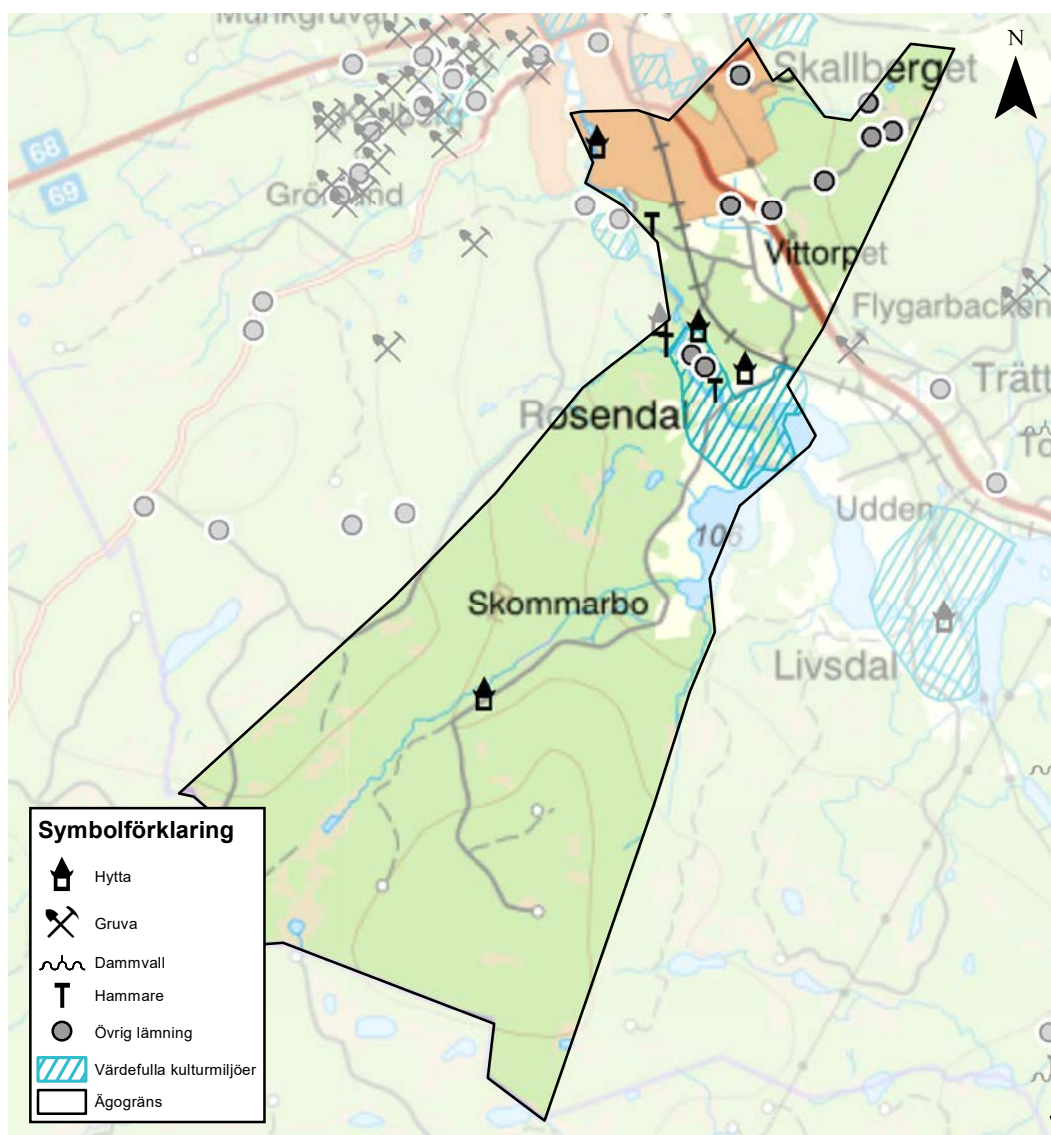
■ Olofsfors sjukhus, byggnaden innehöll kök, verkstads- och terapirum. Foto: Vlm-nbgfe-1753.

Rekommendationer:

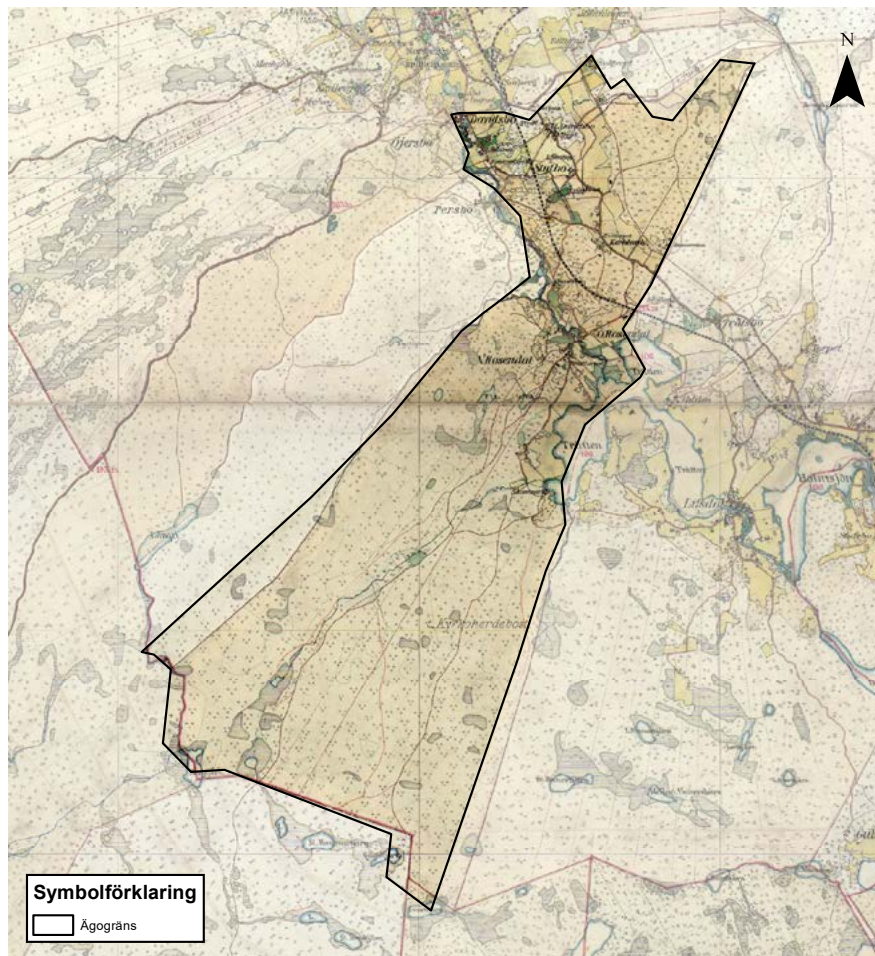
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Hyttlämningar såsom hyttruiner och stenmurar bevaras.
- > Byggnaderna och miljön kring Olofsfors sjukhus bevaras. Eventuell ny bebyggelse anpassas vad gäller placering, skala, material och färgsättning.

■ 5.20 Rosendal

Rosendal ligger i Norbergs socken i södra delen av Norbergs kommun, där Norbergsån rinner ut i sjön Trätten. Byn är en bergsmansby med samlad bebyggelse med traditionellt utseende runt den äldre hyttplatsen. Runt byn breder ett öppet kulturlandskap ut sig mellan sjön och byn.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Rosendals byåga.

■ Utbredningen av Rosendals byäga över Häradsökonomiska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Rosendal (*Rosindal*) omnämns redan år 1371. Ortnamnet har tolkats som gående tillbaka till det tyska namnet "Rosental". Det kan vara ett så kallat uppkallelsenamn som är vanligt i högfrälse miljöer, där fastigheter får namn efter till exempel borgar och städer där man haft besittningar eller krigat.

Det äldsta belägget för en hytta i Rosendal är från år 1539. Hyttan drevs av Norbergsåns vattenkraft och ägdes då av en enda bergsman. Antalet ägare och gårdar i byn ökade och i början på 1600-talet fanns där fyra delägare. Dessa lät bygga en ny hytta under 1660-talet, norr om den äldre, i anslutning till bytomten. Kvarnar, smedjor och hammare har kantat åns stränder. Vissa lades ner redan under 1600-talet. Produktionen i hyttan ökade kontinuerligt under 1700- och 1800-talen. Enligt en karta från 1822 fanns på hyttbacken, förutom masugnen och kolhuset, flera magasin, råmalmsbackar, limrum för kalkstenen, rostgropar samt malmlårar där det färdiga tackjärnet förvarades. År 1875 blåstes hyttan ned eftersom den blev utkonkurrerad av de större brukshyttorna.

Inom byägan fanns också ett tredje hytt- och hammarområde. Detta låg nära gränsen mot Persbo byäga och hörde också till den byn, trots läget i Rosendal. Bergmansbyn var uppdelad i Östra och Västra Rosendal med ån som gräns. Den västra delen var störst. När laga skifte genomfördes i byn gjordes det vid olika tillfällen för de olika delarna av byn, år 1828 för östra och 1850 för västra. Uppdelningen och benämningarna hängde kvar fram på 1900-talet. I Västra Rosendal ingick ett hemman som sedan 1500-talet hade tillhört kyrkoherdebostället i Norberg. Denna gård benämns som Prästtorpet. Till denna hör Skommarbo, en bostadsfastighet belägen söderut utanför byn. Resultatet av laga skifte var att två av gårdarna styckades av, men ingen flyttades ut från bygemenskapen. En av gårdarna som styckades av ägdes av Högfors bruk. Den andra var Samuelpersgården vars arrendatorsbostad blev en egen enhet. På östra sidan var det endast Brogården, tidigare Sylgården, som var en bebyggd bergsmansgård. Några enstaka mindre byggnader låg vid landsvägen där järnvägen senare drogs.

■ Bostadshus i västra delen av Rosendals bergsmansby, tidigare ägt av Högfors bruk. Foto: Vlm-nbgfe-438.

■ Samuelpersgårdens bostadshus uppfördes i början av 1800-talet. Foto: Vlm-nbgfe-428.

■ Bostadshus från 1800-talet i närheten av hyttområdet. Foto: Vlm-nbgfe-444.

■ Flygelbyggnad intill byvägen från 1880-talet. Foto: Vlm-nbgfe-435.

Under 1800-talet uppfördes två nya bostadshus på Samuelpersgården och inom fastigheten Rosendal 4:8. På den sistnämnda byggdes även två nya flyglar. Under 1900-talet ersattes bostadshuset vid Prästtorpet med ett nytt. Utanför bykärnan har flera fritidshus byggts. Vid Skommarbo uppfördes en fritidsby under 1960-talet med 20 hus byggda vid Trättens strand.

Landskap och siktlinjer

Vid häradsekonomska kartans uppmätning år 1908 bestod stora delar av byägans norra halva av öppet odlingslandskap. De längst i norr belägna markerna är bebyggda och utgör Norbergshus utkant. Kring Rosendal by ser odlingslandskapet likadant ut som 1908 och följer Norbergssån ner till sjön Trätten och vidare längs dennas strand. Byägans södra del utgörs av barrskog med enstaka mossar och hyggen.

Kulturhistoriska lämningar

Av den äldre utmarkshyttan (Olshyttan) i byn minner en hyttruin med spridd slagg runt och ett område med sotfärgad mylla (som troligen är platsen för kolhuset) om hyttedriften. Slaggen är av samma typ som vid Lapphyttan, vilket pekar mot en tidig-medeltida anläggningstid.

Av Rosendals hytta i bykärnan återstår en masugnsruin och murar samt husgrunder, bland annat efter kolhusets stensatta hjulbäckar. Här finns även en eventuell hammarruin och tre slagghvarp som utsatts för omfattande täkt. Området är skyltat. Strax norr om området finns en minnessten registrerad. Ytterligare ett stycke norrut finns även en torplämning.

Några hundra meter norr om Rosendals hytta finns lämningarna efter Persbo hammare, se även under byn Persbo.

I norra delen av byägan finns några spridda bebyggelselämningar och ett område med flera kolningslämningar bestående av såväl kolbottnar som en kolarkoja, en milstolpe från år 1875 längs väg 256 samt en minnessten över Sveriges första lokomotiv.

Bebyggelse

Bebyggelsen i Norra Rosendal utgörs av Norbergsbys södra utkant. Den består till största delen av villor från 1970-, 1980- och 1990-talen. Det förekommer även en stor del kedjehus och radhus i enhetliga kvarter. Rosendals bykärna har kvar strukturen av en bergsmansby, med mangårdsbyggnader i två våningar och lertegelklädda sadeltak. Fasaderna är målade med röd slamfärg och har vita snickerier. Bland ekonomibyggnaderna förekommer slaggsten som byggnadsmaterial. Mindre gårdar och torp finns i utkanten av byn. I Skommarbo vid Trättens södra strand finns en liten stugby med fritidshus från 1960-talet.

■ Exempel på vanlig förekommande bebyggelse i byägens norra del med tätbyggda kedjehus och villabebyggelse. Foto: Vlm-nbgfe-1853.

■ Exempel på radhusbebyggelse i byägans nordöstra del. Foto: Vlm-nbgfe-1902.

Värdefulla kulturmiljöer i Rosendal

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Rosendal är Rosendals bergsmansby och utmarkshyttan Olshyttan värdefulla kulturmiljöer.

Rosendals bergsmansby

Byns bebyggelse har en bevarad karaktär av en bergsmansby, där Rosendals hytta är belägen mitt i byn. Flertalet av de äldre huvudbyggnaderna står kvar än idag och är registrerade i FMIS. De har två våningar med tegel på sadeltaken. Större delen av bebyggelsen härstammar från 1800-talet och är rödmålade, vilket ger byn ett enhetligt uttryck. En av gårdarna har en mangårdsbyggnad med två flyglar som bland annat innehöll bagarstuga, snickarverkstad och sadelkammare. På gårdsplanen står ett stort vårdträd. Flera av byns hus har slaggstensgrund och flera ekonomibyggnader är helt uppförda i slaggsten.

Värdebärare:

- > Äldre bergsmansgårdar och ekonomibyggnader tillsammans med det ännu aktiva jordbruket och djurhållningen visar på byns långa kontinuitet och odlingslandskapet är ännu öppet.
- > Hyttområdet är omfattande med bland annat stora slaggvarp och en bibehållen masugnsruin från 1800-talet.
- > Flera av byns byggnader är välbevarade med ursprungliga material, proportioner och detaljer och speglar sin tids tidstypiska ideal vid uppförande.
- > Flera av byggnaderna är helt eller delvis uppförda i slaggsten vilket är vanligt och representativt för bruksmiljöer i Bergslagen.
- > Vandringsstigen från hyttan upp mot Persbo hammare och hytta som sedan leder in mot Norberg. På vägen passerar man även Persbo kopparhytta.
- > Bymiljön med bebyggelse nära vägen som leder genom byn.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Rosendals bergsmansby

■ Brogårdens bostadshus ligger vid bron över Norbergsån i Östra Rosendal. Foto: Vlm-nbgfe-450.

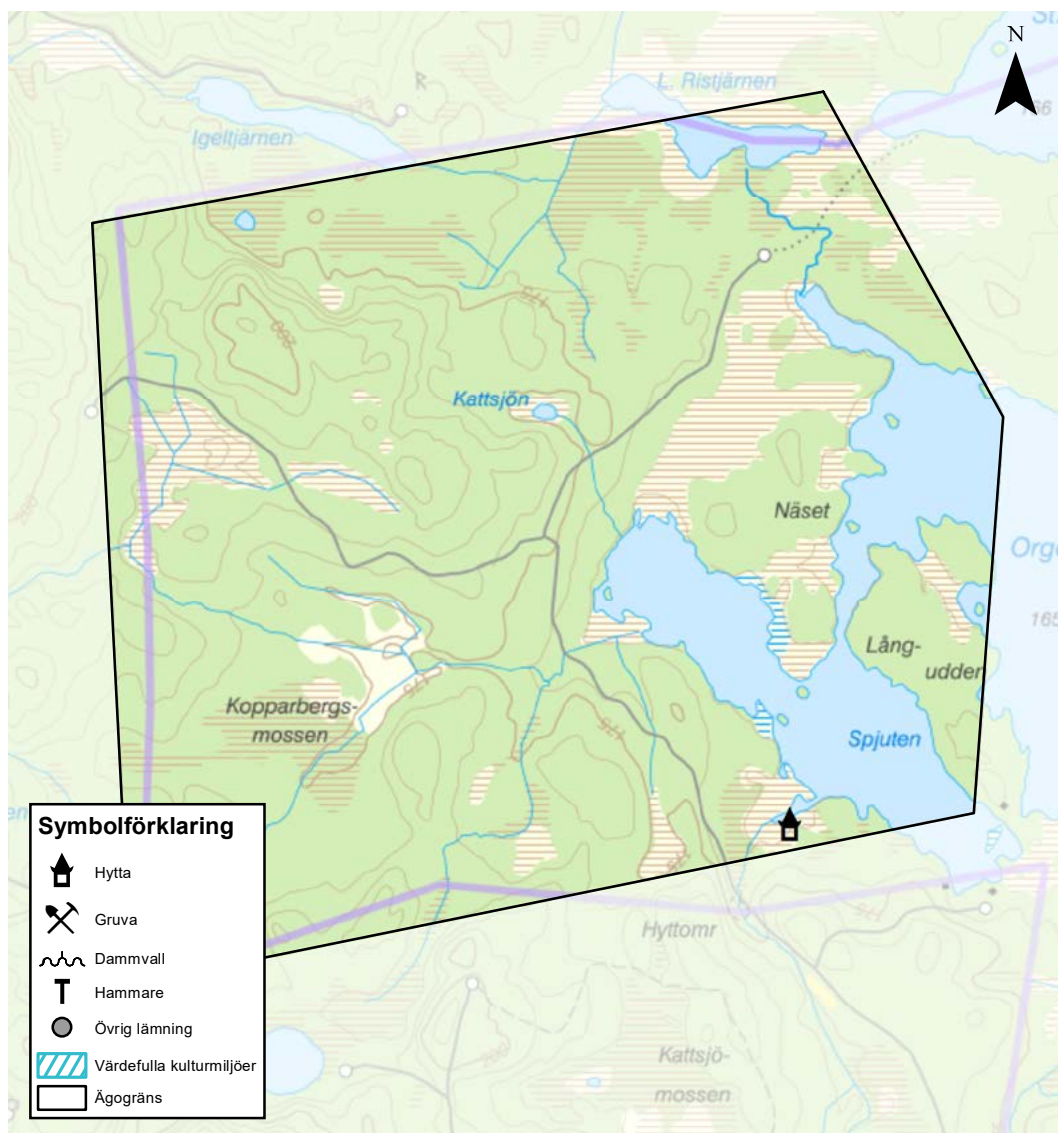
■ Ekonomibyggnad uppförd i slagglis i Rosendals bergsmansby. Foto: Vlm-nbgfe-422.

Rekommendationer:

- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Hyttruinen är välbevarad och hyttområdet bör röjas och hållas öppet.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vådräd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > För att kunna uppleva det välbevarade åkerlandskapet är det viktigt att inte odlingsrösen, impediment eller oregelbundna kanter tas bort.

5.21 Spjutsbo

Platsen var en bergsmansby i Norbergs socken, belägen i kommunens nordvästra del i ett skogsrikt område. Byns sista byggnader revs under 1950-talet och sedan dess har gårdstomter och åkrar vuxit igen. Bänkar och informationsskyltar om den gamla bebyggelsen finns för besökare.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Spjutsbos byåga.

■ Utbredningen av Spjutsbos byäga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Äldsta belägget för namnet Spiutzbo är först från år 1620. Förleden i ortnamnet kommer från sjön ”Spjuten” och efterleden *-bo* från *bodha*, betydande bod, fåbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. Spjutsbo kan därför tolkas som (få)boden vid sjön Spjuten. Ingen hytta finns då upptagen under byn. Däremot har Dullbo i Söderbärke på gränsen till Spjutsbo haft en hytta som grundades vid 1500-talets mitt, där norra delen är belägen inom Spjutsbos byäga. Ingen hytta finns heller markerad på den geometriska avmätningen från år 1689. Däremot finns Dullbo kvarn utmarkerad. Spjutsbo är troligen inte av medeltida ursprung och enligt uppgift kan den ha varit en fåbod tillhörande södra gården i Fragg.

Markerna började odlas i början av 1600-talet av Per Nilsson från Västergötland. Efter hans död 1680 delades gården. Sista brukaren, bergsmannen Petter Persson, ägde en andel i Fraggs hytta och levde mellan 1842–1935. Gården såldes och kom senare att ägas av Surahammars bruk. Bebyggelsen förföll och skog växte på åkermarkerna. Idag finns ingen bebyggelse kvar inom området för den äldre byn. Byggnader började flyttas från Spjutsbo redan vid mitten av 1800-talet. En mangårdsbyggnad står nu i Norbergs samhälle på Abrahamsgården. De sista byggnaderna revs på 1950-talet.

Landskap och siktlinjer

Skog breder ut sig över hela den äldre byägan och mindre skogsvägar löper genom landskapet. Öppningar i landskapet består av mossar och kalhyggen där avverkning skett. På häradsekonomiska kartan från början av 1900-talet syns odlingsmarker i bebyggelsens direkta närhet samt väster om denna. Dessa har idag vuxit igen. Gårdarna låg precis väster om sjön Spjuten.

Kulturarhistoriska lämningar

På hyttområdet, som delvis är beläget i Dullbo, Söderbärke socken, finns en hyttruin, rost, kolupplag/malmtorg och en dammvall. Spridd slagg av äldre masugnstyp finns utspritt i området. Öster om vägen finns ett större område med färskningsslagg av medeltida typ. På bytomten till Spjutsbo finns omfattande lämningar efter bebyggelsen från de gårdar som legat här. Flera kvarstående vårdträd, liksom andra lövträd från trädgårdarna finns kvar. Området är skyltat av en privatperson.

Idag finns ingen bebyggelse kvar i Spjutsbo. Markerna där gårdarna låg har vuxit igen. Foto: Vlm-nbgsb-2808.

Under träden finns bänkar och informationsskyltar som berättar om den äldre bebyggelsen i Spjutsbo. Foto: Vlm-nbgsb-2802.

Bebyggelse

Ingen bebyggelse finns kvar inom byägan Spjutsbo idag.

Värdefull kulturmiljö i Spjutsbo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Spjutsbo är Spjutsbo by och Utmarkshyttan i Spjutsbo/Dullbo värdefulla kulturmiljöer.

Spjutsbo by

Idag finns ingen bebyggelse kvar i bykärnan, men stora lövträd och trädgårdsväxter tydliggör byns ursprungliga plats tillsammans med lämningar och ruiner. Skogen har till stora delar tagit över odlings- och ängsmarker. Sikten ner mot sjön Orgen är dock öppen.

Värdebärare:

- > Omfattande lämningar efter byn bland annat stora tydliga husgrunder med spismursrösen.
- > Stora träd varav flera har varit gårdarnas vårdträd.

Utmarkshyttan i Spjutsbo/Dullbo

Utmarkshyttan på gränsen till Dullbo är ett exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ute i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

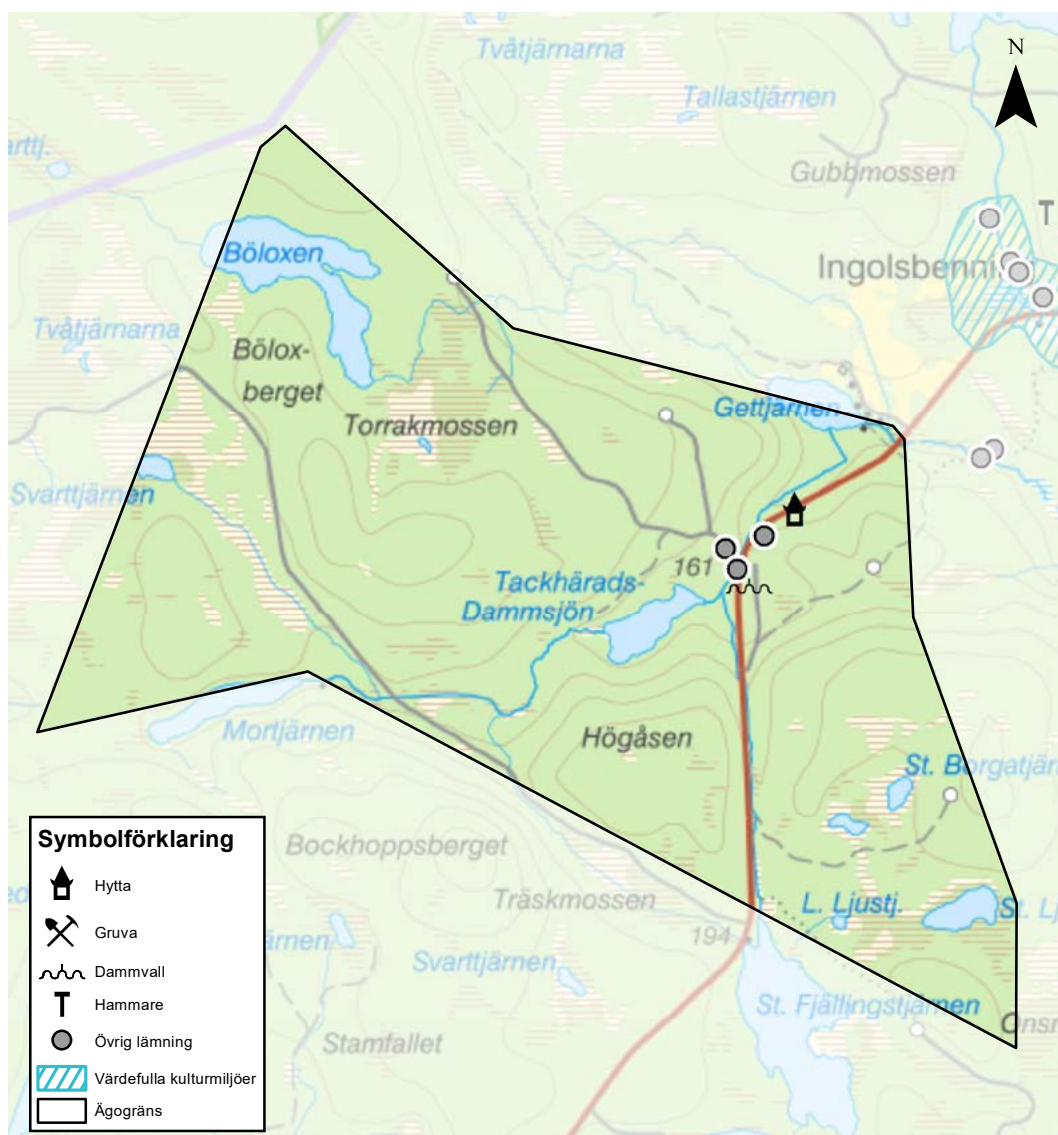
- > Den välbevarade hyttplatsen med medeltida anläggningar från järnframställningsprocessens alla delar är en av Norbergs bergslags så kallade utmarkshyttor som är av nationellt intresse.

Rekommendationer:

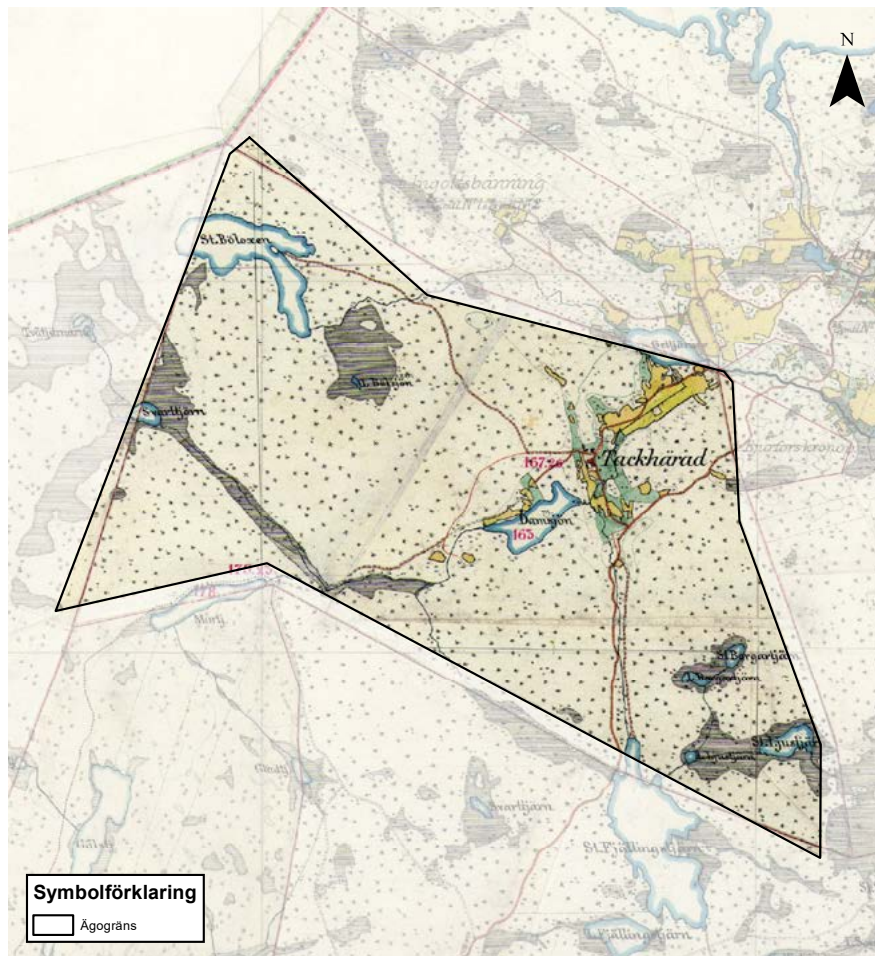
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.

■ 5.22 Tackhärad

Byägan ligger i Norbergs socken i kommunens norra del. Hedemoravägen löper igenom området som till största delen består av skog med mossar och mindre sjöar. Ingen bebyggelse finns kvar idag.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Tackhärads byäga.

■ Utbredningen av Tackhärads byäga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

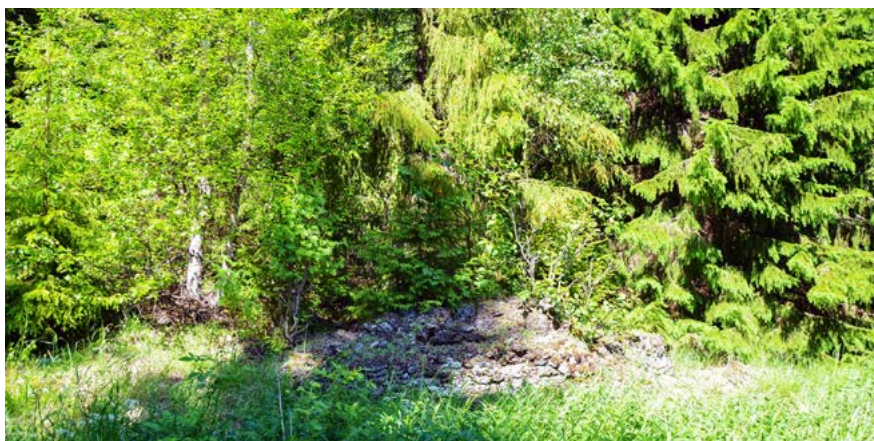
Tackhärad nämns för första gången år 1539, då som Tacke härede. Namnelementet "härad" är omdiskuterat och det finns flera tolkningar. Den ursprungliga betydelsen har tolkats som "hem" eller "familj" som sedan utvecklats till betydelsen "gård". En annan tolkning är att det ursprungligen har betytt "skepps- eller härutrustning". En tolkning är att detta namnelement har satts på byar vid viktiga politiska gränser och att de som bodde här i stället för att gå ut i krig fick stanna hemma och försvara gränsen. Det har också tolkats som namnet på ett särskilt gräs.

År 1539 fanns en hytta i byn som var bland de mindre i Norbergs socken. Hyttan lades ner 1762 på grund av för knapp vattentillgång. Bergsmännen blåste därefter i hyttan i grannbyn Ingolsbenning, strax nordväst om Tackhärad. När även denna blåsts ned använde de Flikens hytta en halv mil söderut.

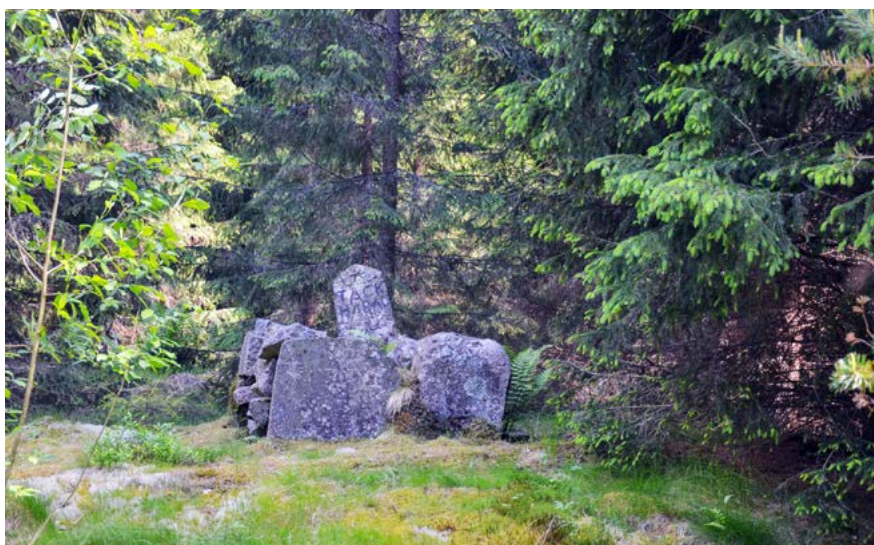
Enligt en karta från 1698 fanns det i Tackhärad två gårdar. Den ena låg precis intill den dåvarande dragningen av Hedemoravägen.

Den andra låg norr om ån och väster om hyttan med de två kvarnarna. Sannolikt har Tackhärads hemman inte utsatts för några avstyckningar eller delningar. Vid 1900-talets början var gården vid Hedemoravägen borta. Gården på andra sidan ån hade två bostadshus och ägdes av Surahammars bruk. Jordbruk bedrevs i byn fram till 1950-talet. Surahammars bruk skänkte 1947 en loftbod från Tackhärad till hembygdsgården Karlberg i Norbergsby. Hedemoravägens nya dragning ligger alldeles intill det som tidigare utgjorde bykärnan. Bebyggelsen försvann från byn successivt tills det under 1970-talet inte fanns några byggnader kvar. Endast resterna av fyra husgrunder och tre jordkällare samt en minnessten i granit med inskriptionen "Tack \ härad" finns kvar från Tackhärads tidigare bytomt (RAÄ Norberg 98:1). Byggnadsresterna består till stor del av slaggsten.

En sägen berättar att det strax öster om bytomten ska ha bott munkar under medeltiden. De ska ha haft en förnämlig örtagård. Än idag ska det enligt uppgift bland annat växa humle, libbsticka och flera andra örter i Tackhärad.

■ I Tackhärad finns synliga rester efter slaggstensgrunder. Foto: Vlm-nbgsb-2810.

■ Minnessten i närheten av platsen för den tidigare bebyggelsen i Tackhärad. Foto: Vlm-nbgsb-2811.

Landskap och siktlinjer

Byägan är täckt av barrskog och den tidigare odlingsmarken är planterad med skog. De enda öppningarna som finns i skogen är hyggen, mossar och några små tjärnar.

Kulturhistoriska lämningar

Hyttområdet består idag av en hyttruin, två slagghvarp samt en uppfodringsramp till hyttbyggnaden. Slagghvarpen är till stor del urschaktade. En dammvall finns söder om hyttområdet vid Dammsjön. Vid en arkeologisk schaktkontroll i en slagghvarp gjordes en C-14-datering till 1700-talet.

Bebyggelse

Ingen bebyggelse finns kvar inom byägan idag.

Värdefulla kulturmiljöer i Tackhärad

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Tackhärad saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer.

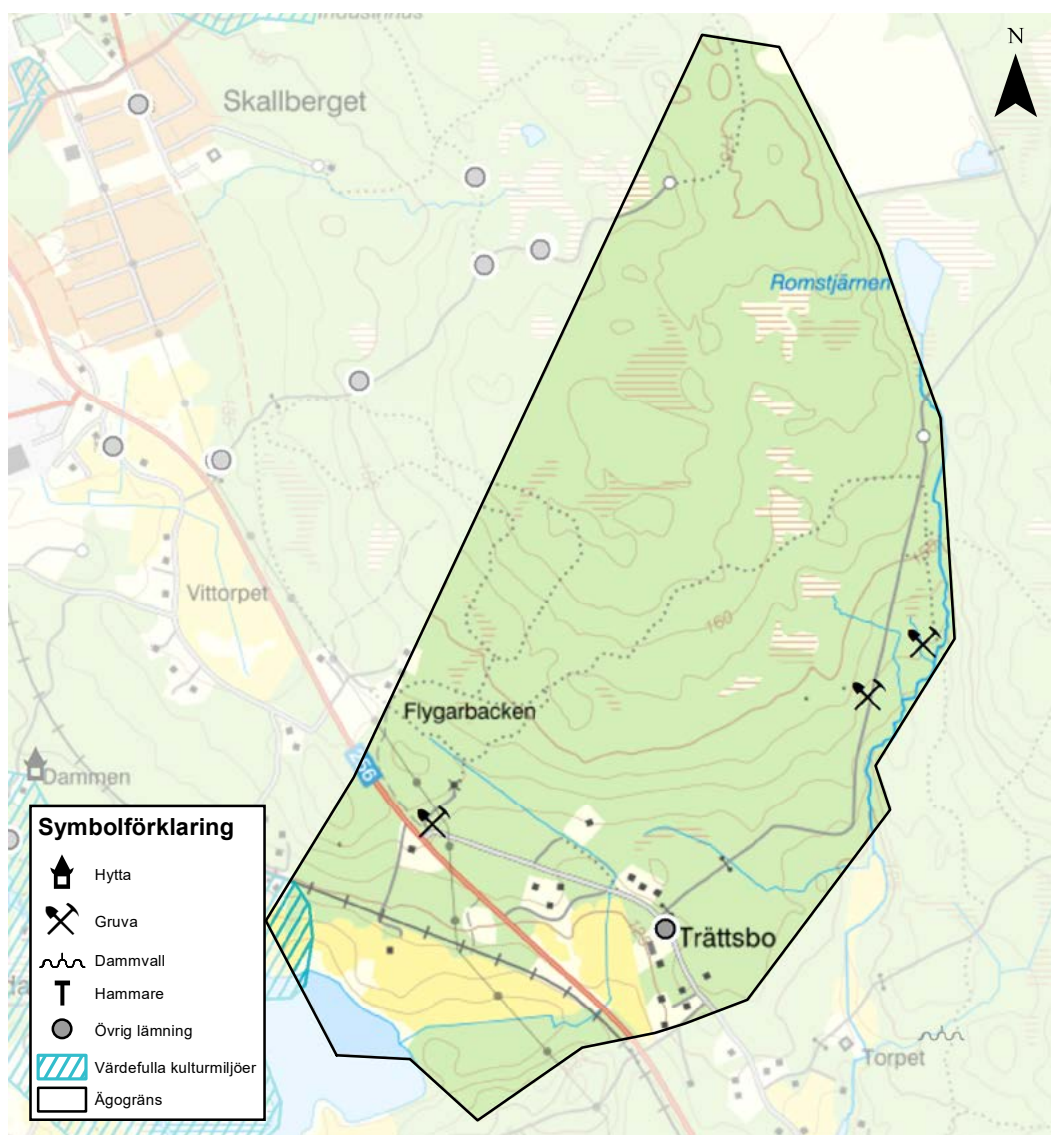
Inom Tackhärad saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

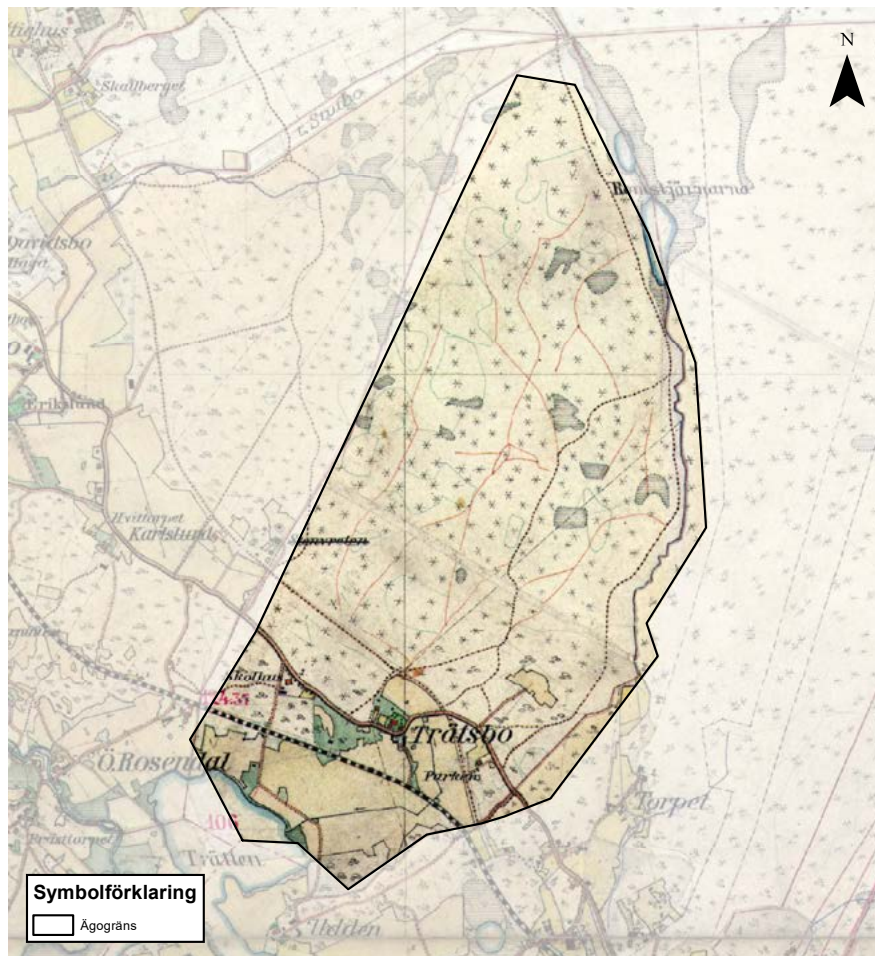
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.

5.23 Trättsbo

Byägan ligger i Norbergs socken, söder om Norbergsby och är till ytan en av de mindre ägorna. Bebyggelsen är blandad med traditionella 1800-tals hus och modernistiska villor från mitten av 1900-talet. Bebyggelsen är koncentrerad till söder där landsvägen passerar igenom byägan.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Trättsbos byäga.

■ Utbredningen av Trätsbos byäga över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Trätsbo är omnämnt första gången år 1400, som *Trättisboda*. Förleden i ortnamnet kommer från sjön Trätten och efterleden *-bo* från *bodha*, betydande bod, fåbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. Trätsbo kan därför tolkas som (få)boden/bodlandet vid sjön Trätten. Vissa källor anser att det redan i början av 1400-talet fanns en bergsmansgård eller hytta, men hyttan är belagd först 1539. Hyttan hörde till de mindre i socknen och dess läge är okänt. Den lades ner under 1600-talet. Troligen var skogsbrist orsak till hyttans nedläggning. Inom byägan finns tre små gruvområden, men brytningstiden är okänd.

Vissa delar av den äldre bebyggelsen i Trätsbo samt en kvarn låg inom Livsdals byäga, men området anses vara en del av Trätsbo. Mark som gick genom byägan uppläts åt Norbergs järnvägsbolag och den första smalspåriga järnvägen drogs där 1856. Endast bebyggelse på Trätsbo gård finns kvar av de tre gårdar som fanns vid tiden för skiftet på 1860-talet.

Utöver gården har det tillkommit bebyggelse på mindre fastigheter utan större markinnehav under 1900-talet. Ett torp uppfördes 1894 och österut längs byvägen finns mindre bostadshus från 1940-, 1950- och 1960-talen. Trättsbo skola uppfördes under 1890-talet med tegel från Livsdals tegelbruk. Den lades ned på 1960-talet och används idag som bostadshus.

Landskap och siktlinjer

Vägen och järnvägen går genom byägans södra del. Både bebyggelsen och det öppna landskapet är koncentrerade kring vägen och ner mot sjön Trätten. Omfattningen av odlad mark är relativt oförändrad sedan häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908. Norr om bykärnan sträcker sig obebyggd barrskog med inslag av hyggen och mossar.

Kulturhistoriska lämningar

De tre små gruvområdena inom byägan består av vardera ett gruvhål med tillhörande gråbergsvarp. I övrigt finns en väghållningssten i byn, som dock sannolikt inte står på ursprunglig plats.

Bebyggelse

Den äldsta gården i byn har ett modernt boningshus, men dess ekonomibyggnader har kvar sitt ålderdomliga utseende. Övrig bebyggelse ligger i anslutning till byvägen och olika tidsperioders bygg- och arkitekturstilar kan tydligt ses. Många av byggnaderna används som åretruntbostad även om det finns några fritidshus. Flera av dessa byggnader är synliga från landsvägen.

■ Mindre torp i Trättsbo uppfört år 1894. Foto: Vlm-nbgbsb-1008.

■ Trättsbo skola uppfördes på 1890-talet och användes som skola fram till 1960-talet. Idag är den en privatägd bostad. Foto: Vlm-nbgsb-991.

■ Knuttimrad äldre byggnad på Trättsbo gård. Foto: Vlm-nbgsb-979.

■ Bostadshus från 1950-talet. Foto: Vlm-nbgsb-1014.

Värdefulla kulturmiljöer i Trättsbo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Trättsbo saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer.

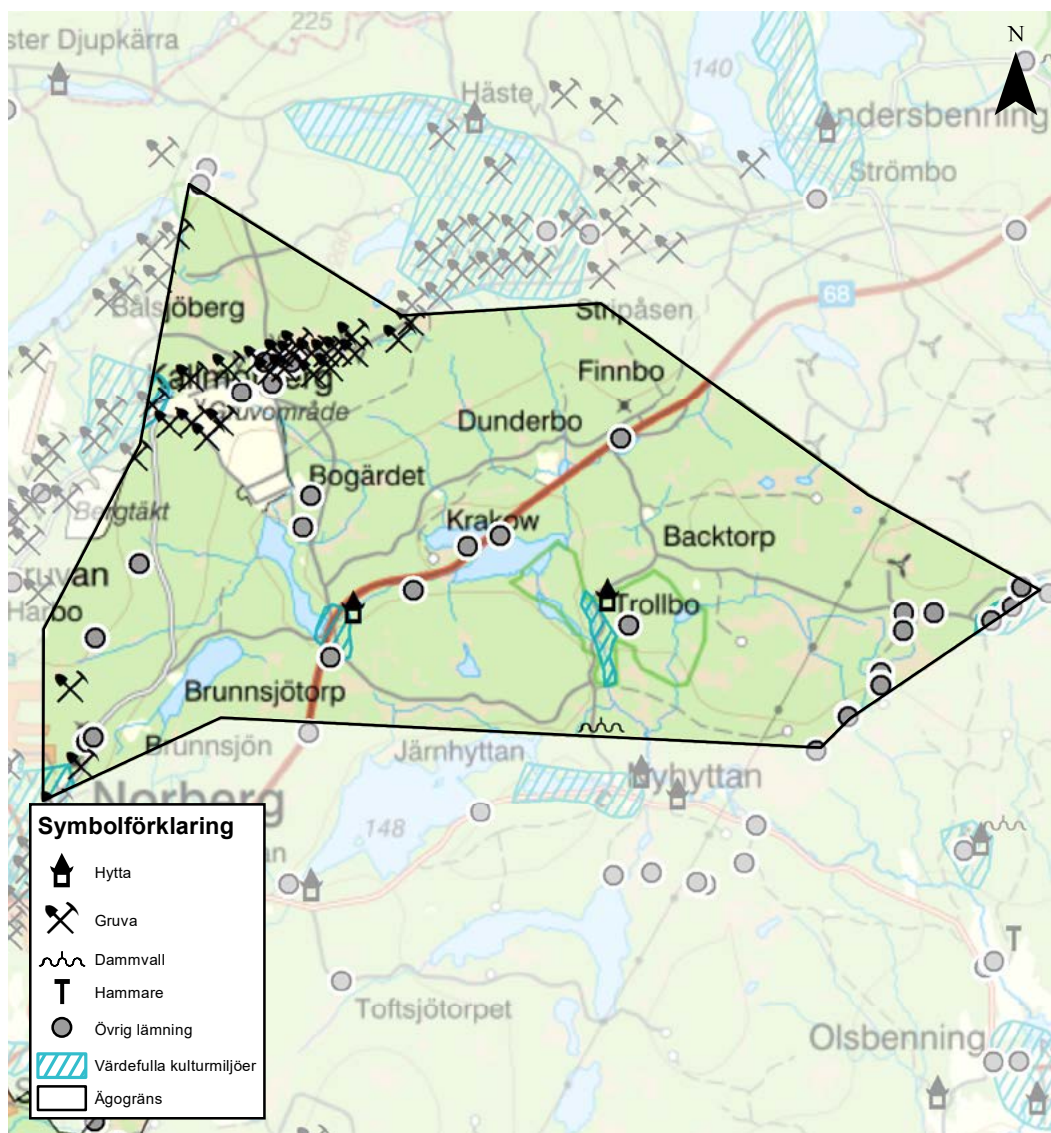
Inom Trättsbo saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

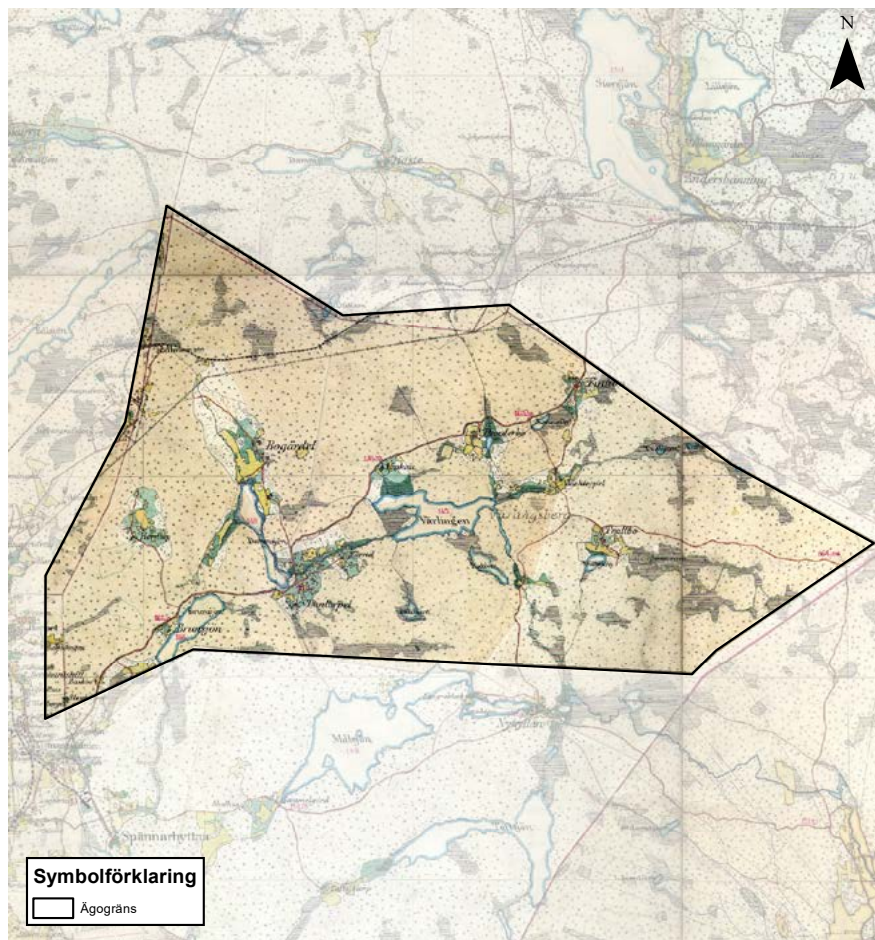
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

5.24 Värulingsberg Gammelhärad/Härad

Byägan ligger i Norbergs socken, nordöst om Norbergs samhälle. Röda torp och mindre jordbruksegendomar från 1800-talet med ekonomibyggnader ligger spridda i skogslandskapet. Den nya vägsträckningen har förlagts längre ifrån bebyggelsen än den äldre vägsträckningen. En mycket liten del av bebyggelsen är synlig från vägen.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Värulingsbergs byäga.

■ Utbredningen av Värmlingsbergs byäga över Häresekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Värmlingsberg är ett naturnamn som kan tolkas som berget vid sjön Värmlingen. Äldsta benämningen på Gammelhärad är från år 1595 som Häredhe. Namnelementet "Härad" är omdiskuterat och det finns fler tolkningar. Den ursprungliga betydelsen har tolkats som "hem" eller "familj" som sedan utvecklats till betydelsen "gård". En annan tolkning är att det ursprungligen har betytt "skepps- eller härutrustning". En tolkning är att byar med detta namnelement har satts på byar vid viktiga politiska gränser och att de som bodde här i stället för att gå ut i krig fick stanna hemma och försvara gränsen. Ortnamnet Härad kan då indikera att Härad var Fjärdhundralands yttersta utpost mot nordväst. Härad har dessutom tolkats som namnet på en särskild sorts gräs.

Härads hytta är skriftligt belagd till år 1539, men dateringar från en arkeologisk undersökning visar att den varit i bruk redan under 1300-talet. Den lades ned i mitten av 1600-talet då ägorna uppgick i Värmlingsberg och hyttan flyttade till ett nytt läge sydöst om sjön Värmlingen, nära Värmlingsberg. Det är emellertid inte känt om det redan tidigare funnits en hytta på den platsen. Till Härads hytta kan även lämningarna efter en färskningsanläggning kopplas.

■ Hyttområdet, och delar av den övergivna bergsmansbyn Härad med två gårdar, delundersöktes 2009–2010. På bilden pågår undersökning av masugnsruinen intill och norr om Rv68 samt av den bakomliggande hyttbacken. Foto: Kenneth Sundh.

Söder och väster om hyttområdet vid Dammsjön låg två gårdar, Tuntorp och Härads gamla bytomt/Härred. Gårdarna fanns kvar till början av 1900-talet. I den omgivande marken finns även lämningar som stenrösen, murar och röjda åkrar efter de uppodlingar som gjorts runt byn/hyttan Härad och Tuntorpet. Odlingarna ger sig tillkänna genom röjningsrösen och röjda ytor vilka motsvarar läget för de små åkertegar som blev odlade. Kartstudier visar att odlingsmarken är från 1700-talet. I dagsläget finns det inte någon uppodlad mark i anslutning till vägen och åkermarken är planterad med skog.

Inom byägan finns också ett antal gruvor tillhörande framför allt Kallmorberg-, Häste- och Risbergsfältet.

År 1644 hade ägaren till Värblingsbergs hytta, Jacob de la Gardie, byggt en ny hytta ”på fransöskt maner” vid ett läge två kilometer österut. Drottning Kristina regerade under denna period och såg till att många franska konsthantverkare och specialiserade yrkesmän kom från Frankrike till Sverige med nymodigheter. Den gamla hyttan blåstes sista gången 1650. Den nya hyttan användes fram till 1701 och var ödelagd 30 år senare. Värblingsbergs skogar användes fortsättningsvis för Nordansjö hyttas bruk. Söder om Värblingsbergs hyttområde ligger Värblingsbergs gamla bytomt och söder om denna en kvarnanläggning. Av bebyggelsen återstod under slutet av 1700-talet endast en lada.

År 1680 kom Värblingsberg, tillsammans med flera andra bergslagsbruk som Nyhyttan, Nordansjö och Högfors att ingå i Svanå bruk. De omkringliggande torpen i byägan som Brunsjö, Brunsjötorp, Finnbo, Trollbo, Kraukau, Dunderbo och Backtorpet omnämns som hyttehemman under Nyhyttan.

Järnvägen mellan Krylbo och Kärrgruvan/Klackberg drogs genom byägan under 1870-talet. Spåren går genom norra delen av byägan och berörde aldrig bebyggelsen i Värblingsberg Gammelhärad.

Landskap och siktlinjer

Området utgörs av ett utpräglat skogslandskap. Inom byågan, förutom längst i sydväst i anslutning i utkanten av Norbergs tätort, är landskapet helt dominerat av skog. Topografin är omväxlande med låglänta flacka områden och höglänta partier. Skogen utgörs av blandskog vilken ofta är karaktäriserad som sumpskog. I de flacka landskapsavsnitten i nordöst återfinns stora mossmarker. Vägen passerar några mindre sjöar och flera vattendrag vilka har fått sina naturliga flöden avskurna av vägen. Detta har förstärkt och utvidgat de sumpiga områdena. Stora områden med kalhyggen präglar även områdena utanför bebyggelsen.

Intill bebyggelsen fanns vid häradsekonomiska kartans uppmätning år 1908 mindre partier med odlad mark. Dessa är idag nästan helt igenvuxna eller ersatta med öppna gårdstomter.

Vägen mellan Norbeks samhälle och Avesta löper igenom byägan. Längs vägen finns flera lämningar som visar på dess långa användning. Den äldre vägsträckningen passerar genom de små gårdarna. När den nya riksväg 68 byggdes i mitten på 1900-talet drogs den söder om och över sjön Värlingen.

Kulturhistoriska lämningar

Den äldsta hyttan inom byågan, Härads hytta vid Damsjön längs Riksväg 68, undersöktes arkeologiskt åren 2009–2010. Bland de påträffade lämningarna kring hyttruinen finns till exempel färskningshårdar, malmupplag, rostnings- och bokningsytor, slaggvarp och omfattande bebyggelselämningar med ett 15-tal spismursrösen, uthusgrunder och källare. Dateringar visar att hyttplatsen tagits i bruk på 1300-talet.

Hyttplatsen ligger mitt i den bergsmansby som övergavs i början av 1600-talet och ersattes av torpbebyggelse. Från medeltiden finns lämningar efter två bergsmansgårdar, en norr om bäcken och nordöst om hyttan och en gård söder om bäcken och hyttan. Lämningarna efter dessa två gårdar är till stora delar inte undersökta och är mycket välbevarade.

I de närmaste omgivningarna finns också lämningar efter Tuntorp, flera fossila åkrar och äldre vägbankar. Dateringar på brända benrester som påträffats i röjningsrösen gav betydligt tidigare dateringar, till järnåldern (cirka 650–1050) vilket tyder på att aktiviteter ägt rum i området före hyttverksamheten. Nordöst om Härads hytta finns även vad som tidigare bedömts som Härads bytomt med lämningar efter ett boningshus vars spismursröse är ålderdomligt till karaktären. Här finns även lämningar efter en uthuslänga och jordkällare. Troligen är det lämningar efter ett 1700-talstorp. Längs riksväg 68 åt nordöst finns också en sten som markerar en plats med tradition, en kolbotten och en milstolpe från år 1875.

Vid den yngre hyttplatsen vid Värblingsberg finns en masugnsskruv och tre slagghvarv, varav ett är utschaktat. Inom området finns också en terrasserad yta som kan utgöra platsen för kolhuset. Något söder därom finns läget för bytomten som består av ett spismursröse och övergivna åkerytor. Söderut från denna finns också ett kvarn- och smedområde registrerat.

I norra delen av byägan finns ett stråk av större och mindre gruvområden där gruvorna till stor del hör till Häste- eller Kallmorbergsfälten. I det sydvästligaste hörnet av byägan sträcker sig Risbergsfältet in från Norberg (se Häste, Kallmora samt Norbergsby och Kärrgruvan).

I den västra delen av byägan finns också en minnessten, som ska vara rest på den plats där gruvarbetarna höll sina olagliga och hemliga möten under Norbergsstrejken 1891–1892. Där finns även flera torplämningar, en fossil åker med stenmurar och röjningsrösen samt en milstolpe från år 1875 och två väghållningsstenar. I detta område finns också flera kolbottnar, varav ett antal tagits bort och undersökts arkeologiskt. Dateringarna visar att de härrör från tiden före 1850.

I den östra delen av byägan finns flera kolningslämningar i form av kolbottnar och kolarkojrester. Där finns också ett upplag av röd jord, vilket kan indikera att blästbruk förekommit i närheten. På gränsen mot Karbennings socken finns också lämningar efter brunns- och badanläggningen Digerkällan, se vidare under byn Olsbenning.

Bebyggelse

Den nya vägsträckningen har förlagts längre ifrån bebyggelsen än tidigare vägsträckningar. Förutom några få byggnader i anslutning till Norbergs samhälle syns ingen bebyggelse från riksväg 68 idag. Bebyggelsen består av mindre jordbruksegendomar med ekonomibyggnader från 1800-talet som ligger spridda i skogsmarkerna. Byggnaderna har rödmålad panel och sadeltak.

■ Gruvtorp nära Bondgruvan. Foto Vlm-nbgsb-1640.

■ Hyttehemmanet Krakau. Foto: Vlm-nbgsb-1499.

■ Smedja tillhörande torpet Dunderbo. Foto: Vlm-nbgsb-1498.

■ Ekonomibyggnad vid Bäcktorpet. Foto: Vlm-nbgsb-1483.

Värdefull kulturmiljö i Värblingsberg, Gammelhärad/Härad

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Värblingsberg Gammelhärad är Härads hyttområde, Värblingsbergs hytta samt Kallmorbergs och Risbergsfältets gruvor inom Värblingsberg värdefulla kulturmiljöer.

Härads hyttområde

Härads hyttområde med bebyggelselämningar, röjningsrösen och odlingsmark efter två bergsmansgårdar, på norra respektive södra sidan av hyttbäcken och hyttan som nu är avskurna av riksväg 68. Dessa utgör tillsammans unika och välbevarade lämningar från medeltiden fram till tidigt 1600-tal.

Värdebärare:

- > Välbevarade medeltida samt senare 1500- och 1600-talslämningar med högt vetenskapligt och pedagogiskt värde.

Värblingsbergs hytta

Området ligger inom Värblingsberg, Gammelhärad/Härads södra del inom Trollbo naturreservat som domineras av skogsmark. Hyttan var i bruk under 1700-talet och ersatte sannolikt hyttan vid Härad. I området finns lämningar av ett hyttområde bestående av en masugnsruin och tre slagghvarp.

Värdebärare:

- > Hyttplatsen är välbevarad med masugnsruin och slagghvarp.

Kallmorbergs och Risbergsfältets gruvor inom Värblingsberg

Kallmora och Risbergsfältet hör till de äldsta gruvområdena i Norberg. Risbergsfältet har ett unikt skriftligt belägg från år 1440.

Värdebärare:

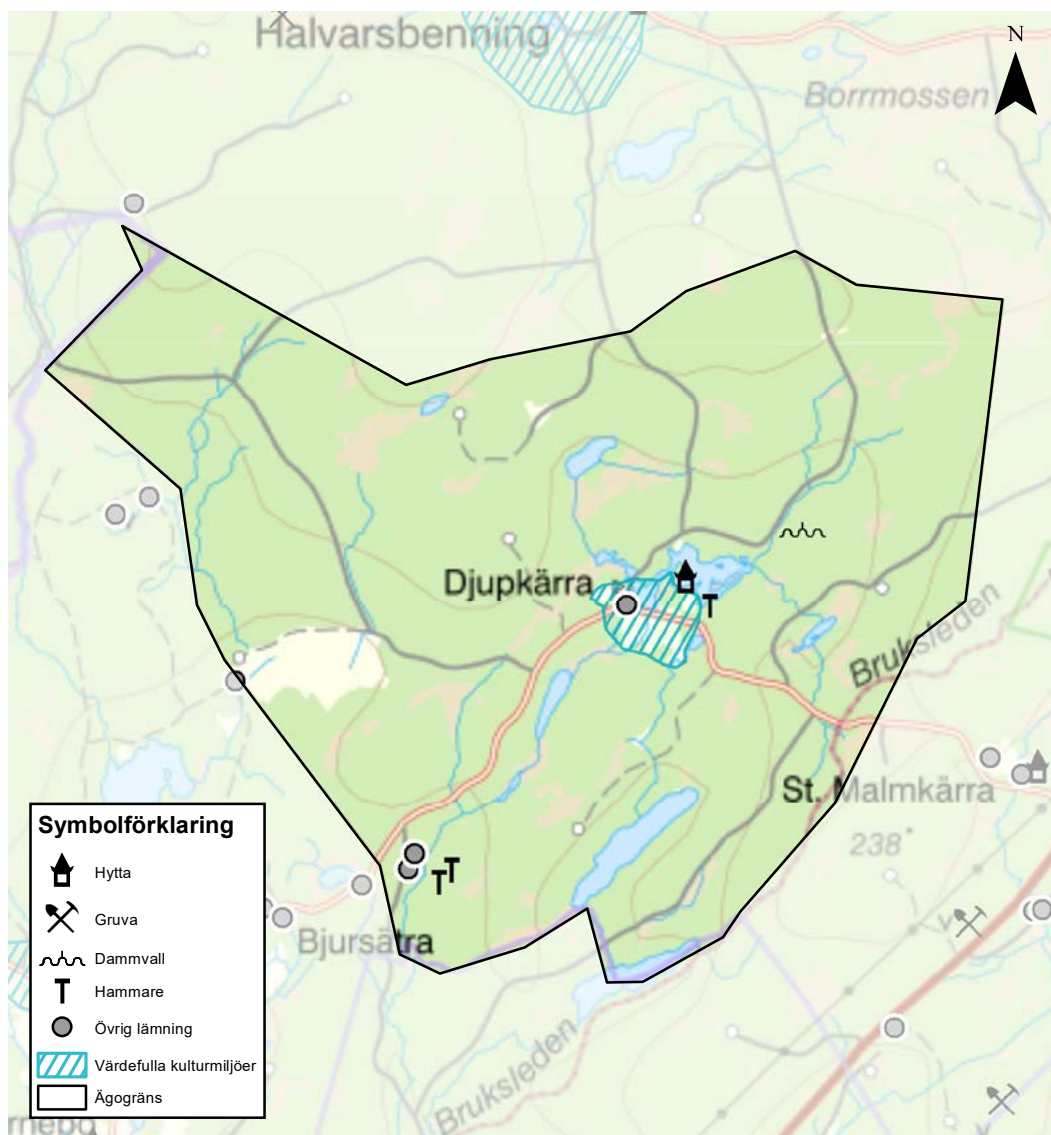
- > Risbergsfältets gruvor i anslutning till Norbergs Gruvmuseum är storslagna dagbrott med tydliga spår av tillmakning.
- > Kallmorbergsfältets mindre gruvor öster om Kallmorbergsgruvan har i många fall ålderdomliga drag.

Rekommendationer:

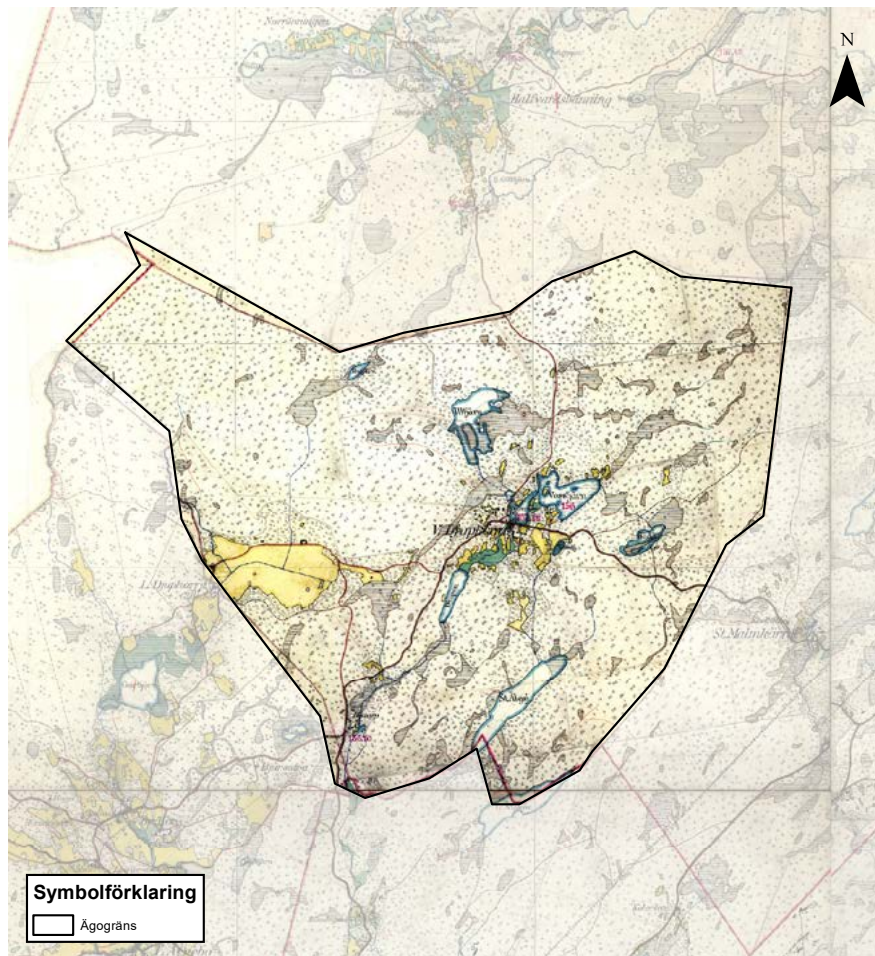
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.
- > Värulingsbergs hytta bör vårdas och skyltas.

■ 5.25 Väster Djupkärra

Väster Djupkärra ligger i det skogrika området i Norbergs kommuns västra del. Bebyggelsen är samlad kring det gamla hytt- och hammarområdet vid Vassjärnen. Byn består av ett fåtal mindre gårdar med en större herrgård centralt placerad i byn. Ny bostadsbebyggelse har tillkommit i områdets sydöstra del.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Väster Djupkärras byåga.

■ Utbredningen av Väster Djupkärras byäga över Häradssekonomiska kartan från år 1905–1911.
Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Djupkärra omnämns första gången i skriftliga källor från år 1400 som *Diwpaterna*. Efterleden *-kärra* kommer från ordet ”tjärn”. Ortnamnet bör därför betyda den djupa tjärnen, kanske ett tidigare namn på sjön Djupen inom Västra Djupkärras byäga. Det är först 1539 som det finns belägg för att man skiljer på Väster och Öster Djupkärra.

Hyttan i Väster Djupkärra är upptagen i redovisningen för årliga räntan 1539 och under 1600-talets första hälft anlades också en hammare i byn. Det finns dock två lokaler med hammarlämningar i byn. Möjligen sker en flytt av hammaren från bykärnan till ett läge i södra byägan före den första karteringen av byn 1698. Under 1700-talet fanns här fortfarande både stångjärnshammare och hytta, varifrån järnet fraktades till Västerås. År 1785 flyttades hammaren till Fagersta. Hyttan stod kvar till 1859 då den blåstes ned. Idag finns endast ruiner kvar av bruksbyggnaderna. Bruket var vid 1700-talets slut ett av de största bruken i området.

På 1780-talet togs verksamheten över av Bachaeus, brukspatron på Fagersta bruk, som uppförde bruksherrgårdens byggnader. Herrgården uppfördes med inspiration från tidens byggnadsideal. Gården beboddes inte av brukspatronen själv utan av inspektorer och smeder.

■ Vy över hyttplatsen och Vasstjärn 2012. Foto: Vlm-nbgfe-778.

■ Bostadshuset på Väster Djupkärras bruksgård från 1700-talet, uppfört av brukspatron Bachaeus. Foto: Vlm-nbgfe-775.

■ Loge tillhörande Väster Djupkärras bruksgård. Foto: Vlm-nbgfe-777.

Landskap och siktlinjer

Landskapet är kuperat med öppna marker söder om vägen. I övrigt breder skogsmark ut sig och omger stora delar av bebyggelsen. Vägen mot Bråfors sträcker sig rakt genom byn och leder förbi herrgården och sjön. Norr om herrgården ligger sjöarna Dammen och Vasstjärnen.

En jämförelse mellan häradsekonomiska kartan från år 1908 och dagens karta visar att förhållandet mellan öppen mark och skogsmark i stort sett är oförändrat. Jämförelsen visar också att flertalet av ekonomibyggnaderna som fanns vid sekelskiftet 1900 idag är borta.

Kulturhistoriska lämningar

Vid hytt- och hammarområdet i bykärnan finns omfattande lämningar i form av ruiner från masugn, rådstuga och hjulhus samt eventuellt hammare. Här finns även flera husgrunder, murar och en kanal samt vattenrännor och slaggvarp med masugns-slagg. Stora mängder slagg ska också ha tippats i den närliggande Vasstjärnen. Inom området finns även en milstolpe från år 1875 registrerad.

Norr om Vasstjärnen finns en dammvall som sannolikt har hört till en såg.

Vid det registrerade hammarområdet i södra delen av byägan finns en dammvall, slaggförekomst och en stensködd bäck samt en lagersten. Strax söder om denna lokal finns en smideslämning bestående av en slaggvarp med smidesslagg. Strax norr om hammarområdet finns husgrunder efter torpet Bistorp.

Bebyggelse

Byn består av ett fåtal mindre gårdar med den större herrgården centralt placerad i byn. Herrgården är karakteristisk med tidstypiska förändringar från mitten av 1900-talet och skiljer sig i byggnadsskick från den mer traditionella arbetarbebyggelsen. Herrgårdens flyglar av äldre karaktär med putsade fasader är också ett särskiljande drag i bebyggelsen. Inom området finns ett torp som kallas Stentomten och ett par arbetarbostäder kvar från hyttans verksamhetstid. Torpen består av slamfärgade och panelklädda byggnader i röd kulör och ligger i utkanten av byn, norr om vägen.

Den sentida bebyggelsen som tillkommit öster om herrgården är även den uppförd med panelklädda fasader som målats i röd kulör.

Bebyggelsen används idag endast som bostäder. Odling sker på mindre delar av de tidigare odlingsmarkerna, men de äldre hålls ändå fortfarande öppna.

Värdefulla kulturmiljöer i Väster Djupkärra

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Väster Djupkärra är Väster Djupkärras bykärna en värdefull kulturmiljö.

Väster Djupkärras bykärna

Området omfattar den äldre bebyggelsen med koppling till hyttverksamheten och delar av Dammsjön. De äldre odlingsmarkerna är också en del av området. Den tydliga bebyggelsestrukturen, med herrgården centralt placerad vid hyttplatsen och arbetarbebyggelsen kring denna, visar på ett pedagogiskt sätt hur samhället kring den äldre hammar- och hyttverksamheten vuxit fram.

Herrgården i Väster Djupkärra är välbevarad till sin karaktär och flygelbyggnaderna är båda välbevarade avseende material och utformning sedan uppförandet. De kvarvarande arbetarbostäderna har genomgått vissa förändringar men har fortfarande en traditionell karaktär med rödmålad panel och lertegeltak.

Värdebärare:

- > Områdets bebyggelsestruktur med herrgården samt hytt- och hammarlämningarna centralt placerade och med arbetarbebyggelse samt nyare tillägg i utkanten av byn. Detta ger en avläsbarhet i miljön som bör bevaras.
- > Flyglarna med sina putsade fasader och skivtäckta plåttak ger en historisk tyngd till området och har en äldre karaktär.
- > Herrgårdens mangårdsbyggnad inklusive tidstypiska förändringar från mitten av 1900-talet.
- > På hyttområdet finns ruiner efter hytta och rådstuga samt lämningar efter vattenrännor, hjulhus och slaggvarp.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Väster Djupkärras bykärna

■ En av de två parallella flygelbyggnaderna tillhörande herrgården. Foto: Vlm-nbgfe-770.

■ Hus som tidigare var bostad för brukets arbetare. Foto: Vlm-nbgfe-763.

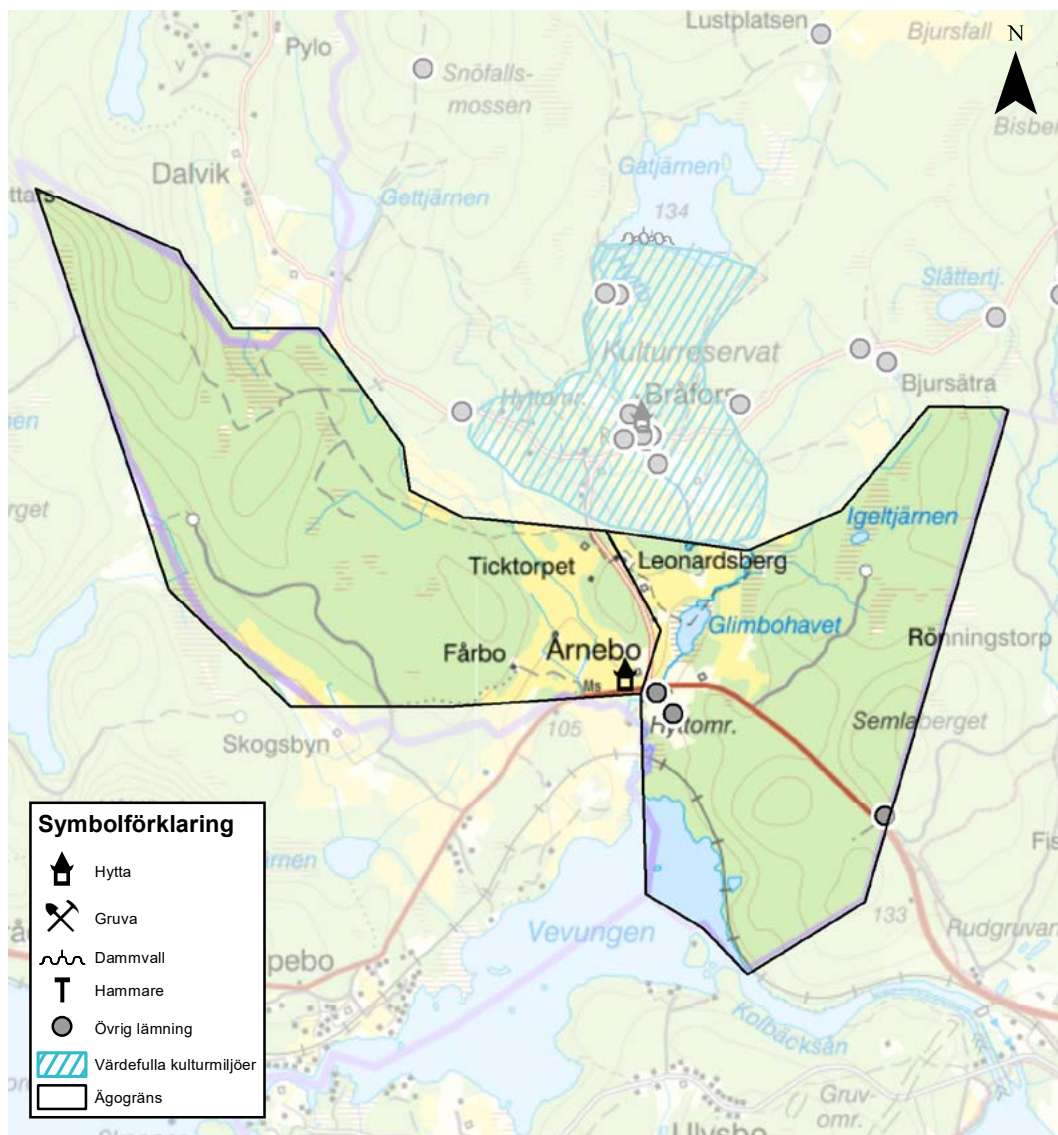
Torpet Stentomten. Foto: Vlm-nbgfe-784.

Rekommendationer:

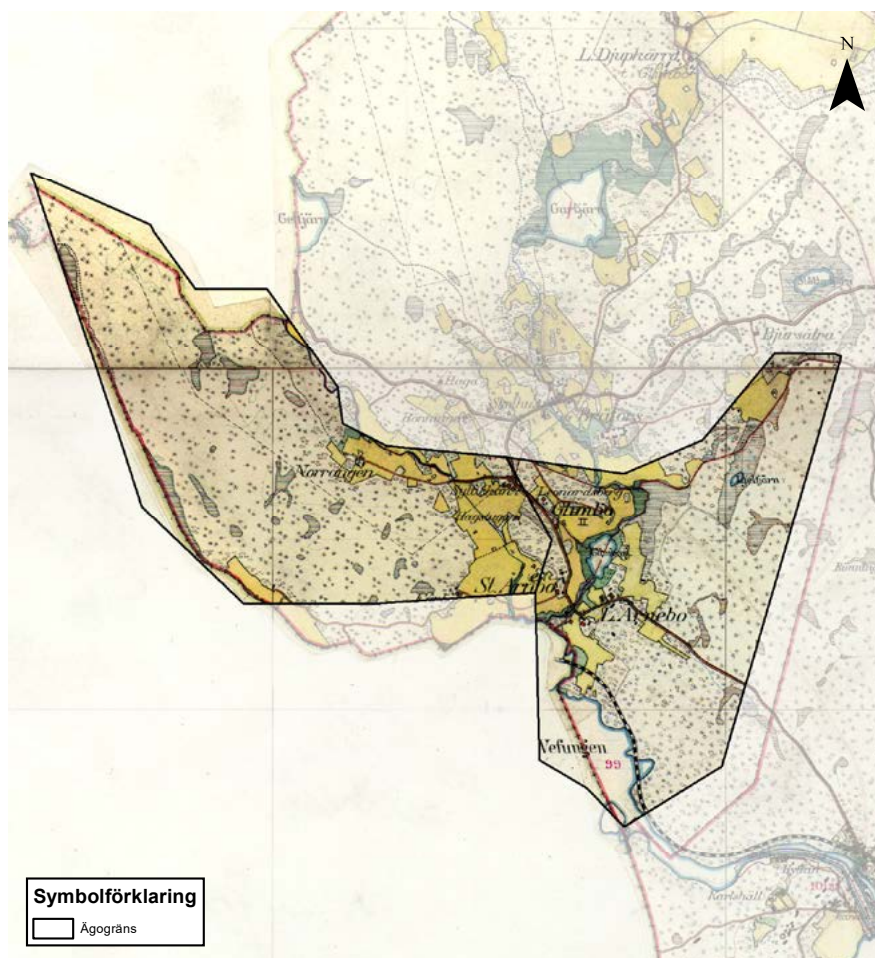
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i forn lämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Herrgård, torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

■ 5.26 Årnebo

Lilla och Stora Årnebo är två bergsmansbyar som är belägna Norbergs socken i kommunens sydvästra del, mellan sjön Vevungen och Glimbohavet. Hyttan låg strax söder om Stora Årnebo.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Lilla och Stora Årnebos byar.

■ Utbredningen av Lilla och Stora Årnebo byäga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911.
Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Namnet *Arneboda* nämns första gången i skrift år 1352. Förleden kommer troligen från en Arnerus (Arne) som finns nämnd i ett originaldiplom, där han inte ville erlægga tionde till Söderbärke kyrka. Efterleden *-bo* kan härledas från *bodha*, betydande bod, fäbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. Årnebo kan därför tolkas som Arnes (fä)bod/bodland.

Årnebo hytta redovisas första gången år 1539 för uppbörden av den årliga räntan. På en geometrisk avmätning från 1698 finns hyttan markerad som ödehytta, en kvarn ligger då också i närheten. Även storskifteskartan från 1772 markerar hyttan som en ödehytta. Det verkar därför som att hyttan lades ned någon gång mellan åren 1650–1700.

På 1698 års karta finns en bebyggelse med namnet Glimbo beskriven. Denna har sedan flyttats längre österut. Namnet finns också kvar i sjönamnet Glimbohavet. År 1830 fanns en bälgmakare i byn vid namn Hedberg som hade tre anställda.

Verksamheten verkar ha varit omfattande då övriga bälgmakare i socknen endast hade en anställd vid samma tidpunkt. Hedberg är den siste företrädaren för bälgmakaryrket i socknen.

Järnvägen drogs förbi Årnebo omkring sekelskiftet 1900 och en banvaktarbostad, Danskebo, uppfördes vid banan strax söder om byägan. Denna ligger utanför Norbergs kommungräns.

Hyttlaget i Bråfors hade problem med dyra transportkostnader för sitt järn, detta försökte man lösa genom att starta ett eget kanalbolag med en egen båt. Denna gick upp till järnvägsbron i Årnebo för att där lastas med järn.

Idag består bebyggelsen av bostäder och hästgårdar. En del jordbruk bedrivs även i området.

Landskap och siktlinjer

Lilla och Stora Årnebo har en gemensam bykärna intill vägen mot Bråfors. Kring bebyggelsen finns ett vidsträckt öppet odlingslandskap som övergår i Bråfors marker. Odlingsmarkerna är relativt oförändrade jämfört med häradsekonomiska kartan från år 1908 och omges av barrskog med moss- och våtmark.

Kulturhistoriska lämningar

Vid hyttområdet finns kulturhistoriska lämningar bestående av en masugnsruin, två täktskadade slagghvarp och en husgrund. I norra delen av hyttområdet är en bro registrerad i FMIS och öster om bron är läget för Lilla Årnebo bytomt där lämningar finns i form av husgrunder.

I norra delen av byägan finns lämningar efter Glimbo gamla tomt.

Bebyggelse

Området där bergsmansbyarna breder ut sig karaktäriseras av ett öppet odlingslandskap med gårdsbebyggelse placerad vid vägskalet nere vid den äldre hyttplatsen. De två gårdarna ligger på platsen för Lilla och Stora Årnebo. Bebyggelsen har idag ett uttryck som härstammar från 1800- och 1900-talen. På utmarkerna i skogen finns ett torp, *Fårbo*, som finns med på en karta från år 1867. Vid den norra byägränsen ligger Ticktorpet, tidigare kallat Syltickan.

Den äldre bebyggelsen består till stor del av timrade konstruktioner som klätts med stående eller liggande smal panel. De är till största delen målade med röd slamfärg. De stora ekonomibyggnaderna som tillhör Stora Årnebo ger en agrar karaktär till området. Den senare bebyggelsen som tillkommit vid mitten av 1900-talet har ofta fasader klädda med liggande fasspanspanel och även de målade med röd slamfärg.

■ Den före detta lanthandelsbyggnad invid vägen mellan Årnebo och Bråfors. Byggnaden har lokala och traditionella byggmaterial som slaggstensgrund och hjärttegel som taktäckning. Foto: Vlm-nbgfe-801.

■ Ekonomibygnad med inslag av snickarglädje på Stora Årnebo gård. Foto: Vlm-nbgfe-787.

■ Välbevarad byggnad från 1800-talet på gården Syltikan/Ticktorpet. Foto: Vlm-nbgfe-811.

■ Ladugård på Stora Årnebo gård där stommen är putsad och träfasaden rödmålad. Foto: Vlm-nbgfe-786.

Värdefull kulturmiljö i Årnebo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Årnebo saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer.

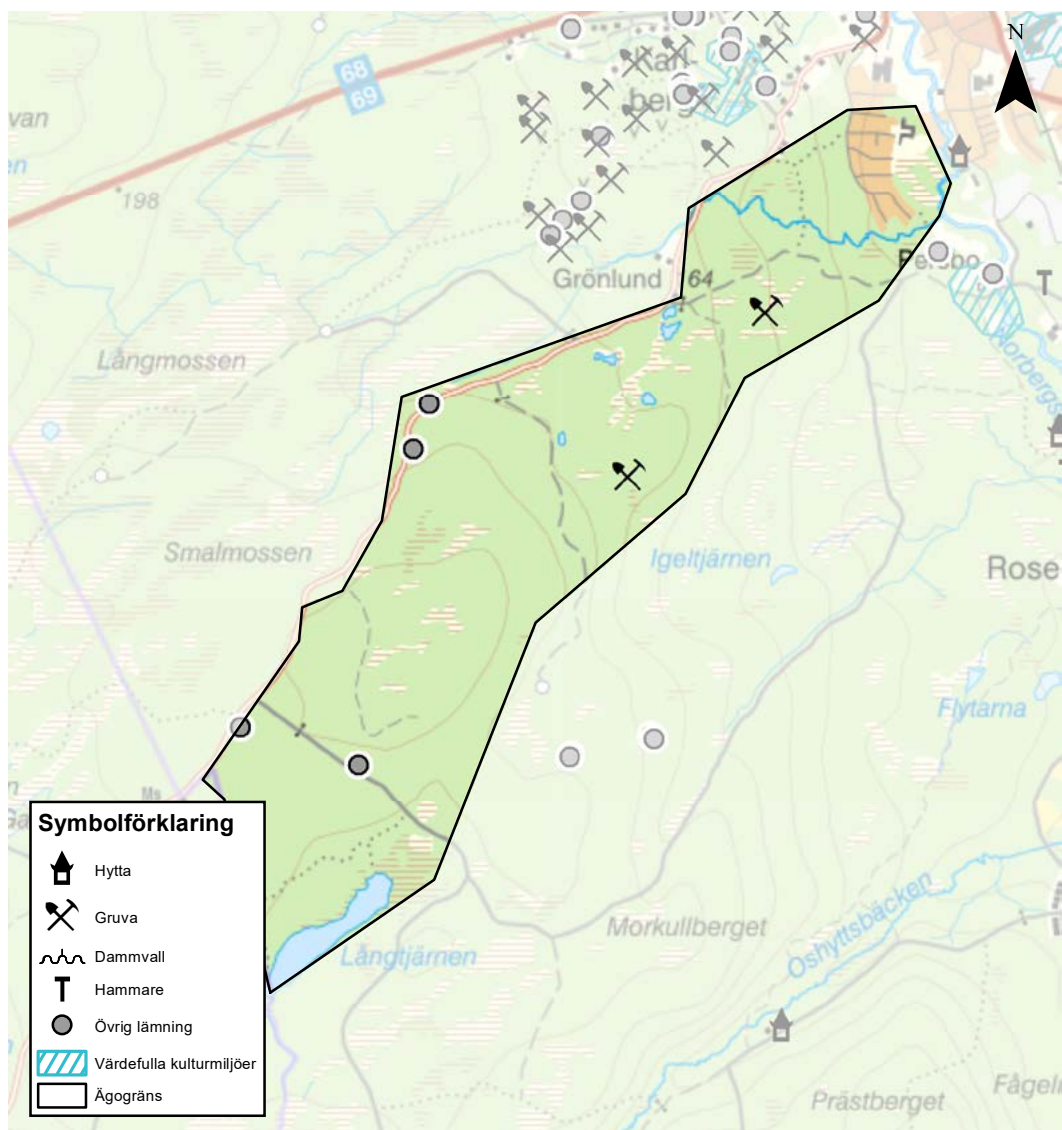
Inom Årnebo saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

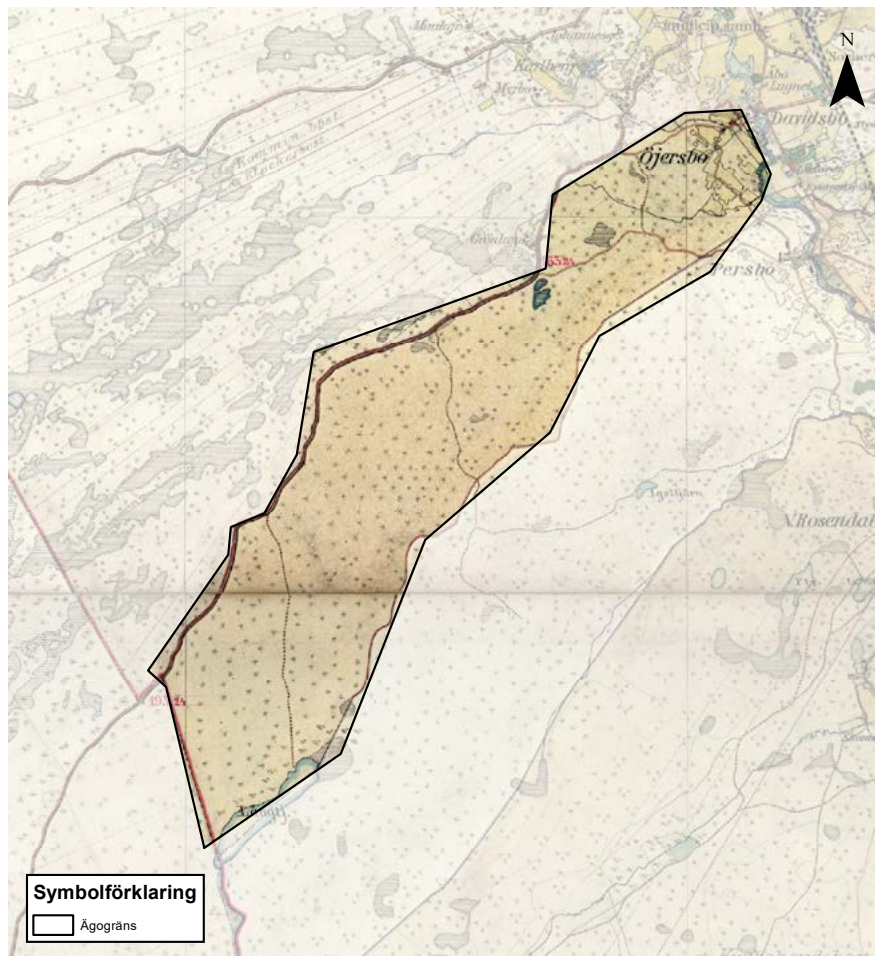
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

■ 5.27 Öjersbo

Öjersbo byäga ligger i Norbergs socken, söder om Norbergsby. Den nordöstra delen är en del av samhället Norberg, medan den sydvästra delen sträcker sig långt in i skogslandskapet. Bebyggelsen är samlad i den nordöstra delen och består av villor från 1970-, 1980- och 1990-talen.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Öjersbos byäga.

■ Utbredningen av Öjersbos byåga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911. Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Öjersbo omnämns i skrift första gången år 1422 som *Egissbodhe*. Förleden i ortnamnet kommer från mansnamnet Ödgher och efterledet *-bo* från *bodha*, betydande bod, fåbod eller bodland, en odling långt ifrån byn. Öjersbo kan därför tolkas som Ödgthers (få)bod. Under medeltiden fanns en hytta i Öjersbo som lades ner under 1600-talets första del. Byns två gruvhål är små och gruvdriften har aldrig varit omfattande. Under 1800-talet och ännu vid 1900-talets början låg en gård med odlingsmark inom byågan. Efter att jordbruket lagts ner byggdes ett villaområde med start under 1970-talet.

Landskap och siktlinjer

I Öjersbos nordöstra del fanns vid häradsekonomska kartans uppmätning år 1908 en gård med odlad mark. Bebyggelsen har under 1900-talets slut ersatts med ett villaområde. Övriga byågan bestod 1908 liksom idag av tät barrskog med enstaka mossar. Västansforsvägen går längs med byågens västra gräns.

Kulturhistoriska lämningar

Av Öjersbo hytta återstår endast en slaggförekomst med masugnsslagg.

I östra delen av byägan finns två små gruvområden, bestående av ett gruvhål vardera med tillhörande gråbergsvarp, och i södra delen en kolningsanläggning. Längs landsvägen mot Västanfors finns en eventuell täkt, en trefaldighetskälla och en milstolpe från år 1875 registrerade.

Bebyggelse

I Öjersbos norra del ligger ett bostadsområde med villabebyggelse består av bostadshus med garage på en mindre tomtfastighet. Byggnaderna ligger ofta indragna 4–6 meter från gatan med en privat trädgård på husets baksida. Området är flackt och gatorna slutar i en vändzon utan genomfart. Bostadshusen i ett eller två plan har fasader av brunt tegel eller vitt mexitegel, alternativt träpanel i rött och gult. Området utvidgades ytterligare åt sydöst under 1990-talet med enplansvillor med träpanel i ljusa pastellkulörer. I ytterkanten av bostadskvarteren i öster ligger även ett äldreboende från 1990-talet.

■ I Öjersbos villaområde ligger enbostadshusen längs gatan med en privat trädgård bakom huset.
Foto: Vlm-nbgsb-1087.

■ Enbostadshusen i Öjersbo har varierande färgsättning och fasadmaterial. Här är en villa i mexitegel.
Foto: Vlm-nbgsb-1082.

■ I den nordöstra delen av villaområdet ligger ett äldreboende som uppfördes på 1990-talet. Foto: Vlm-nbgsb-1048.

■ Enplansvilla med blåmålad träpanel från 1970–1980-talet. Foto: Vlm-nbgsb-1094.

Värdefull kulturmiljö i Öjersbo

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

Inom Öjersbo saknas ur arkeologiskt perspektiv särskilt värdefulla lämningar eller miljöer.

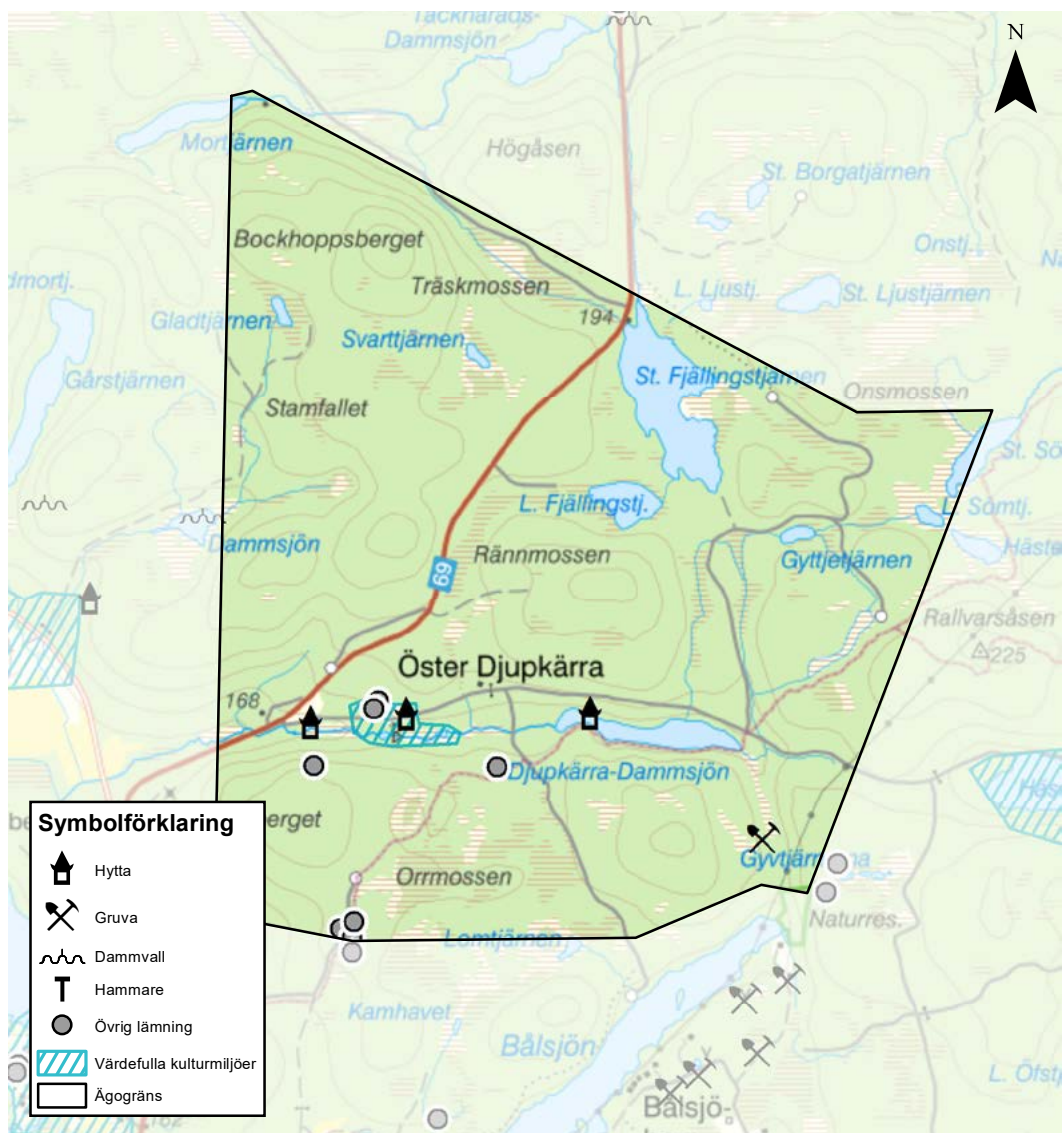
Inom Öjersbo saknas sammanhängande bebyggelsemiljöer som bedömts som särskilt värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det kan däremot förekomma enskilda byggnader inom området som bedömts som särskilt kulturhistoriskt värdefulla.

Rekommendationer:

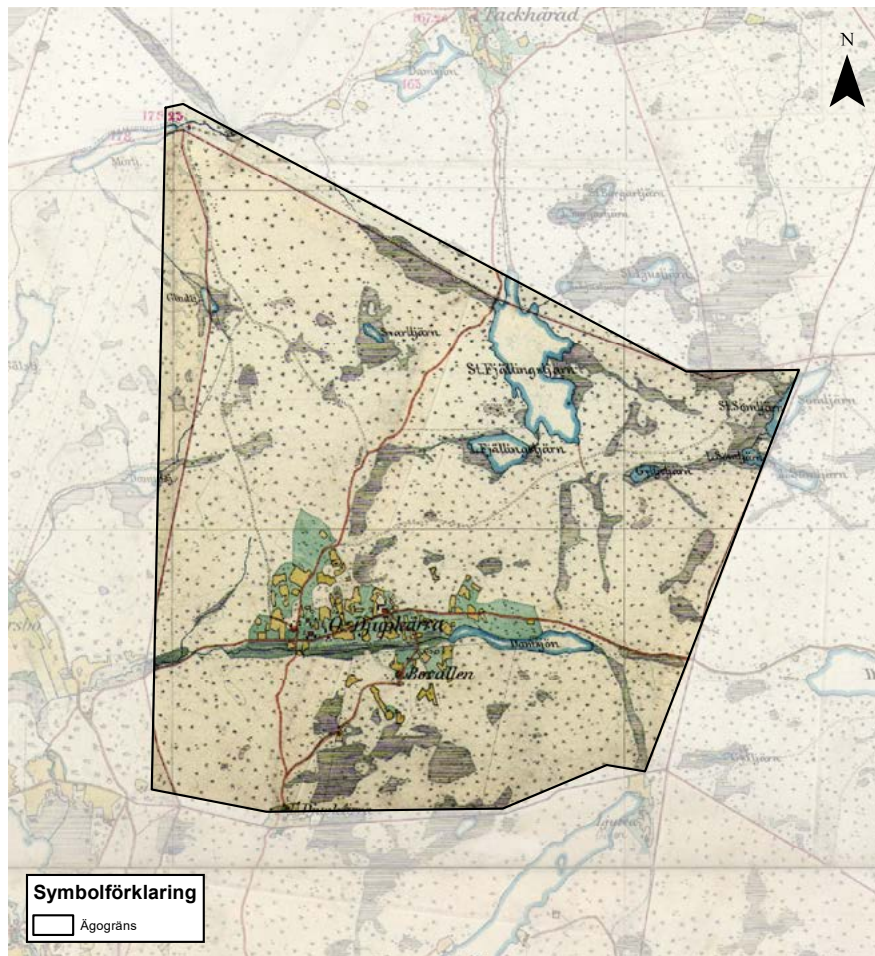
- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparagrafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i fornlämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.

5.28 Öster Djupkärra

Öster Djupkärras bergsmansby ligger i Norbergs socken i norra delen av Norbergs kommun. Byägan präglas av tät barrskog och i byn finns endast sju byggnader kvar. Samtliga byggnader har rödmålade fasader och traditionellt uttryck och används endast för fritidsboende.

■ Fornlämningar och värdefulla kulturmiljöer inom utbredningen av Öster Djupkärras byäga.

■ Utbredningen av Öster Djupkärras byäga över Häradsekonomska kartan från år 1905–1911.
Kartan är rektifierad och är inte skalenlig.

Historik

Djupkärra omnämns i skrift för första gången år 1400 som *Diwpaterna*. *Efterleden -kärra* i Djupkärra kommer från ordet ”tjärn”. Ortnamnet bör därför betyda Djuptjärn, kanske ett tidigare namn på sjön Djupen inom Västra Djupkärras byäga. Det är dock först 1539 som det finns belägg för att man skiljer på Väster och Öster Djupkärra.

En hytta i Öster Djupkärra är upptagen i redovisningen för årliga räntan 1539 och vid 1600-talets början anläggs också en stångjärnshammare i byn. Genom byn har en äldre väg passerat från Norbergsfältet norrut till Avesta. Vägen har troligen medeltida anor och finns markerad på en karta från 1692. Den passerar hyttplatsen vid bykärnan i Öster Djupkärra. Vägen har varit huvudväg mellan Norberg och Hedemora fram till 1924 då en ny väg byggdes. Den äldre vägen har förstörts i samband med skogsavverkning och markberedning.

Från Dammsjön i öster har vattenkraften letts västerut och det finns lämningar efter tre hyttplatser. En intill bytomten, en relativt nära väster om denna och en tredje i utmarken längre österut vid Dammsjöns utlopp. På den geometriska avmätningen finns endast en hytta utsatt, den längst västerut. En av hyttorna ska då redan vara nedlagd enligt det skriftliga källmaterialet. Det bör således observeras att det finns tre registrerade hyttor, men att det endast finns uppgifter om två. När de enskilda hyttorna anlagts och när hyttan närmast bytomten och den östra hyttan är nedlagd är således oklart. Hyttan längst västerut, som markerats på kartan från 1699, bör vara den som är nedlagd 1740.

Vid utmarkshyttan, längst österut, vid Dammsjöns utlopp har marken jämnats ut och använts för odling av gården Bovallen som flyttats ut efter skiftet på 1820-talet.

Öster Djupkärras bergsmansgård var troligen byns stamhemman. Den är uppförd före skiftet och dateras till 1700-talet. Tomten är markerad på en karta från 1699. Under senare delen av 1900-talet har den använts som föreningslokal för Norbergs folkdansgille. Efter skiftet på 1820-talet uppfördes en gård öster om stamhemmanet.

■ Bebyggelse i Östra Djupkärra intill byvägen. Foto: Vlm-nbgsb-578.

Landskap och siktlinjer

Häradsekonomska kartan från år 1908 visar att Öster Djupkärra bestod av barrskog med mossar, nästan utan odlad mark, vilket området saknar än idag. Kring bykärnan och Lilla Djupkärra i söder fanns ängsmarker och flera små åkerlappar. Dessa är borta idag och gårdstomterna är de enda öppningarna i skogslandskapet.

Kulturarhistoriska lämningar

Vid hyttplatsen intill bytomten finns en masugnsruin, två slagghvarp, spridd masugnsslagg och ett sotsvärtat område. Såväl hyttruinen som slagghvarpen är skadade av schaktningsarbeten.

Vid den västligaste hyttplatsen i byn finns två masugnsruiner, en vattenkanal, en utschaktad slagghvarp med masugnsslagg, två troliga rostgropar och en stenröjd plåtå som kan utgöra resterna av hyttbacken. Efter utmarkshyttan i öster finns lämningar i form av två slagghvarp, en dammvall samt den förmodade hyttruinen. Det ena varpet är helt utplanat, möjligen i samband med att marken intill hyttområdet har odlats upp.

Två sträckor av den äldre vägen från Norbergsfälten till Avesta som passerat byn (se ovan) är registrerade i FMIS. Vid vägen, strax norr om den västligaste hyttan finns även bebyggelselämningar i form av husgrunder och stenröjda ytor. Här finns ännu syrénbuskage. Ytterligare två bebyggelselämningar finns registrerade inom byägan, varav en efter Bovallen.

På gränsen mot Kallmora finns lämningar efter Lilla Djupkärra bestående av fyra husgrunder efter boningshus, tre jordkällarruiner, två uthusgrunder samt omgivande före detta åkerytor, några korta stenmurar och röjningsrösen. Inom byägan finns också lämningar efter kalkbrytning. De två brott som ligger på gränsen mot Kallmora kan båda vara tillmakade. Nordväst om detta finns också ett litet gruvområde bestående av ett gruvhål med tillhörande gråbergshvarp.

Bebyggelse

Bebyggelsebeståndet har minskat under 1900-talet. Det ligger idag avskides från den större vägen längs en grusväg som inte trafikeras i någon högre grad. En lada som tillhört stamhemmanet har byggts om till sommarbostad. Stamhemmanet och den andra äldre gården som finns kvar används som sommarbostäder. Dessa båda gårdar har kvar en äldre karaktär och är välbevarade.

■ Bostadshus som idag använts som fritidsbostad. Foto: Vlm-nbgsb-575.

■ Bod och förrådsbyggnad från 1800-talet. Foto: Vlm-nbgsb-574.

Värdefull kulturmiljö i Öster Djupkärra

En kulturmiljö är en plats där människan har påverkat omgivningens utseende. Värdefulla kulturmiljöer uppvisar en sammanhängande helhet, en välbevarad struktur eller berättar om en viktig period i platsens historia. I bedömningen av kulturmiljöns värde tas hela den fysiska miljön i beaktning, som till exempel bebyggelse, fornlämningar, vägnät och odlad mark. Kulturmiljöns värdebärare är de fysiska spår som bär på det kulturhistoriska värdet.

I Öster Djupkärra är Öster Djupkärras bergsmansby och Utmarkshyttan värdefulla kulturmiljöer.

Öster Djupkärras bergsmansby

Bergsmansbyn med hyttplatsen samlad vid bäcken direkt söder om gårdsplatsen visar en typisk bergsmansby i mindre skala.

Värdebärare:

- > Bergsmansgården är betydelsefull för upplevelsen av miljön och för förståelsen av bebyggelsemiljöerna runt järnbruksverksamheten.
- > Byggnaden är i helhet och detalj välbevarad med originalmaterial som ger kunskap om gamla hantverksmetoder och byggnadens tillkomsttid.
- > Stamhemmanet ligger på ett krön vänt mot vägen, vilket ger ett miljöskapande värde.
- > Loftboden är ett traditionellt och karaktäristiskt inslag i jordbruksmiljöns bebyggelse. Den är representativ för Västmanland och för Bergslagen där den finns bevarad i större utsträckning.

Exempel på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom Öster Djupkärras bergsmansby

■ Byns stamhemman, troligen från slutet av 1700-talet. Foto: Vlm-nbgsb-580.

■ Loftgångbod i traditionellt utförande vid stamhemmanet. Foto: Vlm-nbgsb-581.

Utmarkshyttan i Öster Djupkärra

Den östra hyttplatsen vid utloppet från Djupkärra dammsjön är ett exempel på det i Norbergsområdet tydliga mönster med medeltida lämningar efter ett stort antal hyttor som ofta låg långt ute i skogarna i byarnas utmarker. Dessa hyttor kan kallas utmarkshyttor, till skillnad från byhyttorna belägna inne i byarna. Utmarkshyttor finns i stort sett aldrig karterade i det äldre kartmaterialet, det finns nästan aldrig några belägg för namn och de kan således inte knytas till några äldre källor. Utmarkshyttorna är både anlagda och nedlagda under medeltiden. Den stora mängden välbevarade utmarkshyttor är unikt för Norbergs bergslag och är av nationellt intresse.

Värdebärare:

- > Hyttområdet med hyttruin och slagghvarp är en av Norbergs bergslags så kallade utmarkshyttor som är av nationellt intresse.

Rekommendationer:

- > Fornlämningar är skyddade i enlighet med kulturmiljölagen och i hänsynsparafer i skogsvårdslagen. Vid ingrepp i forn lämning såsom övertäckning, genomgrävning och/eller borttagande krävs alltid tillstånd av länsstyrelsen.
- > Träd såsom stora och äldre träd, alléer eller vårdträd har ofta ett stort värde för miljön. Det finns flera olika lagar och förordningar som på olika sätt reglerar hur träd får hanteras.
- > Torp, bostäder, uthus och annan bebyggelse i området bevaras och vid underhåll och ändringar vad gäller arkitektur, material och färgsättning respekteras tidigare utförande.
- > Eventuell ny bebyggelse anpassas till den befintliga by- och landskapsstrukturen vad gäller placering, skala, material och färgsättning.
- > Eventuella nya ekonomibyggnader för jordbrukets behov anpassas till områdets landskapsbild och kulturmiljö.

KARBENNING

6. Källor och administrativa uppgifter

■ 6.1 Otryckta källor

Boverket - www.boverket.se

Ekomuseum Bergslagen - www.ekomuseum.se

Handarbeten och andra hushållssysslor i hemmen -
<http://www.bredvik.nu/naringar/hantverk/handarbeten.html>.

Karbennings hemsida. www.karbenning.se

Kulturmiljölagen – www.raa.se/lagar-och-stod

Modernismen i Västmanland - www.modernismenivastmanland.se

Nätverket för byggnadsvård i Västmanland <https://byggnadsvardvastmanland.se>

Orthistoria - <http://ortshistoria.se>

Riksantikvarieämbetet Bebyggelseregistret - www.bebyggelseregistret.raa.se

Riksantikvarieämbetet Fornsök - <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Riksantikvarieämbetet Kringla - www.kringla.nu

Riksantikvarieämbetet Materialguiden
www.raa.se/hitta-information/publikationer/materialguiden/

Riksantikvarieämbetet Vårda väl blad
www.raa.se/hitta-information/publikationer/varda-val-blad/

Riksarkivet - www.sok.riksarkivet.se

Riksintressen för kulturmiljövården i Västmanlands län –
www.raa.se/samhallsutveckling/riksintresse-for-kulturmiljovarden/riksintressebeskrivningar/

Svenska akademins ordbok - www.saob.se

Sveriges Bryggerier - www.sverigesbryggerier.se.

Sädbom, Stefan (2015). *Gruvhål i Norbergs kommun. Risker för människor och egendom*, Bergskraft Bergslagen AB. Rapport

Sädbom, Stefan (2017). *Gruvrisker Eskilsbacksfältet Norberg*,
Bergskraft Bergslagen AB. Rapport

Turén, Sven. 1975. Hyttor och hamrar vid Landforsen. Ett blad i Svartåns historia.
Västmanlands förnminnesförenings årskrift LIII, 1975.

Törnqvist, Anders. 2001. *Landskapsutveckling i ett naturgeografiskt gränsland. Fysisk-geografiska nischer och antropogena aktiviteter i östra Bergslagen.*

Otryckt licentiatavhandling i geografi med naturgeografisk inriktning.

Västmanlands läns museum. Länsstyrelsen Västmanlands län. (2013).
Kommunberättelser Norberg. <http://www.modernismenivastmanland.se/> [2021-05-31]

Västmanlands läns museum. Länsstyrelsen Västmanlands län. (2013). *Temaberättelse Den offentliga konsten*. <http://www.modernismenivastmanland.se/> [2021-05-31]

■ 6.2 Tryckta källor

- Aronsson, Peter, Nilsson, Lars & Strömberg, Thord (red.) (2002). *Storkommunreformen 1952: striden om folkhemmets geografi*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet
- Almquist, Johan Axel (1909). *Bergskollegium och Bergslagsstaterna 1637–1857: administrativa och biografiska anteckningar*. Stockholm: Norstedt
- Almquist, Torbjörn (red.) (1972). *Norberg, en beskrivning av de centrala delarna*. [Norberg]: [Norbergs kommun]
- Darphin, Jean-Paul (1999). *Avtryck av den industriella utvecklingen: en inventering i Västmanlands län 1998–1999*. Västerås: Västmanlands läns museum
- Eklund, Petter (1995). *Guide till det 'k-märkta' Sverige: på spaning efter gruvlavar*. Stockholm: Byggeförl.
- Ericson, Clas (2012). Bråfors Bergsmansby. *Med hammare och fackla*. 43(2012), s. 43–104
- Falkengren, Anna (red.) (2015). *Guideboken: Ekomuseum Bergslagen: om järn och människor*. Ludvika: Ekomuseum Bergslagen
- Franzén, Anders O. (2005). Tio bud för god byggnadsvård. *Spaning*. 2005:8, s. 32–33
- Fritz, Martin (2007). *Sveriges tyskgruvor: tyskägda gruvor i Sverige under andra världskriget*. Lund: Sekel
- Furuland, Lars (red.) (2001). *Bergslagens ansikten: från Olaus Magnus och Linné till Stig Sjödin och Lars Gustafsson: en antologi*. Stockholm: En bok för alla
- Geijerstam, Jan af, Nisser, Marie, Wastenson, Leif & Arnberg, Ulla (red.) (2011). *Sveriges nationalatlas. gruvor och metallframställning Bergsbruk*. Stockholm: Norstedt
- Génétay, Cissela & Lindberg, Ulf (2014). *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval [Elektronisk resurs] grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Grau, Olof (1754). *Beskrifning öfver Wästmanland med sina städer, härader och socknar*. Wästerås:
- Hopsu, Veikko (1992). *Norbergs gruvor på 1960-, 70- och 80-talen*. Uppsala: Sveriges geologiska undersökning
- Jörnmark, Jan (2008). *Övergivna platser 2*. Lund: Historiska media
- Karbenning: en Bergslagssocken*. (1984). Norberg: Utg.
- Kihl, Göran (red.) (1974). *Norbergsboken: en sockenbeskrivning*. Norberg: Norbergs kommun
- Kulturföreningen norbergare minns* (1988). [Kulturföreningen norbergare minns - samling av trycksaker].
- Kumlien, Kjell (red.) (1958). *Norberg genom 600 år: studier i en gruvbygds historia*. Uppsala: Almqvist & Wiksell

- Kåks, Helena (2002). *Avesta: industriarbete och vardagsliv genom 400 år*. Falun: Dalarnas forskningsråd
- Linné, Carl von (2007). *Dalaresan tillsammans med Bergslagsresan*. Örebro: Gullers [i samverkan med Högskolan Dalarna och Dalarnas museum]
- Med hammare och fackla 44* 2014. (2014). Stockholm: Sancte Örjens gille
- Olsson, Torsten. *Polhemshjul och stånggångar vittnesbörd om gångna seklers gruvteknik i Norbergs bergslag*. Norberg:
- Pettersson Jensen, Ing-Marie (1994). *Norbergs bergslag: en sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Karbennings, Norbergs, Västerfärnebo och Västervåla socknar samt Fagersta stad*. Stockholm: Jernkontoret
- Pettersson Jensen, Ing-Marie (2012). *Norberg och järnet: bergsmännen och den medeltida industrialiseringen*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2013
- Ros, Jonas (2014). *Härads hytta: masugn, hyttbacke samt hus från medeltid och efterreformatorisk tid: arkeologiska särskilda undersökningar: fornlämning Norberg 42:1 och 499, Gäsjö 6:1, Norbergs socken, Norbergs kommun, Västmanlands län*. Västerås: Stiftelsen Kulturmiljövård
- Serning, Boris (1996). Järnmalmgruvorna under efterkrigstiden. *Dædalus* (Stockholm). 1997(65), s. [263]–276. Tillgänglig på Internet: <http://digitalamodeller.se/arsbocker/daedalus-1997/jar nmalmgruvorna-under-efterkrigstiden/>
- Ståhl, Harry (1985). *Ortnamn i Västmanland*. Stockholm: AWE/Geber
- Söderlund, Ernst & Attman, Artur (red.) (1958). *Fagerstabrukens historia 2 Adertonhundratalet*. Uppsala: Almqvist & Wiksell
- Söderlund, Ernst & Tigerstedt, Örnulf (red.) (1957), *Fagerstabrukens historia 4. Kavalkad*. Uppsala: Almqvist & Wiksell
- Törnqvist, Anders (2008). *Bergsbruk och aristokrati: järnhantering, jordbruk och landskap i Norbergs bergslag 800–1580*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2008
- Västmanlands fornminnesförenings årsskrift*. (1874–1975). Västerås: Västmanlands fornminnesförening

■ 6.3 Administrativa uppgifter

Detta kulturmiljöprogram är framtaget inom ramen för samverkansprojektet Kulturmiljöprogram för Norbergs kommun. Projektet har drivits i samverkan mellan Norbergs kommun, Västmanland läns museum och Länsstyrelsen i Västmanlands län under åren 2011–2022. Kulturmiljöprogrammet för Norbergs kommun är antaget av kommunfullmäktige den 14 november 2022 § 180.

Projektorganisation

Styrgrupp

Länsstyrelsen i Västmanlands län: Cecilia Lagerfalk Rooth, Elisabeth Ek, Anna Onsten-Molander.

Norbergs kommun: Ing-Marie Pettersson-Jensen, Ulf Öhman, Dag Celsing, Joachim Stridsberg.

Västmanlands läns museum: Anna Ahlberg, Ellen Holtermann Wiig, Julia Göransson.

Projektleddare

Västmanlands läns museum: Anna Ahlberg (2011-2018), Ellen Holtermann Wiig (2018-2020), Julia Göransson (2020-2022).

Projektgrupp

Västmanlands läns museum: Anna Ahlberg, Edit Boman, Sara Bäckman, Fredrik Ehlton, Julia Göransson, Torbjörn Lindstedt, Ia Manbo, Tobias Mårud, Lisa Skanser, Ellen Holtermann Wiig.

Övriga medverkanden

Fredrik Hallgren, Maths Isacson, Ronnie Jensen, Lena Berg Nilsson, Kristoffer Pettersson, Niklas Ulfvebrand.

För mer information:

Norbergs kommun: www.norberg.se

Länsstyrelsen i Västmanlands län: www.lansstyrelsen.se/vastmanland

Västmanlands läns museum: www.vastmanlandslansmuseum.se

Denna rapport och projektets databas finns publicerad på Kulturarv Västmanland: www.kulturarvvastmanland.se

**Länsstyrelsen
Västmanlands län**

Länsstyrelsen i Västmanlands län, 721 86 Västerås
Telefon: 010-224 90 00, E-post: vastmanland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/vastmanland